108

THE NATIONAL HIGH SCHOOL

BANGALORE

EXHIBITION

Name ಸುಂದರ ಸಮುದ್ರ [illegible] Class..................

Exhibit.. No...................

108

SRIMAD VALMIKI RAMAYANA

ACCORDING TO THE SOUTHERN READINGS.

WITH FOOT NOTES.

VOLUME II.

Containing Sundera, Yuddha and Uttara Kandas.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA,

Proprietor, Madhva Vilasa Book Depot, Kumbakonam.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirnaya-Sagar Press,"

BOMBAY.

1905.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

टिप्पणसमेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

सुन्दर-युद्ध-उत्तरकाण्डात्मकः ।

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

गोविन्दराजीयप्रभृतिदाक्षिणात्यव्याख्यानानुसारेण संशोध्य

मुंबय्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शाके १८२७ विश्वावसुनामसंवत्सरे

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वसंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तं । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयपितामहस्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृतिस्वाचार्यपर्यन्तविषयाः सांप्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः । यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसन्धेयाः ॥ ततः—कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ २ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ३ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ४ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ५ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ६ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ७ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ ८ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ९ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १० ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ११ ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजानुबाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ १२ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १३ ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पारायणसमापनक्रमः ॥ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ३ ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ ४ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ ५ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ६ ॥ वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ ७ ॥ विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ ८ ॥ पितृभक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११ ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२ ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रिक्ताय मङ्गलम् ॥ १३ ॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४ ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५ ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६ ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यपर्यन्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–इयं सीता मम सुता, अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं इति श्लोकपठनात्पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

अथ स्मार्तानां श्रीरामायणपठनोपक्रमे अनुसन्धेयाः श्लोकाः

श्रीविघ्नेश्वरध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ २ ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुपरम्परानुसन्धेया ॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥३॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ६ ॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ८ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ९ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १० ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥१२॥ श्रीरामायणप्रार्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ १३ ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५ ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा-

त्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७ ॥ श्रीरामध्यानक्रमः ॥ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १८ ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयोर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च बिभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९ ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २० ॥ ततः श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया । पारायणावसाने च पुनः पूजा कर्तव्या ॥

पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः॥ ॥स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु॥१॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः॥२॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥ ३ ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ ५ ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ ६ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ७ ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ८ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १० ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा ॥ ११ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्द्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् । करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ १२ ॥ श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात्पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादिनीराजनान्तसपर्या संविधेया ॥

अथ माध्वानां रामायणपठनोपक्रमेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ लक्ष्मीनारायणं वन्दे तद्भक्तप्रवरो हि यः । श्रीमदानन्दतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम् ॥ २ ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ ३ ॥ सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिकरं परम् । सर्वजीवप्रणेतारं वन्दे विजयदं हरिम् ॥ ४ ॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ ५ ॥ अभ्रमं भङ्गरहितमजडं विमलं सदा । आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥६॥ भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः । सकलवचनचेतोदेवता भारती सा मम वचसि निधत्तां संनिधिं मानसे च ॥ ७ ॥ मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।

जयतीर्थाख्यतरणिर्भासतां नो हृदम्बरे ॥ ८ ॥ चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः । गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ ९ ॥ कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १० ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ १२ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ १३ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १४ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १५ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ १६ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १७ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ १८ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १९ ॥ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ २० ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ २१ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्ये पुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥२२॥ वन्दे वन्द्यं विधिभवमहेन्द्रादिबृन्दारकेन्द्रैर्व्यक्तं व्याप्तं स्वगुणगणतो देशतः कालतश्च । धूतावद्यं सुखचितिमयैर्मङ्गलैर्युक्तमङ्गैः सानाथ्यं नो विदधदधिकं ब्रह्म नारायणाख्यम् ॥२३॥ भूषारत्नं भुवनवलयस्याखिलाश्चर्यरत्नं लीलारत्नं जलधिदुहितुर्देवतामौलिरत्नम् । चिन्तारत्नं जगति भजतां सत्सरोजद्युरत्नं कौसल्याया लसतु मम हृन्मण्डले पुत्ररत्नम् ॥ २४ ॥ महाव्याकरणाम्भोधिमन्थमानसमन्दरम् । कवयन्तं रामकीर्त्या हनुमन्तमुपास्महे ॥ २५ ॥ मुख्यप्राणाय भीमाय नमो यस्य भुजान्तरम् । नानावीरसुवर्णानां निकषाश्मायितं बभौ ॥ २६ ॥ स्वान्तस्थानन्तशय्याय पूर्णज्ञानमहार्णसे । उत्तुङ्गवाक्तरङ्गाय मध्वदुग्धाब्धये नमः ॥ २७ ॥ वाल्मीकेर्गौः पुनीयान्नो महीधरपदाश्रया । यद्दुग्धमुपजीवन्ति कवयस्तर्णका इव ॥ २८ ॥ सूक्तिरत्नाकरे रम्ये मूलरामायणार्णवे । विहरन्तो महीयांसः प्रीयन्तां गुरवो मम ॥ २९ ॥ हयग्रीव हयग्रीव हयग्रीवेति यो वदेत् । तस्य निःसरते वाणी जह्नुकन्याप्रवाहवत् ॥ ३० ॥

पारायणसमापनक्रमः । स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ४ ॥ इत्यादिश्लोकाः श्रीवैष्णवपद्धतिवदनुसन्धेयाः ॥

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

सुन्दरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १
दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः । समुदग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाऽऽबभौ ॥ २
अथ वैडूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः । धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३
द्विजान्वित्रासयन्धीमानुरसा पादपान्हरन् । मृगांश्च सुबहून्निघ्नन्प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४
नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैः सितासितैः । स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिः समलङ्कृतम् ॥ ५
कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः । यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः ॥ ६
स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते । तिष्ठन्कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७
स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे । भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८
अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा पवनायात्मयोनये । ततो हि ववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९
प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः । ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १०
निष्प्रमाणशरीरः संल्लिलङ्घयिषुरर्णवम् । बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११
स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः । तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२
तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना । सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३
तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः । सलिलं संप्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १४
पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः । रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५
मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६
गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः । गुहागतानि भूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ १७
स महासत्त्वसन्नादः शैलपीडानिमित्तजः । पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८
शिरोभिः पृथुभिः सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः । वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९
तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः । जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २०
यानि चौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते । विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम् ॥ २१
भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्त्वा तपस्विनः । त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २२
पानभूमिगतं हित्वा हैममासवभाजनम् । पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३
लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च । आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥
कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५

१ सीतायाः पदं निवासस्थानं अन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि गन्तुं इयेष । २ पद्मवर्णैरिति पाठान्तरम् । ३ अपातयत् । ४ मद्यपात्रम् । ५ भोजनपात्राणि । ६ ऋषभचर्मपिनद्धानि खेटकानि । ७ कृतकण्ठस्रजः । ८ मत्ताः । ९ रक्ताक्षाः मद्यपानात् । १० पुष्कराक्षाः स्वभावतः ।

हारनूपुरकेयूरपारिहार्य[1]धराः स्त्रियः । विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह ॥ २६
दर्शयन्तो[2] महाविद्यां[3] विद्याधरमहर्षयः । सहिता[4]स्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ २७
शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् । चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे२८
एष पर्वतसंकाशो हनूमान्मारुतात्मजः । तितीर्षति महावेगः समुद्रं मकरालयम् ॥ २९
रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् । समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ ३०
इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् । तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१
दुधुवे च सरोमाणि चकम्पे चाचलोपमः । ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२
आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् । उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३
तस्य लाङ्गलमाविद्धमात्तवेगस्य पृष्ठतः । ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः॥ ३४
बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ । ससाद[5] च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३५
संहृत्य[6] च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् । तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश[7] स वीर्यवान्३६
मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः । रुरोध हृदये प्राणा[8]नाकाशमवलोकयन् ॥ ३७
पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः । निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥
वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८
यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३९
नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् । अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम्४०
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृत[9]श्रमः । बद्ध्वा राक्षस[10]राजानमानयिष्यामि रावणम् ४१
सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया । आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ४२
एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरान्वानरोत्तमः ॥ ४३
उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् । सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४
समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः । संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४५
स मत्तकोयष्टिमकान्पादपान्पुष्पशालिनः । उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४६
ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः । प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७
तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः । अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८
सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः । हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९
सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जंल्लवणाम्भसि । भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५०
स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः । शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१
विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः । अवशीर्यन्त[11] सलिले निवृत्ताः[12] सुहृदो यथा५२
लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् । द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३
ताराशतमिवाकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४
पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः । बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५५
तस्य वेगसमाधूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत । ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५६

---

१ पारिहार्य वलयम् । २ प्रकाशयन्तः । ३ अणिमाद्यष्टैश्वर्यम् । ४ सप्रिया इति पाठान्तरम् । ५ कृशो बभूव । ६ संकोच्य । ७ पूर्वं विद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोधिष्ठितवान् । ८ उच्छ्वासरूपान् । ९ अप्राप्तश्रमः । १० दृजभाव आर्षः । ११ अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त स्थितवन्त इत्यर्थः । १२ बन्धूननुगम्य निवृत्ताः ।

तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ । पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५७
पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् । पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५८
तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५९
पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले । चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६०
मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ । सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६१
लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते । अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ६२
लाङ्गूलचक्रेण महाञ्शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः । व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६३
स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः । महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६४
तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम् । कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६५
खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिःसृता । दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ६६
पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः । प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बध्यमानया ॥ ६७
उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया । सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६८
यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः । स स तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६९
सागरस्योर्मि[1]जालानामुरसा शै[2]लवर्ष्मणाम् । अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ७०
कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निःसृतः । सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥ ७१
विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि । पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७२
मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे । अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्गणयन्निव ॥ ७३
तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा । अम्बरस्थं विबभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७४
तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते वि[3]वृतास्तदा । वस्त्रापकर्षणेनेव शरी[4]राणि शरीरिणाम् ॥ ७५
प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजंगाः सागरालयाः । व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्ण इति मेनिरे ॥ ७६
द[5]शयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराभवत् ॥ ७७
श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी । तस्य सा शुशुभे छाया वितता लवणाम्भसि ॥ ७८
शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः । वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७९
येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८०
[6]आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् । हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ८१
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८२
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८३
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा । ववर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८४
तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् । सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८५
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा । जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८६
नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः । प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८७

---

१ ऊर्मिसमूहान् । २ शैलतुल्यान् । ३ जलविभेदेन प्रकाशिताः । ४ अवयवाः । ५ ननु त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्तिः स्यात् मैनाकसंवादसुरसासंवादादिकं च विरुध्येत । नहि बिम्बादधिकपरिमाणत्वं प्रतिबिम्बस्य संभवतीति न शङ्कनीयं । छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपरः किंत्वनातपपरः । प्रागेव हि समुद्रतरणमुक्तं तदा तस्य छाया समुद्रे तथाप्रमाणा दृश्येतैव । ६ मार्गे ।

तस्मिन्प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति। इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः॥ ८८
साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः। करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्॥ ८९
अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः। इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति॥ ९०
तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः। शेषं च मयि विश्रान्तः सुखेनातिपतिष्यति॥ ९१
इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि। हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम्॥ ९२
त्वमिहासुरसङ्घानां पातालतलवासिनाम्। देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठः परिघः सन्निवेशितः॥ ९३
त्वमेषां जातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम्। पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि॥ ९४
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम्। तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम॥ ९५
स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान्। हनूमान्रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः॥ ९६
अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः। मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव॥ ९७
कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत्। कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत्॥ ९८
सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि। अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वरः॥ ९९
चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित। हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततः शेषं गमिष्यति॥ १००
काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम्। श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि १०१
हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः। उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः॥ १०२
स सागरजलं भित्त्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा। यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः॥ १०३
स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः। दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः॥ १०४
शातकुम्भनिभैः शृङ्गैः सकिन्नरमहोरगैः। आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवाम्बरम्॥ १०५
तप्तजाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः। आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम्॥ १०६
जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैः स्वयंप्रभैः। आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्गिरिसत्तमः॥ १०७
तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम्। मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः॥ १०८
स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः। उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः॥ १०९
स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः। बुद्ध्वा तस्य कपेर्वेगं जहर्ष च ननन्द च॥ ११०
तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः। प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम्॥
मानुषं धारयन्रूपमात्मनः शिखरे स्थितः॥ १११
दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम। निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम्॥ ११२
राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः। स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः॥ ११३
कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः। सोयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति॥ ११४
त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः। तिष्ठ त्वं कपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम्॥ ११५
योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः। तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति॥ ११६
तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु। तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि॥ ११७
अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै। प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः॥ ११८
वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज। तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर॥ ११९
अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजानता। धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान्॥ १२०

१ अर्गलम्। २ अतिथ्यतिथिमद्भावलक्षणः। ३ महागुणानां सतां परिग्रहः।

त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः । पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ १२१
पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः । तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणं १२२
पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः ॥ १२३
ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२४
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२५
स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् । ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ १२६
अस्मिंल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम । गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ १२७
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः । त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः
अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च । प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे ॥ १२९
श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम । प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोस्मि तव दर्शनात् १३०
एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ १३१
प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् । त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥
प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरे ॥ १३२
इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः । जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १३३
स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः । पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरनिलात्मजः ॥ १३४
अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ । पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३५
भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् । वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३६
तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३७
देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा । काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३८
उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गदम् । सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३९
हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् । अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथासुखम् ॥
साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः । क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४१
रामस्यैष हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः । सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोऽस्मि दृढं त्वया १४२
ततः प्रहर्षमगमद्विपुलं पर्वतोत्तमः । देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४३
स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा । हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४४
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४५
अयं वातात्मजः श्रीमान्प्लवते सागरोपरि । हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥ १४६
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् । दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभस्समम् ॥ १४७
बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् । त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति १४८
एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता । समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४९
विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् । प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५०
मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ । अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५१
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः । प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५२
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया १५३

१ स्पृष्ट्वा ।

अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः । तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १५४
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् । कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी॥ १५५
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् । आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते॥
एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १५७
[प्रक्षिप्तश्लोकाः ।
तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ १
प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ २
व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुंगवः ॥ ३
अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ ४
दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ ५
चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । तां दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ६
हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः । चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ ७
बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ ८
तथैव हनुमान्वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनायतम्॥ ९
हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ १०]
तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । स संक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः१५८
सोभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्१५९
प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते । गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यं[2] चासीद्वरं तव॥१६०
तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १६१
अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना॥ १६२
तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥१६३
स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् । जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६४
सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते । चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते[3] ॥ १६५
सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः । विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलङ्कृते ॥ १६६
वज्राशनिसमाघातैः[4] पावकैरुपशोभिते । कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलङ्कृते ॥ १६७
वहता हव्यमत्यर्थं सेविते चित्रभानुना । ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६८
महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले । विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६९
देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे । विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते ॥ १७०
बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः । जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७१
[हनूमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा । कालागरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ १
कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे । प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः॥ २
प्रावृषींदुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तदा ॥]

---

१ मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य । २ सत्यं चासीद्वरं तव त्वदास्यं प्रविश्य निर्गमनात् ब्रह्मणा दत्तो वरः सत्य आसीत् । ३ कैशिके रागविशेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैः । ४ वज्राशन्योः समः आघातः अभिघातः यषां तैः ।

प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः । भेजेऽम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्रिराट् ॥ १७२
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी १७३
अद्य दीर्घस्य[1] कालस्य भविष्याम्यहमाशिता[2] । इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् १७४
इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः॥
समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १७६
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः । ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १७७
तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् । कपिराजेन कथितं सत्वमद्भुतदर्शनम् ॥ १७८
छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः । स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥
व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७९
तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः । वक्त्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥ १८०
घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १८१
स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रं[3] च मेधावी मर्माणि च महाकपिः॥१८२
स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः । संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ १८३
आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः । ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा१८४
ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः[4]॥ १८५
तां तु दृष्ट्वा च धृत्या च दाक्षिण्येन[6] निपात्य च । स कपिप्रवरो वेगाद्ववृधे पुनरात्मवान् ॥
हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि[7] । तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ॥
भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १८७
भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् । साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर ॥ १८८
यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव । धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥१८९
स तैः संभावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः । जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९०
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन् । योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श सः ॥ १९१
ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् । द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९२
सागरं सागरानूपं सागरानूपजान्द्रुमान् । सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन्॥१९३
स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् । निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम्१९४
कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः । मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ १९५
ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् । पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९६
तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः । त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९७

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।
परैरशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९८
ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ।
सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १९९

---

१ दीर्घकाले गते सति । २ आशित्री भुक्तवतीत्यर्थः । ३ देहप्रमाणम् । ४ मनोगमनसमानगतिः सन् । ५ दूरादेव दर्शनेन । ६ पाटवेन । ७ आर्ता । ८ शुभं यथा भवति तथा ।

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।
कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २००
स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ।
निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह ॥ १
ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् । अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥ २
योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः । अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३
शतान्यहं[1] योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि । किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४
स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः । जगाम वेगवाँल्लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५
शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च । गण्डवन्ति[2] च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६
शैलांश्च तरुसंछन्नान्वनराजीश्च पुष्पिताः । अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान्प्लवगर्षभः ॥ ७
स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च । स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८
सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् । प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि ॥ ९
प्रियङ्गून्गन्धपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा । असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १०
पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि । पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११
हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः । आक्रीडान्विविधान्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान् ॥
संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः । उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३
समासाद्य च लक्ष्मीवाँल्लङ्कां रावणपालिताम् । परिघाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलङ्कृताम् १४
सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम् । समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः ॥ १५
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् । गृहैश्च ग्रहसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६
पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् । अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १७
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः । ददर्श हनुमाँल्लङ्कां दिवि देवपुरीमिव ॥ १८
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः । ददर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा ॥ १९
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा । प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः[3] ॥ २०
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् । शतघ्नीशूलकेशां तामट्टालकवतंसकाम् ॥ २१
मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा । द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२
कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् । डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३
संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव । अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥ २४
दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टसपाणिभिः । रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५
तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः । रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २६

---

१ अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयम् । शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किं पुनः इति अमन्यतेति शेषः ।
२ स्थूलोपलवन्ति । ३ ददर्श हनुमान्कपिरित्यनुवर्तते ।

आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः । न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७
इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् । प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः॥२८
अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९
चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् । वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ ३०
यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा नवा । तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम्॥३१
ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरिशृङ्गे स्थितस्तस्मिन्रामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२
अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी । प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३
उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४
लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया । प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३५
तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः । हनुमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३६
केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् । अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७
न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः । एकामेकश्च पश्येयं[1] रहिते[2] जनकात्मजाम् ॥ ३८
भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः । विक्लबं[3] दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९
[4]अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः॥४०
न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥४१
मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः । भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४२
नहि शक्यं क्वचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः । अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४३
वायुरप्यत्र न ज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम । न ह्यस्त्यविदितं किंचिद्राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ४४
इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः । विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः । लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६
रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् । विचिन्वन्भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम्॥४७
इति संचिन्त्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः । आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः॥४८
सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । पृषदंशकमात्रः[5] सन्बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९
प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्प्लुत्य वीर्यवान् । प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ५०
प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनराजतैः । शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ५१
सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् । तलैः स्फाटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ५२
वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः । तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३
काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् । लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलङ्कृताम्॥५४
अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः । आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः॥५५
स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ।
यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५६

१ अत्रापि कथमित्यनुषक्तनीयम् । २ एकान्ते । ३ अविमृश्यकारिणम् । ४ अत्रापि विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः । अन्तरे विषये निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते । अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थः । ५ बिडालप्रमाणः ।

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते[1] नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७
शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं[2] सरसीव हंसम् ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

स लम्बशिखरे लम्बे[3] लम्बतोयदसन्निभे । सत्त्वमास्थाय[4] मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः । रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २
शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् । सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३
सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम्[5] । चारुतोरणनिर्यूहां[6] पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४
भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव । तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५
मन्दमारुतसंचारां यथेन्द्रस्यामरावतीम्[7] । शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६
किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलङ्कृताम् । आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७
विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ ८
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यकृतवेदिकैः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ॥
तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९
वैडूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः । चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १०
क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः । तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥ ११
वस्वोकसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं ततः । खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२
तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् । अनुत्तमामृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥
नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् । रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारिभिः ॥ १४
कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः । प्रसिद्धेयं[8] भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५
विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः । ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत्[9] ॥ १६
समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् । लक्ष्मणस्य च विक्रान्तम्[10] अभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७
तां[11] रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसकाम् । यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८
तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महागृहैः । नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९
अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् । नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २०
सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता । स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१
पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत । मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२
कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय । कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३
न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया । रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४
अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम् । कथयिष्यामि ते तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५

१ आविर्भवतिस्म । २ उड्डीयमानम् । ३ लम्बाख्ये । ४ व्यवसायम् । ५ अलकापुरीं । ६ तोरणस्य निर्यूहो मत्तवारणः । चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यास्ताम् । ७ शक्रपुरी । ८ प्रसिद्धा इयं नगरी कुमुदादीनां भूमिर्भवेत् विषयो भवेत् । ९ विषयः । १० विक्रमम् । ११ अत्र श्लोके ददर्शेत्यपकृष्यते ।

का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे । किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दारुणा ॥ २६
हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७
अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः । आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८
न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरी त्वया । अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया २९
अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवंगम । सर्वतः परिरक्ष्यामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३०
लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१
स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः । आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान्प्लवगर्षभः ॥ ३२
द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम् । इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३
वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च । सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५
मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् । न शक्यमद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६
ततः स कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् । दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७
ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् । तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८
ततः स कपिशार्दूलो लङ्कया ताडितो भृशम् । ननाद सुमहानादं वीर्यवान्पवनात्मजः ॥ ३९
ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः । मुष्टिनाभिजघानैनां हनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ ४०
स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ॥ ४१
सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी । पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४२
ततस्तु हनुमान्प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् । कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम् ॥
ततो वै भृशसंविग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् । उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४४
प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम । समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५
अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम । निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६
इदं तु तथ्यं शृणु वै ब्रुवन्त्या मे हरीश्वर । स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४७
यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४८
स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् । स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥
सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः । रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५०
तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् । विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५१
प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् ।
यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् । विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः ॥
अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे ॥ १
प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः । चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ २

१ आज्ञानुवर्तिनी । २ एतदर्थम् । ३ संकोचयामास ।

प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः । स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ३
ततस्तु तां पुरीं रम्यां लङ्कामभिययौ कपिः ॥ ४
हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः । वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥
गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ५॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६
सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः । वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता ॥ ७
तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः । राघवार्थं चरञ्श्रीमान्ददर्श च ननन्द च ॥ ८
भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श पवनात्मजः । विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९
शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् । स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १०
शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निस्वनम् । सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ॥
आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ११॥शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान्रक्षोगृहेषु वै॥ १२
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः । रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३
राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् । ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान्बहून् ॥ १४
दीक्षिताञ्जटिलान्मुण्डान्गोजिनाम्बरवाससः । दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ १५
कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि । एकाक्षानेककर्णांश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६
करालान्भुग्नवक्त्रांश्च विकटान्वामनांस्तथा । धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७
परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् । नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान्॥ १८
नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् । विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥
ध्वजीन्पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् १९॥शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टसाशनिधारिणः ॥ २०
क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः । स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ २१
नानावेषसमायुक्तान्यथास्वैरगतान्बहून् । तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ २२
शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ॥ २३
स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् । राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥ २४
पुण्डरीकावतंसाभिः परिघाभिरलंकृतम् । प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २५
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् । वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तथा ॥ २६
रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः । वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २७
भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः । रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ॥
राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश महाकपिः ॥ २८

सहेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ।
परार्ध्यकालागरुचन्दनाक्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

---

१ हसितानामुत्कृष्टस्वरैः । २ वज्रं अङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वच्छुभ्रैरित्यर्थः । ३ वज्रो रत्नविशेषः । ४ गृहश्रेष्ठैः । मेघशब्दः श्रेष्ठवाची । गृहमुख्यैरिति पाठान्तरम् । ५ पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । ६ वर्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः। ७ उरःकण्ठशिरस्सु भवैः स्वरैः भूषितम् । तेच मन्द्रमध्यमताराः । ८ जम्बूनद्यां जातं सुवर्णं जाम्बूनदम् । अन्यत्र जातं हेम । चक्रवालं प्राकारमण्डलम् ।

पञ्चमः सर्गः ।

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं[1] ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ।
ददर्श धीमान्दिवि भानुमन्तं[2] गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १
लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २
या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था[3] रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३
हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४
स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ।
हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः[4] ॥ ५
विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को[5] महाग्रह[6]ग्राहविनष्टपङ्कः ।
प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवाञ्शशाङ्कः ॥ ६
शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथाप्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७
प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्ध[7]रक्षःपिशिताशदोषः ।
रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो[8] भगवान्प्रदोषः ॥ ८
तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुवृत्ताः ।
नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ९
मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ।
वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः कुलानि ॥ १०
परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति[9] भुजांश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति[10] ।
मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति[11] मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति[12] ॥ ११
रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति[13] ।
रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२
ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्य[14]स्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ।
सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः ॥ १३
महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।
रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४
बुद्धिप्रधानान्रुचिराभिधानान्संश्रद्दधानाञ्[15]जगतः प्रधानान् ।
नानाविधानान्[16]रुचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५

१ चन्द्रम् । २ दीप्तिमन्तम् । ३ पद्मस्था । ४ परिपूर्णकलः । ५ शीताम्बुनः हिमाम्बुनः तुषाराः पृषताः तएव पङ्काः तमांसि विनष्टाः शीताम्बुतुषारपङ्काः यस्मिन् तथा । ६ महाग्रहस्य सूर्यस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः पङ्कः तमः येन सः । ७ प्रवृद्धः रक्षसां पिशिताशानां च दोषः संचाररूपो यस्मिन्स तथा । ८ स्वर्गतुल्यः । ९ आक्षिपन्ति अपहसन्ति । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेषणानि । १० अन्योन्यस्योपरि निदधन्ति । ११ अधिकं मुञ्चन्ति । १२ भर्त्सयन्ति । १३ विस्फारयन्ति । १४ अङ्गरागेणानुलिम्पन्त्यः । समालभन्त्य इति पाठान्तरम् । सर्वत्र त्यप्रत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा । १५ आस्तिकान् । १६ नानाकारान् ।

ननन्द दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान्।
विद्योतमानान्स तदानुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान्॥ १६
ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः।
प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः॥ १७
श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः।
ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा[1] यथा विहंगाः[2] कुसुमोपगूढाः॥ १८
अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः।
भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनाभिविष्टाः॥ १९
[3]अप्रावृताः काञ्चन[4]राजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः।
पुनश्च काश्चिच्छ[5]शलक्ष्मवर्णाः [6]कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः॥ २०
ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः।
गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः॥ २१
चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः।
विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः॥ २२
न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम्।
लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम्॥ २३
सनातने वर्त्मनि संनिविष्टां रामेक्ष[7]णान्तां मदनाभिविष्टाम्।
भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम्॥ २४
उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम्।
सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम्॥ २५
[8]अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम्।
क्षतप्ररूढामिव बाणरेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम्॥ २६
सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य।
[9]बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः॥ ५॥

षष्ठः सर्गः।

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपधृक्। विचचार पुनर्लङ्कां [10]लाघवेन समन्वितः॥ १
आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम्। प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम्॥ २
रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम्। समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः॥ ३
[11]रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः। विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम्॥ ४
गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः। उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः॥ ५

---

१ हर्षोपगूढाः। २ विहंगाः विहंगीः। ३ प्रावरणहीनाः। ४ कनकरेखाकाराः। ५ चन्द्रपाण्डुराः। ६ विरहिण्यः। ७ रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम्। ८ अव्यक्तस्वरूपाम्। ९ चिरस्यापश्यन् चिरकालं निरीक्ष्याप्यपश्यन्। अचिरस्य अचिरेण सपदीत्यर्थः। मन्दो मुग्ध इव दुःखाभिहतो बभूव। १० वेगेन। ११ रजतनिर्मितैः।

सिंहव्याघ्र[1]तनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः । घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६
बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् । [2]महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७
दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः । विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८
विनीतै[3]रन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् । मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९
मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिःस्वनम् ॥ १०
[4]तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः । महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११
भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिनादितम् । नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२
समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निः[5]स्वनम् । महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥ १३
महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः । विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४
लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः । चचार हनुमांस्तत्र [6]रावणस्य समीपतः ॥ १५
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७
अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तदा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८
महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि । विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १९
शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः । तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ २०
जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः । रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१
वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२
विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३
शुकनासस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च २५
करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । क्रममाणः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः । आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८
रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः । विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ २९
ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे । राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३०
रक्ताञ्श्वेतान्सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् । कुलीनान्रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् ॥ ३१
निष्ठितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि । निहन्तॄन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ ३२
क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् । मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ ३३
सहस्रं वाहिनी[7]स्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः । हेमजालपरिच्छन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ३४
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५
शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः । लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ३६

१ सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैः । २ महारथानां रक्षसां आकरम् । ३ बाह्यरक्षिभिः । ४ धूपादिराजोपचारयुक्तम् । ५ निःशब्दम् । ६ रावणभवनस्य समीपतः । ७ सेनाः । ८ सेनाः पदातीनित्यर्थः ।

क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि । कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३७
स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् । ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३८
अनेकरत्नसंकीर्णं निधिजालं समन्ततः । धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९
अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च । विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥४०
जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च । भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१
मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् । मनोरममसंबाधं कुबेरभवनं यथा ॥
नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ ४२
मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् । प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ ४३
सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ।
यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १
निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २
गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५
महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ।
नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६
नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् ।
हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७
यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८
मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९
कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि ।
पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १०

१ क्रीडापर्वतान् । २ रतिगृहम् । ३ दिवाविनोदस्थानम् । ४ वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रयः तेषु । वेश्मादिष्विति पाठान्तरम् । ५ दैवाच्युतम् । ६ समूहीकृतनानाविधमेघचित्रम् । ७ यत्रेत्यध्याहार्यम् । यत्र विमाने महीपर्वतराजिपूर्णाकृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्रापि । ८ पुष्करिण्यः ।

पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्धमानम् ।
वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११
कृताश्च वैडूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।
चित्राश्च [1]नानावसुभिर्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२
प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ।
कामस्य साक्षादिव भान्ति [2]पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३
[3]नियुज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ।
बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा [4]पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४
इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ।
पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५
ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ।
[5]अदर्शय तां जनकसुतां सुपूजिता सुदुःखितः [6]पतिर्गुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६
ततस्तदा [7]बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।
अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मणिवज्रचित्रितम् ।
[8]प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ १
तदप्रमेयाऽप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।
दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २
न तत्र किंचिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्न महार्हरत्नवत् ।
न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्न महाविशेषवत् ॥ ३
तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनः[9]संमाधानविचारचारिणम् ।
अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं [10]ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥ ४
मनः [11]संमाधाय तु शीघ्रगामिनं [12]दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् ।
महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५
विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् ।
मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६
वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ।
विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७
वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् ।
स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः॥ ८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

---

१ नानारत्नैः । २ सहायाः । ३ स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । ४ पद्माकरे । ५ अदृष्ट्वा । ६ भर्तृगुणजवेन वशीकृताम् । ७ बहुविधं यथा तथा चिन्तितात्मनः । ८ निष्प्रभस्वर्णविशेषकृतं कृत्रिमपक्ष्यादिकम् । ९ मनोभिसंहितविविधगतिचारिणम् । १० तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन् । ११ मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनस्वीतियावत् । १२ दुर्वारम् ।

नवमः सर्गः।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम्। ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः॥ १
अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत्। भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम्॥ २
मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम्। सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः॥ ३
उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन्। आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम्॥ ४
चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च। परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः॥ ५
राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम्। आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम्॥ ६
तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिंगिलझषाकुलम्। वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम्॥ ७
या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने। सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी॥ ८
या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च। तादृशी तद्विशिष्टा[1] वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह॥ ९
तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम्। बहुनिर्यूह[2]संकीर्णं ददर्श पवनात्मजः॥ १०
ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा। विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम्॥
परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ११॥कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः॥ १२
ईहामृग[3]समायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः। सुकृतै[4]राचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया॥ १३
मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम्। कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलङ्कृतम्॥ १४
ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा। हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम्॥ १५
जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि। इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम्॥ १६
विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः। निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम्॥ १७
चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च। सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम्॥ १८
कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलङ्कृतम्। विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः॥ १९
तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम्। दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रद्[5]रूपवन्तमिवानिलम्॥ २०
स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम्। इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः॥ २१
ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम्। रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियं २२
मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम्। स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरि[6]तरूपिकाम्॥ २३
मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि। विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम्॥ २४
समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः। स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव॥ २५
महत्या कुथ[7]यास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया[8]। पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम्॥ २६
नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम्। परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम्॥ २७
धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम्। चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषी[9]मिव सुप्रभाम्॥ २८
मनःसंह्लादजननीं वर्णस्यापि प्रसादिनीम्। तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव २९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः। तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता॥ ३०
स्वर्गोयं देवलोकोयमिन्द्रस्येयं पुरी भवेत्। सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः॥ ३१

---

१ ततोप्यधिका। २ निर्यूहो मत्तवारणः। ३ वृकप्रतिकृतियुक्तैः। ४ सुवृत्ताभिः। ५ अजिघ्रत्। ६ दन्तैः व्यवहितरूपिकाम्। अन्तरान्तरकृतदन्तफलकामिति यावत्। ७ आस्तरणेन। ८ सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवीलक्षणैरङ्कितया। ९ सर्वकामप्रदत्वेन वसिष्ठधेनुसदृशाम्।

प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् । [1]धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२
दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च । अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३
ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् । सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४
परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् । क्रीडित्वोपरतं [2]रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५
तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् । निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६
तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः । अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम्॥३७
प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये । पुनः संवृतपत्त्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८
इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः । अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९
इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः । मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४०
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता । शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता॥
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः । यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ॥४२
याश्च्यवन्तेम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः । इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा॥४३
ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् । प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४
व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः । [2]पानव्यायामकालेषु निद्रापहृतचेतसः ॥ ४५
व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः । पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥४६
मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्रस्तवाससः । व्याविद्धरशनादामाः [3]किशोर्य इव [4]वाहिताः॥४७
सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः । गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८
चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः[5] । हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम्॥४९
अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः । हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन्॥५०
हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः । आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१
[6]किङ्किणीजालसंकोशास्ता हेमविपुलाम्बुजाः । भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥५२
मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः । बभूवुर्भ्रमराणीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३
अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः । उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥५४
ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः । नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५
ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् । मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम्॥५६
शर्करासवगन्धैश्च प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७
रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः । मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ॥ ५८
अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९
बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् । अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥६०
अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ॥
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२
अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥६३
लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् । अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम्॥६४

१ अक्षधूर्तान् । २ पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु । ३ किशोर्यः प्रथमवयस्काः बडवाइव । ४ मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । ५ स्थूलाः । ६ किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकुलानि यासां ताः ।

व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् । आसीद्वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५
उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा । विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ६६
रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः । ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ६७
राजर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । राक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ६८
युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः । समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।
न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां ताम् ॥ ७०
न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।
भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१
बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ।
इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७२
पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।
अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् । अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १
दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २
तस्य चैकतमे देशे सोग्र्यमालाविभूषितम् । ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ॥ ३
जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् । अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४
वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः । गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५
परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् । दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६
तस्मिञ्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् । लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७
लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना । सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८
वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् । सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९
क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् । प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥
पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः १० ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम्॥ ११
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः । आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२
अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः । सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३
शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् । गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४
काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः । विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५
ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ । वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६

१ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषाः सन्तः प्रैक्षन्त इव । अनेन रावणस्य जाग्रद्दशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते। २ स्वयंवरात्पूर्वमेव धर्मपत्नी चेत् । ३ हेमचित्रितवाससम् । ४ सोपानम् । ५ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती ।

पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ १७
संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ । विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८
शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९
उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २०
ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ २१
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः २२
चूतपुन्नागसुरभिर्बकुलोत्तमसंयुतः । मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३
तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् । मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५
रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना । पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजितम् ॥ २६
पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् । महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवाससा ॥ २७
माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् । गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८
चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानैश्चतुर्दिशम् । प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९
पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः । पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३०
शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः । अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१
नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२
वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् । ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३
तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः । विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४
मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः । तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५
अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी । विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६
काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते । महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७
अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा । प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८
पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी । चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९
काचिद्वंशं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना । रहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४०
विपञ्चीं परिगृह्यान्या नियता नृत्तशालिनी । निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१
अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः । मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२
भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी । पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३
डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा । प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगूह्येव भामिनी ॥ ४४
काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोगपीडितम् । कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५
कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी । वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६
पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ । उपगूह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७
अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८
आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः । निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव
तामामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसंपन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५०

१ देहानुरूपौ । २ दृढसंधिबन्धौ । ३ वेणुवाद्यम् । ४ विपञ्ची सप्ततन्त्री । वीणा तु षट्तन्त्री । ५ मर्दलेन ।

मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम्। विभूषयन्तीमिव तत्स्वश्रिया भवनोत्तमम्॥ ५१
गौरीं कनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम्। कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम्॥ ५२
स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः। तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा॥ ५३
हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः॥ ५४

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम।
स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम्॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः॥ १०॥

एकादशः सर्गः।

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा। जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः॥१
न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी। न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम्॥ २
नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम्। नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि॥
अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः॥ ३
क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथा पराः। नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा॥
मुरवेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ४॥ तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः॥ ५
अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः। रूपसंल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा॥ ६
देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना। [2]रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः॥ ७
तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः। गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः॥ ८
स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम्। करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः॥ ९
सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः। ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे॥ १०
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः। तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः११
रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान्। ददर्श हरिशार्दूलो [3]मयूरान्कुक्कुटांस्तथा॥ १२
वराहवार्ध्राणसकान्दधिसौवर्चलायुतान्। शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत॥ १३
क्रकरान्विविधान्सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान्॥ १४
महिषानेकशल्यांश्च छागांश्च कृतनिष्ठितान्। लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यानि विविधानि च॥१५
[5]तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै [6]रागषाडवैः। हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः॥ १६
पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि। कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम्॥ १७
तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः। पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते॥ १८
बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः। मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक्॥ १९
दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि। शर्करासवमाध्वीकपुष्पासवफलासवाः॥ २०
[7]वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक्। सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः॥२१
हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि। जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता॥ २२

---

१ उपधानीकृत्य शयिताः। २ अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्यन्वयः। रतं बाह्यसुरतम्। अभिरतं करणबन्धादिकम्। रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तम्। रावणमिति शेषः। ३ मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः। ४ पक्वान्। ५ आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च। ६ रागयुक्तैः षाडवैः। रागः श्वेतसर्षपः। षाडवाः षड्रससंयोगकृता भक्ष्यविशेषाः। ७ वासचूर्णैः सह दृष्टाः हनुमतेति शेषः।

राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च । पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २३
सोपश्यच्छातकुम्भानि शीधोर्मणिमयानि च । राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः॥२४
क्वचिदर्धावशेषाणि क्वचित्पीतानि सर्वशः । क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २५
क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्क्वचित्पानानि भागशः । क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह २६
क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः । क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च २७
शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः । परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः॥२८
काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्वपन्त्याः परिधाय च । आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः २९
तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् । नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ३०
चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च । विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च ॥
बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ॥ ३१
रसानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्छितः । प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३२
श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः । काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ३३
तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्छितम् । पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३४
एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः । ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३५
निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः । जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ३६
परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् । इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३७
नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी । अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३८
तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः । निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३९
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः । न हि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४०
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥४१
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् । स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ४२
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते । न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ४३
तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया । रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४४
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् । अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४५
तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६
स भूयस्तु परं श्रीमान्मारुतिर्यत्नमास्थितः । आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १
स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्रघुनन्दनस्य ताम् ।
ध्रुवं हि सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २

---

१ मद्यस्य । २ माल्यमिश्राणि । ३ पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेणान्वयः । ४ प्रववावित्यपकृष्यते । ५ स्नानानां चन्दनानामिति पाठे स्नानार्हचन्दनानामित्यर्थः । ६ परदाररूपान्तःपुरस्य । ७ विस्रब्धाः । ८ जातिः ।

सा राक्षसानां प्रवरेण जानकी स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।
अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे वरे स्थिता ॥ ३
विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४
सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ।
न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५
दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः । न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६
किंनु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः । गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ७
अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् । ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८
किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः । गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९
अनिर्वेदः[1] श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १०
करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः । तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टे[2]हमुत्तमम् ॥ ११
भूयस्तावद्विचेष्यामि देशान्रावणपालितान् । आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च॥१२
चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च । निष्कूटा[3]न्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः१३
इति संचिन्त्य भूयोपि विचेतुमुपचक्रमे । भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ॥ १४
उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः पुनः । अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५
प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि । सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः॥ १६
चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते । रावणान्तःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः॥ १७
प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः । दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८
राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तदा । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा॥ १९
रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः । दृष्टा हनुमता तत्र नतु राघवनन्दिनी॥ २०
नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१
प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः । दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी॥ २२
सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । विषसाद मुहुर्धीमान्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३
उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च । व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४
अवतीर्य विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः । चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः । हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे ॥ १
संपरिक्रम्य हनुमान्रावणस्य निवेशनात् । अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् । न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनां ३
पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा । नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥
लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४

१ उत्साहः । २ चेष्टे करोमि । ३ निष्कूटाः गृहारामाः । अन्तररथ्याः अवान्तरवीथ्यः ।

इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने । आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ५
किंनु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा[1] रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६
क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः । बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते । मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८
रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च । तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९
उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तदा । विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १०
अहो क्षुद्रेण वाऽनेन रक्षन्ती शीलमात्मनः । अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११
अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा । अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२
संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । रामस्य ध्यायती वक्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३
हा राम लक्ष्मणेत्येवं हायोध्ये चेति मैथिली । विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा[2] भविष्यति ॥ १४
अथवा निहिता[3] मन्ये रावणस्य निवेशने । नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५
जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा । कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६
विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा । रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७
निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने । कथंनु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८
अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् । भवेदिति मतं भूयो हनुमान्प्रविचारयत् ॥ १९
यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः । गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २०
ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति । प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१
किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः । किष्किन्धां समनुप्राप्तौ तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२
गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् । न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितं ॥ २३
परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् । सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् । भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५
विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति । भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६
पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥
कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः । रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८
दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् २९
वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्शिता । पञ्चत्वं च गते राज्ञि तारापि न भविष्यति ॥ ३०
मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोऽप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१
भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२
सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ३३
न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु[4] वा पुनः । क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४
सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५
विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६
घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः । न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ३८

---

१ कामपरवशा । २ त्यक्तदेहा । ३ गूढं स्थापिता । ४ गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ।

मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः॥ ३९
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि ह्यदृष्ट्वा जनकात्मजाम्४०
सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१
उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनं साधयिष्यतः । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च४२
इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः । सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम्४३
सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी । प्रभग्ना चिररात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥ ४४
तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः । नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम्४५
यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् । अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६
विनाशे बहवो दोषा जीवन्भद्राणि पश्यति । तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः॥४७
एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्मुहुः । नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८
रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् । काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति॥४९
अथ वैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५०
इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् । ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः५१
यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः॥५२
संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन्राघवो भार्यां निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५३
इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४
अशोकवनिका चेयं दृश्यते या महाद्रुमा । इमामभिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५
वसून्रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः॥ ५६
जित्वा तु राक्षसान्सर्वानिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने५७
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ५८

नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ ५९

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ६०
स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् । उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१
ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला । अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२
रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् । भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३
संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च । सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह६४
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव दिशन्तु मे । सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५
वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च । अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥६६
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः । दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः

तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।
द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८

---

१ हस्तपतितभोजी । २ मुखपतितभोजी । ३ आत्मानम् । ४ शरीरान्मोचयिष्यतः । ५ आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा । ६ अन्वेषणीया । ७ वायुः । ८ अल्पीकृतः । ९ उन्नता नासिका यस्य तत् ।

क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा ।
बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् । अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः १
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः । पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २
सालानशोकान्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् । उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३
अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् । ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४
स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् । राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥५
विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६
वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७
प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले । मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८
मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् । सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९
उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः । अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १०
पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः । अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११
दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥१२
वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः । रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३
तरस्विना ते तरवस्तरसाभिप्रकम्पिताः । कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४
निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः । निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५
हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः । पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६
विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः । बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७
निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८
तथा लाङ्गूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता । बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥ १९
महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः । यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥२०
स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः । तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन्कपिः ॥ २१
वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा । महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२
मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३
फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः । नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४
दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः । अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५
लताशतैरवतताः सन्तानकुसुमावृताः । नानागुल्मावृतघनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६
ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् । विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७
शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् । ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८
ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः । अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥२९

१ वृक्षाः । २ पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । ३ अनगनागमाः अगम्याः असेव्या इत्यर्थः । ४ मृष्टाङ्गरागा ।

जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् । वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३०
पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः । प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१
तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः । ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२
कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा । मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम्॥३३
विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४
काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ ३५
ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः । सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६
लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् । काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान्कपिः ॥
वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७
सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च । सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३८
तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः। अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति वानरः ॥ ३९
तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् । किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४०
स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् । तामारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१
इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् । इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२
अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः । चम्पकैश्चन्दनैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३
इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता । इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४
सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सती । वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५
अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा । वनमेष्यति सार्येह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४६
रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना । वनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७
वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा । रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८
संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी । नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी४९
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा । शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ५०
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना । आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीम्५१

एवं तु मत्त्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।
अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् । अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १
सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् । दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ २
तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् । हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् । बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४
सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः । पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५

---

१ वृक्षाग्रप्रतिहत्या पुनः पर्वताभिमुखतोयप्रवाहाम् । २ क्रियया निर्वृत्तां । निर्मितामित्यर्थः । ३ पुष्पफलोभययुताः । ४ सवितानाः । ५ सवेदिकाः । ६ वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपानयुक्ताः । ७ सा आर्येति पदच्छेदः । ८ सन्ध्योपासनतत्परेत्यर्थः ।

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत। निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत्॥ ६
विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः। आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः॥ ७
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम्। कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः॥
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः॥ ८
पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा। विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः॥ ९
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः। नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः॥१०
नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा। अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रियावृतम्॥११
द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम्। पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा॥ १२
सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः। नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः॥ १३
अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम्। शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम्॥ १४
अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः। स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम्॥ १५
मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम्। प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम्॥ १६
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया। विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम्॥ १७
ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम्। उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः॥१८
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम्। मन्दं[1] प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम्॥ १९
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः। पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा॥ २०
सपङ्कामनलङ्कारां विपद्मामिव पद्मिनीम्। व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम्॥ २१
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव[2] रोहिणीम्। अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च॥ २२
शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम्। प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम्॥२३
स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव। नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया॥ २४
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव। सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम्॥ २५
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम्। तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः॥२६
ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा। यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना॥ २७
पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम्। कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः॥२८
तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम्। सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा॥२९
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव। भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम्॥ ३०
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव। शोकजालेन महता विततेन न राजतीम्॥ ३१
संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः। तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ३२
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव। सोपसर्गां[3] यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव॥ ३३
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव। रामोपरोधव्यथितां[4] रक्षोहरणकर्शिताम्॥ ३४
अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः। बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा॥ ३५
वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः॥ ३६
मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम्। प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम्॥ ३७
तस्य संदिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु। आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव॥३८

१ कथंचित्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम्। २ द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। ३ सविघ्नां। ४ रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथितां।

दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् । सं[1]स्कारेण यथा हीनां वाचमर्था[2]न्तरं गताम् ॥ ३९
तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः॥ ४०
वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ४१
सुकृतौ [3]कर्णवेष्टौ च [4]श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ । मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२
श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च । तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोन्वकीर्तयत् ४३
तत्र [5]यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥४४
पीतं [6]कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले । अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६
इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् । [7]तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७
इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया । प्रणष्टापि सती यास्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८
इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते । कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९
स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः । पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५०
[9]अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१
अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ५२
दुष्करं कृतवान्रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३
दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् । सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति॥ ५४
एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः । जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः । गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः । सीतामा[10]श्रित्य तेजस्वी हनुमान्विललाप ह ॥ २
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया । यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः॥३
रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः । नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् । जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६
अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः । रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७
विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः । वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥ ८
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९

---

१ संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः । २ विवक्षितादर्थान्तरम् । ३ कुण्डले । ४ श्वदंष्ट्रः पुष्पाकारः कर्णपार्श्वभूषणविशेषः । ५ पतितानि । ६ प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिप्लवङ्गमैः यदुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाण्यनयैव अपविद्धानि पातितानि । ७ इतरत् उत्सृष्टं तदुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना । ८ आश्रितसंरक्षणैकस्वभावत्वेन । ९ अस्याः सीतायाः रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं तथाविधमेव रामस्यापि रूपं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं तथाविधमेवास्या रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः । १० विषयीकृत्य ।

खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः । दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १०
ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् । अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवांल्लोकसत्कृतम् ११
सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता १२
यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः १३
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा । त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात्कलां १४
इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः । सुता जनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५
उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते । पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६
विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः । स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः । इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८
सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता । अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् १९
संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता । या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २०
सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी । सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१
इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः । रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२
अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति । राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३
कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च । धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४
नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् । एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि । एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ २६
दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७
इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् । सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८

क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ।
सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९
हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयातिपीड्यमाना ।
सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३०
अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।
हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१
इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ।
संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् । प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १
साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः । चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३

---

१ राज्यं वा उत्कृष्टं सीता वा उत्कृष्टा इति विचार्यमाण इति शेषः । २ लेशम् । ३ एकाग्रचित्ता । ४ वसन्तेन । ५ सूर्यापेक्षया मन्दकिरणः । ६ चन्द्र इति शेषः । ७ आकाशपरभागम् ।

दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् । ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् । लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७
ह्रस्वां दीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा । करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननां ॥ ८
विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः । कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९
वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः । गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोपराः ॥ १०
एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः । गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११
अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः । गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२
हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः । अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३
अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा । अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सुकरीमुखीः ॥ १४
हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः । शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५
कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः । पिबन्तीः सततं पानं सदामांससुराप्रियाः ॥ १६
मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः । ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥
स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ १७
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनुमाञ्जनकात्मजाम् ॥ १८
निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९
क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव । चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २०
भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् । राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१
वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव । चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२
क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् । सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥ २३
अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् । ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४
ददर्श हनुमान्देवीं लतामकुसुमामिव । सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलङ्कृता ॥
मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५
मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् । संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६
तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा । रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् । मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८
दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान्पल्लवधारिणः । संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९
तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् । प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३०
हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् । मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१
नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

---

१ ऊर्ध्वमुखनासिकाम् । २ गात्रान्तर्वर्तिशिरसः । ३ पादे चूलिका शिखा यासां ताः । ४ पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसंपन्नाम् । ५ भर्तृदर्शनेन दुर्गतां दरिद्राम् । ६ अनारोपिततन्त्रीम् । ७ वीणाम् । ८ क्षमामिव स्थिताम् । ९ शिंशपापर्णैर्गूढः ।

अष्टादशः सर्गः ।

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् । विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ १
षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् । शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च वि[1]रात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २
अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः । प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३
विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४
भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः । न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५
स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् । तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् । सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७
ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः । वी[2]थीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८
नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् । अशोकवनिकामेव प्राविशत्संततद्रुमाम् ॥ ९
अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् । महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १०
दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः । बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः॥ ११
काञ्चनैरपि भृ[3]ङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः । मण्डलाग्रान्[4]बृ[5]सीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२
काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भामिनी । दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना॥ १३
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् । सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४
निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः । अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५
व्या[6]विद्धहारकेयूराः समामृदि[7]तवर्णकाः । समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६
घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः । स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७
प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः । बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः ॥ १८
स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः । सीतासक्तमना मन्दो मदाञ्चितगतिर्बभौ ॥ १९
ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् । शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः २०
तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् । द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१
दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् । गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२
कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् । स[8]मक्षमिव कन्दर्पमपविद्धश[9]रासनम् ॥ २३
मथि[10]तामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् । सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४
तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः । समीपमुपसंक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २५
अवेक्षमाणस्तु ततो ददर्श कपिकुञ्जरः । रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६
ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः । तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७
क्षीबो[11] विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः । तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः॥ २८
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः । तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९
रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः । अवप्लुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३०

---

१ अपररात्रे । २ उद्यानवीथीः । ३ कलशैः । ४ असीन् । ५ आस्तरणम् । ६ व्याविद्धाः व्यत्यस्ततया न्यस्ताः । ७ संमृष्टानुलेपनाः । ८ प्रत्यक्षम् । ९ अधृतचापम् । १० मथितं नक्रं अमृतं धारोष्णं पयः तयोर्यत्फेनं तदाभम् । ११ मत्तः ।

स तथाप्युग्रतेजाः सन्निर्धूतस्तस्य तेजसा । पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३१
स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् । दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता । रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १
ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् । प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २
आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ । उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः । ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४
असंवृतायामासीनां धरण्यां शंसितव्रताम् । छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५
मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हाममण्डिताम् । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः । संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् । दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८
वेष्टमानां तथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव । धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९
वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके । पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १०
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव । आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ११
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् । पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ १२
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव । दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ १३
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव । प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १४
वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५
उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् । हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६
पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव । परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७
सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् । तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८
गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् । निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९
एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २०
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च । परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २१
आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव । भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २२
समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् । साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १
मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २

१ स हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । २ मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यम् । ३ उद्धृतपत्रकमलाम् । ४ बद्धाम् । ५ रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीवपराभवं भावेन मनसा आयाचमानामिव स्थिताम् । ६ प्रकाशितवान् स्वाभिप्रायमिति शेषः ।

कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये । सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३
नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः । व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४
स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः । गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५
एवं चैतदकामां तु न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि । कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ६
देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये । [1]प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७
एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् । अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि[2] ते ॥ ८
विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च । विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥
महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च । गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि १०
स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् । मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११
इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते । यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ १२
त्वां कृत्वोपरतो[3] मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक् । नहि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने १३
त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् । कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४
यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने । तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५
भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥
सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६
लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि वै । तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७
विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् । जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८
नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् । पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९
असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः । अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २०
इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म[4] तवोत्तमम् । सप्रभाण्यवसज्यन्तां तवाङ्गे भूषणानि च ॥ २१
साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा । प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२
भुङ्क्ष्व भोगान्यथाकामं पिब भीरु रमस्व च । यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च २३
ललस्व[5] मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च । मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४
ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे । किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा ॥ २५
निक्षिप्तविजयो[6] रामो गतश्रीर्वनगोचरः । व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६
नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते । पुरोबलाकैर्[7]असितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७
न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव[8] ॥ २८
चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९
क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलङ्कृताम् । त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३०
अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः । यावन्त्यो मम सर्वासामैश्वर्यं[9] कुरु जानकि ३१
मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः । तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ३२
यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च । तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ३३
न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः । न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४

१ स्नेहं कुरु । २ युक्तानि । ३ निवृत्तः सृष्टेरिति शेषः । ४ अलंकारः । ५ प्रीतिं कुरु । ६ त्यक्तविजयः । ७ पुरः अग्रे बलाका येषां ते पुरोबलाकाः तैः । ८ कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । ९ ऐश्वरीत्वं कुरु प्राप्नुहि ।

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च।
मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते॥ ३५
कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि।
कनकविमलहारभूषिताङ्गि विहर मया सह भीरु काननानि॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः॥ २०॥

एकविंशः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः। आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः॥ १
दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी। चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता॥
तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता॥ २
निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः। न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिमिव पापकृत्॥ ३
अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम्। कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया॥ ४
एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी। राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत्॥ ५
नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव। साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर॥ ६
यथा तव तथान्येषां दारा रक्ष्या निशाचर। आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम्॥ ७
अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम्। नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम्॥ ८
इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे। तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता॥ ९
वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः। राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम्। समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च॥ ११
तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला। अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति॥ १२
स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः। अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः॥ १३
एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निर्कृता जनाः। दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः॥ १४
शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा। अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा॥ १५
उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम्। कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित्॥ १६
अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः। व्रतस्नातस्य धीरस्य विद्येव विदितात्मनः॥ १७
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम्। वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम्॥ १८
मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता। वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः॥ १९
विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः। तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि॥ २०
प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम्। मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि॥ २१
एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे। अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण॥ २२
[9] वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम्। त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः॥ २३
रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम्। शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव॥ २४

---

१ एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी तया। २ युक्ता। ३ रावणेतिसंबुद्धिः। ४ त्वया वञ्चिताः। ५ उपधानीकृत्य। ६ वेदव्रतैः स्नातस्य। ७ वाशितया यौवनं गतया। यद्वा कामुक्या। अत्र वनेवाशितां करेणुं गजाधिपेनेवेति विभक्तिव्यत्यासः कार्यः। ८ स्थानं परीप्सता लङ्कां रिरक्षयिषता। घोरं आत्मनो वधं चानिच्छता त्वया असौ पुरुषर्षभः रामः मित्रं कर्तुं औपयिकं युक्तं। ९ उत्सृष्टं इन्द्रमुक्तं वज्रं अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत्। राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति संबन्धः।

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः । इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५
रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः । असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६
राक्षसेन्द्रमहासर्पान्स रामगरुडो महान् । उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७
अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिंदमः । असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८
जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले । अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतं[1]दसाधु वै ॥ २९
आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः । गोचरं[2] गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३०
नहि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया । शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१
तं[3]स्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् । वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२
क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह । तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३
गिरिं कुबेरस्य गतोऽपधाय[4] वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ।
असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोशनेरिव ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः । प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १
यथा[5] यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा । यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा २
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः । द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते । जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ४
एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने । वधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजिते[6] रताम् ॥ ५
परुषाणीह वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् । तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः । ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् । मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते[7] महानसे ९
तां तर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् । देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १०
ओष्ठप्रकारैरपरा वक्रैर्नेत्रैस्तथापराः । सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११
ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् । उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् १२
नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः । निवारयति यो न त्वां कर्मणोस्माद्विगर्हितात् ॥
मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः । त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । उक्तवानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५
यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने । तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः ॥ १६

१ एतत् युद्धेन विना चौर्येणापहरणं । २ स्थलान्तरं । ३ तस्य ते असमर्थतया चोरवृत्तेस्तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विग्रहे सति युद्धे सति । युगग्रहणं संयुगे जयग्रहणं । अस्थिरं असंभावितं । यद्वा युगग्रहण युद्धारम्भः । अस्थिरं अध्रुवं किंतु ताभ्यां प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति दृष्टान्तेनाह—वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव जय इव । वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः । ४ अपधाय अपक्रम्य । ५ लोके स्त्रीणां सान्त्वयिता अनुनेता पुमान्यथा यथा सान्त्वयति तथा तथा वश्यः इष्टो भवति । त्वयि तु यथायथाहं प्रियं वक्ताऽभूवं तथा तथा त्वया परिभूतः । ६ कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे । ७ आरभन्ते आलभन्ते । रलयोरभेदः । सेत्स्यन्तीत्यर्थः ।

स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे। चक्षुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि॥ १७
इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले। क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः॥ १८
तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च। कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते॥१९
असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात्। न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा॥ २०
नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः। विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः॥ २१
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च। अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम्॥२२
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः। विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत॥ २३
नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः। सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वाग्रलोचनः॥ २४
चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः। रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः॥ २५
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन[1] सुसंवृतः। अमृतोत्पादनद्धेन भुजगेनेव मन्दरः॥ २६
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः। शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः॥२७
तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः। रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः॥२८
स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान्। श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयंकरः॥ २९
अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः। उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन्॥ ३०
अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते। नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा॥ ३१
इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः। संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः॥ ३२
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा। गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम्॥३३
हस्तिपाद्यश्वपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम्। एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम्॥३४
अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम्। अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्॥ ३५
अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम्। यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी॥
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च॥ ३६
प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः। आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च॥ ३७
इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः। काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत्॥ ३८
उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी[2]। परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत्॥ ३९
मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया। विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर॥ ४०
नूनमस्या[3] महाराज न दिव्यान्भोगसत्तमान्। विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुबलार्जितान्॥ ४१
अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते। इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना॥ ४२
एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली। प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत॥ ४३
प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम्। ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम्॥ ४४
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः। परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम्॥ ४५
स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः।
विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम्॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः॥ २२॥

---

१ नीलेन। २ रावणस्य कनिष्ठपत्नी। ३ अस्याः सीतायाः। अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा दिव्यान् भोगान्न विदधाति। अस्या दिव्यभोगे भाग्यं नास्तीत्यर्थः।

त्रयोविंशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह॥ १
निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते । राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः । परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३
पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः । दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ५
प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः । मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः॥६
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः । नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७
तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८
मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे । ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्॥ ९
विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा । येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जिताः ॥
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १०
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता । भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः । बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे॥१२
प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः । सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः॥
समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् । अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४
अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । असकृद्देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ॥
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १५
तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः । किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १६
ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः॥
न वाति स्मायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १७
पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् । शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति॥ १८
तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि । किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि॥ १९
साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि । गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः । परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १
किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे । महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २
मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे । प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् । भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४
मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लबं त्वमनिन्दिते ॥ ५
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ संगताः । नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७

---

१ मण्डोदरीम् । २ भविष्यसि तस्येति शेषः ।

न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः॥८
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला॥
यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १०
लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा॥
सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा । नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२
सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः । भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः१३
अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमाञ्शिंशुपाद्रुमे । सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीर[1]शृणोत्कपिः॥१४
तामभिक्रम्य संक्रुद्धा वेपमानां समन्ततः । भृशं संलिलिहुर्दीप्तान्प्रलम्बान्दशनच्छदान्॥१५
ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६
संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना । सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिंशुपां तामुपागमत्॥१७
ततस्तां शिंशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता१८
तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारिणीम् । भर्त्सयांचक्रिरे सीतां राक्षस्यस्तां समन्ततः॥१९
ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना । अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २०
सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१
परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः । ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि २२
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् । विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३
दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ २४
मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय । दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५
अद्य प्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव । अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने॥२६
किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा । एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७
अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा । अब्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८
बह्वन्यप्रियरूपाणि वचनानि सुदुर्मते । अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९
न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरःसरम् ॥ ३०
आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् । रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१
रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् । न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः॥३२
कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि । अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३
भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् । सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम्॥ ३४
जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् । यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवाप्नुहि॥ ३५
उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च । सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६
स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि । रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम्॥ ३७
उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि । यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि३८
ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता। भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९

१ राक्षसीवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ।

इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् । रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौहृदो मे महानभूत् ॥ ४०
यकृत्प्लीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् । अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२
निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह । नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३
ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । विशस्येमां ततः सर्वाः समान्कुरुत पीलुकान्[1] ४४
विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते । पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५
ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६
सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी । मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम्[2] ४७
एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा । राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

तथा तासां[3] वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु । राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १
एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी । उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३
सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा । न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता ॥ ४
वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः । वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैः[4]रिवार्दिता ॥ ५
सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् । चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६
सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः । चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति[5] ॥ ७
सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा । राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८
तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया[6] तदा । ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९
सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना । आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १०
हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च । हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ११
लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः । अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा १२
यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता । जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३
एषाऽल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् । समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४
भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता । सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५
तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६
सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना । तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७
कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् । येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८
जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता । राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया १९
धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् । न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

---

१ मांसखण्डान् । २ निकुम्भिलानाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली । ३ तासु वदन्तीषु सत्सु । ४ वृकैः ।
५ अध्यगच्छन् । ६ व्यत्ययेन तृतीयार्थे षष्ठी ।

षड्विंशः सर्गः।

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा। अधोमुखमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे॥ १
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती। उपावृत्ता किशोरीवे विवेष्टन्ती महीतले॥ २
राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा। रावणेन प्रमथ्याहमानीताक्रोशती बलात्॥ ३
राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम्। चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे॥ ४
नहि मे जीवितैरर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः। वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम्॥ ५
अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम्। हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते॥ ६
धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विना कृता। मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता॥ ७
का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना। भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ८
भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम्। न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता॥९
चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम्। रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम्॥ १०
प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम्। यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति॥
छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेवाग्नौ प्रदीपिता। रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम्॥१२
ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः। सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् १३
राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश। येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते॥ १४
निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा। समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे॥ १५
विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुंगवः। रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते॥ १६
कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा। न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते॥ १७
किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः। रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते॥ १८
इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः। जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति॥ १९
हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत्। गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः॥ २०
कृतं कर्म महत्तेन मां तथाभ्यवपद्यता। तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा॥ २१
यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः। अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम्॥ २२
विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम्। रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् २३
ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे। यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः॥ २४
अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः। न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति २५
चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसंकुला। अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत्॥ २६
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम्। दुष्प्रस्थानोऽयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् २७
यादृशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै। अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा॥ २८
नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे। शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा॥ २९
पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी। भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना॥ ३०
नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे। श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ३१
सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा। भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः॥ ३२

---

१ श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता। २ बडवेव। ३ प्रत्याख्यानं भावे निष्ठा। ४ मद्भाग्यसंक्षयात् निरनुक्रोशः संपन्न इति शङ्के। ५ कामं दुष्प्रधर्षणा अस्तु। ६ रावणेन सह द्वन्द्वयुद्धे। ७ दुर्मार्गः। दुराचारो वा। ८ पुण्योत्सवेभ्यः समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः।

यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः । जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने॥ ३३
अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे । समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३४
[1]अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः । अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतं॥३५
नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः । ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ३६
साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् । रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥ ३७
यदि कश्चित्प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह । क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना[2] विना ॥ ३८
नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः।जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणं३९
नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः । देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४०
धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम्४१
अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः । मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ४२
दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः । नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ४३
किं नु मे न गुणाः केचित्किंवा भाग्यक्षयो मम।याहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भामिनी४४
श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः । रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥४५
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ । भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । छद्मना सादितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ ४७
साहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा । न च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽपि वर्तते॥४८
धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः । जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये॥
प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भयम् । ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ५०
साहं त्यक्ता प्रियेणेह रामेण विदितात्मना । प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम्॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

इत्युक्ताः सीतया घोरा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः। काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः१
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः । पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २
अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये । राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा[5] वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत्॥ ४
आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ । जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६
एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ७
तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्च्युतम् । उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम्८
गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९
युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः । शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ १०

---

१ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति । तैर्महोत्पातः संभविष्यति । २ पतिनेति नाभाव आर्षः । ३ विना विनाकृता । ४ पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधेयम् । ५ विभीषणपुत्री ।

स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता । सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता ॥
रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ११
राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् । आरूढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ १२
ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा । शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३
ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः । भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता॥१४
भर्तुरङ्कात्समुत्पत्य ततः कमललोचना । चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥ १५
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः । सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः॥
पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् । इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७
[प्रक्षिप्तश्लोकाः
शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः । साण्डं त्रिभुवनं भीमं सर्वतः सचराचरम् ॥ १
सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकर्मणा । क्षीरोदधिजले मध्ये श्वेतः शैलसमुच्छ्रितः ॥ २
तस्य मूर्ध्नि ततः श्वेतश्चतुर्दन्तो महागजः । तस्य पृष्ठे स्थितः श्रीमान्रामो राजीवलोचनः॥३
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया । ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामो रक्तान्तलोचनः॥४
आसीनः प्राङ्मुखः श्रीमानासने परमे शुभे । अभिषिक्तः स काकुत्स्थः सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥ ५
ब्रह्मर्षीणां गणैः सर्वैः सर्वतीर्थजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरा शुक्लमाल्यानुलेपना ॥ ६
सीता तत्र पृथुश्रोणी रराज जनकात्मजा । ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ७
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा रामं तत्र ववन्दिरे । पुनरेव मया दृष्टो रामो रमयतां वरः ॥ ८
विष्णुरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने । परं ब्रह्म परं सत्यं परं ज्ञानं परं तपः ॥ ९
परं बीजं परं क्षेत्रं परं कारणकारणम् । शङ्खचक्रधरः श्रीमान्पुण्डरीकायतेक्षणः ॥ १०
श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः । एवंभूतो महातेजा रामः कमललोचनः ॥ ११
सर्वलोकेश्वरः श्रीमान्रराज रघुनन्दनः ॥ १२

ततो नरेन्द्राः पितरो मुनीन्द्रा गधर्वविद्याधरपन्नगेन्द्राः ।
कृताभिषेकं परिवार्य रामं प्रतुष्टुवुः प्राञ्जलयः प्रहृष्टाः ॥ १३
ततस्तु सर्वाप्सरसः प्रहृष्टा नृत्यन्ति गायन्ति समेत्य तत्र ।
पाद्यं प्रकुर्वन्ति नदन्ति शङ्खा वंशाश्च वीणा मुरवश्च भेर्यः॥ १४

ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः । लक्ष्मणेन सहभ्रात्रा सीतया सह भार्यया ।
आरुह्य पुष्पकं पुण्यं विमानं सूर्यसंनिभम् ॥ १५
उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः । एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ १६]
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ १८
आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १९
एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया॥२०
न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः । राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥२१
रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः । रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ २२
विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि । कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः२३
रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः । पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन्भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ॥
गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ २४

पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । पतितोऽवाक्शिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २५
सहसोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः । उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु ॥२६
दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् । मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २७
कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी । काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ २८
एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः । रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः ॥ २९
वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् । उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥३०
एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो बिभीषणः ॥ ३१
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलङ्कृतः ॥ ३२
आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् । चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥
चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३३
समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः । पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥३४
लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा । सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३५
लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता । दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥ ३६
पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः॥३७
कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः । रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे ॥ ३८
अपगच्छत नश्यध्वं सीतामाप स राघवः । घातयेत्परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥ ३९
प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् । भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ४०
तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयताम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ४१
यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्॥४२
भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम्॥४३
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४४
अपि चास्या विशालाक्ष्या न किंचिदुपलक्षये । विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम्॥४५
छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् । अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥४६
अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम्। राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ४७
निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् । दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४८
ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः । अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ४९
करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः । वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ५०

पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १

---

१ अदर्शनं प्राप्नुत । २ छाया अनातपः । तस्य वैगुण्यं विषमत्वं। तन्मात्रनिमित्तकमित्यर्थः । ३ हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव।

सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २
सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३
सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
विशीर्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४
नैवास्ति [1]दोषं मम नूनमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ।
भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५
नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ।
तस्मिन्[2]ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६
[3]दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ ।
बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७
हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या ।
एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८
तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९
नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १०
हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र ।
हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११
अनन्यदैवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ।
पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२
मोघो हि धर्मश्चरितो मयायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ।
या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३
पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ।
स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४
अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
मोघं चरित्वाथ तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्या ॥ १५
सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।
विषस्य दाता नहि मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६
इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।
प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७

---

१ दोषं दोषः आर्षं नपुंसकम् । २ अनागच्छति मासद्वयादर्वागिति शेषः । गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः । शल्यकृन्तः नापितः । ३ चिराय दुःखितायाः मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः । इदं दुःखं बत । कस्य दुःखमिव । राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दुःखम् । ४ अशनिना । ५ निबद्धहृदया । विनाशाय निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः।

शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा ।
उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८
उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥ १९
तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः ।
शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १
तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २
भुजश्च चार्वञ्चितपीनवृत्तः परार्ध्यकालागरुचन्दनार्हः ।
अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ।
प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ॥ ४
शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः ।
वासः स्थितायाः शिखराग्रदत्याः किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५
एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ।
वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६
तस्याः पुनर्बिम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म ।
वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७
सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने । ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २
यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३
चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता । गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४
राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयमवेक्षिता । राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५
युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः । समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६

१ सर्गाप्यम् । अत्रेलीकरणं बोध्यम् । २ शुभसूचकानि । ३ प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । ४ तयोः सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयोः । ऊरुः वाम इत्यनुषज्यते । सुजातः सुन्दरः । ५ केशा अन्ते यस्य तत् । उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः ।

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टदुःखां दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ७
यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् । अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८
गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी । परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९
मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः । समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥१०
निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चापि भाषणम् । कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥११
अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया । सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥१२
रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः । किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम्१३
सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् । निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्धस्तीव्रेण चक्षुषा ॥ १४
यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति॥ १५
अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः । शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम्॥ १६
अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति॥
वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥ १८
अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता १९
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा । रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति॥२०
ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी । जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् २१
सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२
ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३
गृह्य शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः॥२४
मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् । राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५
ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि । राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६
ते शूलशक्तिनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः । आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७
संरुद्धस्तैः सुपरितो विधमन्रक्षसां बलम् । शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८
मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत्॥ २९
हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् । विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम्३०
उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन्राक्षसैः परिवारिते । सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१
विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे । नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने॥३२
विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः । शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् । न तु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः॥३४
असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते । कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम्३५
प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे । एष दोषो महान्हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६
भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः । विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः३८

---

१ उद्वेगकारिण इत्यर्थः । २ इयं सीता । अगृहीतार्था अविदितरामसंदेशा । ३ प्रदेशे । वसतीत्यन्वयः । ४ अनिश्चित-जयापजयानि ।

न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥३९
कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च । इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्॥४०
राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् । नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम् ॥ ४१
इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः । शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२
श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन्गिरम् । श्रद्धास्यति यथाहीयं तथा सर्वं समादधे ॥४३
इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।
मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः । संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह॥ १
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशाः ॥ २
राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः । चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३
अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः । मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवांल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ४
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः । पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः । रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्य च रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ ७
तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः । सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम्॥८
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता । राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९
जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ । ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥
वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १०
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् । आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम्११
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरंजयः । प्रायच्छत्कपिराज्यं तत्सुग्रीवाय महाबलः ॥ १२
सुग्रीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः । दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः॥१३
अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान्प्लुतः ॥ १४
यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् । अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया॥१५
विररामैवमुक्त्वासौ वाचं वानरपुङ्गवः । जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६
ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् । उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७
निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ।
स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १८
सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।
ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

---

१ बुद्धिहीनता । २ समीपे ।

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा । वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १
सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् । फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २
मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता । अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥
दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ३
विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता । रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ४
रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५
सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् । मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी॥६

सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ।
ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७
सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ।
चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८
स्वप्ने मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।
स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९
स्वप्नोऽपि नायं न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ।
सुखं हि मे नास्ति यतोऽस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १०
रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ।
तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११
अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ।
विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२
मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि ।
किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३
नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय च ।
अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः । विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १
तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २
का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि । द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् । पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥४
सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् । यक्षाणां किंनराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६
किंनु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् । रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणान्विता७
का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८

---

१ प्रथमं इदं रामनामकथयितृदर्शनं मनोरथः अभिलाषामात्रमिति चिन्तयामि । २ तस्य मनोरथस्य ।

कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे । वसिष्ठं कोपयित्वा[1] त्वं नासि[2] कल्याण्यरुन्धती ॥ ९
को[3] नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे । अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि १०
रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि । न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११
व्यञ्जनानि[4] च ते यानि लक्षणानि[5] च लक्षये । महिषी भूमिपालस्य राजकन्यासि मे मता॥१२
रावणेन जनस्थानाद्बलादपहृता यदि । सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३
यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् । तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम्॥१४
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता । उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५
पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः । स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६
दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः । सीता च नाम नाम्नाहं भार्या रामस्य धीमतः॥१७
समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८
तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् । अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १९
तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २०
न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते॥२१
यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२
स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् । मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २३
ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः । ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्राज्यमयाचत ॥ २४
स[6] पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात्किंचिदप्रियम् । अपि जीवितहेतोर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६
स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः । विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत्॥२७
साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते॥२८
प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः ॥ २९
ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः । प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३०
वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः । रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम्

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १
अहं रामस्य संदेशाद्देवि दूतस्तवागतः । वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः । स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः । कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४

१ कोपयित्वेत्यनन्तरं पतिता विबुधालयादित्यनुषज्यते । २ नासीति काकुः । ३ अमुं लोकं परलोकं गतं यं त्वमनुशोचसि स कोनु? । ४ स्तनजघनादीनि । ५ सामुद्रिकलक्षणानि । ६ अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्वचनं वनवासनरूपं पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा प्रतिगृहीतवान् । मनःपूर्वकमङ्गीकृतवानित्यर्थः ।

सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः । प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६
तया समागते तस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताद्भुता । परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः । सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८
यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति । तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९
अहो[1] धिग्दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे । रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १०
तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता। तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ११
हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् । अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२
तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना । अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् । उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनं १४
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् । जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥१५
उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर । संतापयसि मां भूयः संतप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् । मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते । पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे॥१८
गुणान्रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर । चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९
अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता । प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २०
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् । पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम्। न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम२२
किंनु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम्[3] । उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका
अथवा नायमुन्मादो मोहोप्युन्मादलक्षणः । संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम्॥ २४
इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् । रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा । न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा॥२६
सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनुमान्मारुतात्मजः । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयत् ॥ २७
आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा । राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा॥
विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥ २८
सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा । रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ २९
स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः३० बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः३१
अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् । शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२
न चिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् । रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३
तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः । त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत्॥ ३४
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः । अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५
रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः । राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत्३६

---

१ सत्यार्था । २ मे मया अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतम् अनुचितं कृतम्। इदं अनालोच्य कथनं धिक् । ३ वात-धातुविकाररूपो भ्रमः ।

नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७
न चिराद्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् । मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम्॥ ३८
अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः । प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९
कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः । त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥४०
नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि । विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् । उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १
क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः॥ २
यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर । तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत्३
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् । कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः । ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५
जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि । भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं[1] लक्ष्मणस्य च ॥६
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै । लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे७
रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८
तेजसाऽऽदित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९
रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्याभिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ १०
रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः११
अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२
राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता । श्रुतवाञ्शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३
यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः । धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः । गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैः श्रुतः॥१५
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः१६
त्रिस्थिर[2]स्त्रिप्रलम्ब[3]श्च त्रिसम[4]स्त्रिषु चोन्नतः[5] । त्रिताम्र[6]स्त्रिषु च स्निग्धो[7] गम्भीर[8]स्त्रिषु नित्यशः१७
त्रिवलीवां[9]स्त्र्यवनत[10]श्चतुर्व्यङ्ग[11]स्त्रिशीर्षवान्[12] । चतुष्कल[13]श्चतुर्लेख[14]श्चतुष्किष्कु[15]श्चतुःसमः[16] ॥ १८
चतुर्दश[17]समद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः । महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान् ॥ १९

---

१ अवयवसंनिवेशः । २ उरोमणिबन्धमुष्टिषु स्थिरः । ३ भ्रूबाहुमुष्केषु प्रलम्बः दीर्घः । ४ केशाग्रवृषणजानुषु समः । ५ नाभ्यन्तःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतः । ६ नेत्रान्त-नख-पाण्यङ्घ्रितलेषु ताम्रः । ७ पादरेखा-शिरोरुह-लिङ्गमणिषु । ८ स्वर-सत्व-नाभिषु । ९ उदरे-कण्ठे च वलित्रयवान् । १० स्तनचूचुक-पादरेखासु अवनतः निम्नः । ११ ग्रीवा-प्रजनन-पृष्ठ-जङ्घासु व्यङ्गः ह्रस्वः । १२ आवर्तत्रययुक्तशीर्षः । १३ चतस्रः कलाः चतुर्वेदप्राप्तिसूचकाङ्गुष्ठमूलरेखा यस्य । १४ ललाटे चतूरेखायुक्तः । १५ चतुष्किष्कूत्सेधः । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकः किष्कुः । १६ चत्वारो बाहु-जानु-ऊरु-गण्डाः समा यस्य । १७ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसंख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः । तथात्र सामुद्रिकम् । भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिरिति । चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः। तदाह मिहिरः—स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभा इति । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः । पञ्चस्निग्धः पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः । ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः । अत्र पञ्चस्निग्ध इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तम् । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः । आयताष्टावयव इत्यर्थः । अत्र सामुद्रिकम् । पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायता इति ॥ प्रजनस्यायतत्वमार्जवम् ।

दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् । षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २०
सत्यधर्मपरः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः । देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१
भ्राता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः । अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २२
तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनसमुत्सुकौ । विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिरभिसंगतौ ॥ २३
त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् । ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४
ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले । भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५
वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् । परिचर्यास्महे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६
ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ । ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७
स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः । अवप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २८
ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः । तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९
तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू । रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३०
तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ । पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ ३१
निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने । तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२
ततस्तौ प्रीतिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ । परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३
ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः । स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४
ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५
स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः । तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६
ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया । यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३७
तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः । संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८
तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च । स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विगतचेतसि ॥ ३९
तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव । तेन देवप्रकाशेन[3] देवेन परिदेवितम् ॥ ४०
पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः । प्रादीपयन्दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१
शयितं[4] च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना । मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२
तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेदयत् ॥ ४३
स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते । महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४
त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् । तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५
तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते । महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६
काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च । चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७

---

१ दशपद्मः दश पद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः । मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य चेति । दशबृहत् दश बृहदवयवा यस्य सः । ते च–उरः शिरो ललाटं च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पार्श्वपृष्ठस्वराश्चेति विशालास्ते शुभप्रदा इति सामुद्रिकम् । त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रियेति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान् द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् । षडुन्नतः षट् उन्नता अवयवा यस्य सः । ते च–कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः । अत्र मतभेदेनोक्तेर्न पुनरुक्तिः । नवतनुः नवतनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च–केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णैः कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । २ परिचर्य परिचर्यां कृत्वा आस्महे तिष्ठामः । ३ देवसदृशेन । ४ मूर्च्छितम् ।

स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥४८
सहितो रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा । समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा॥ ४९
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः। किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः॥
ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे । सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१
रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत । हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२
स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् । त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्॥५३
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा । अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४
ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः । चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५
अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः । प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः॥ ५६
तेषां नो विप्रणष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७
ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च । भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ५८
विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च । अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ५९
दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुंगवान् । भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६०
तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा । प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः॥ ६१
तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् । कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान्॥ ६२
गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् । श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः । एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ६४
अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् । रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम्॥ ६५
जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः । त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् । अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७
विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् । त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवङ्गमाः ६८
अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः । चिन्तां जग्मुः पुनर्भीतास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९
अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः । व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ ७०
लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला । रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते । अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम्॥ ७२
तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् । सुग्रीवसचिवं देवि बुद्ध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३
कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः । गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४
तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः । अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५
मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा । दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६
दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् । अपनेष्यामि संतापं तवाभिगमशंसनात् ॥ ७७
दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् । प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः॥ ७८
राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९
माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः । ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८०
स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः । तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत् ॥ ८१

१ अगच्छत् । २ शम्बसादनाख्यं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरम् । ३ देवर्षिप्रार्थनया अवधीत् ।

तस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि । हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा॥८२
विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः । अचिराद्राघवो देवि त्वामितो नेयिता[1]ऽनघे॥८३
एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता । उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं[2] तमवगच्छेति ॥ ८४
अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी । नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ८६
हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा । अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७
एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि । किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम्॥८८
हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ।
ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

भूय एव महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः । रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना । समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् । भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ॥ ४
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृसंदेशहर्षिता । परितुष्टा प्रियं कृत्वा[3] प्रशशंस महाकपिम् ॥ ६
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम । येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७
शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः । विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ । यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि संभ्रमः ॥ ९
अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् । यद्यपि[4] प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १०
प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम् । पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११
दिष्ट्या स कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः । लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥१२
कुशली यदि काकुत्स्थः किंनु सागरमेखलाम् । महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः१३
अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे । ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥१४
कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते । उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५
कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति । कच्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः॥१६
द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते । विजिगीषुः सुहृत्कच्चिन्मित्रेषु[5] च परन्तपः ॥ १७
कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते । कच्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः॥१८
कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः । कच्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९
कच्चिन्न विगतस्नेहः विवासान्मयि राघवः । कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर॥२०
सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः[6] । दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१

---

१ नेता । २ अवागच्छत् । ३ संमानं कृत्वा । ४ यद्यपि यस्मात् । ५ मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि सेवते कच्चित् । चकारेणामित्राः समुच्चीयन्ते । अमित्रेषु विषये विजिगीषुःसन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित् । ६ दीर्घश्छान्दसः ।

कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च । अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च ॥२२
मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः । कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति २३
कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः । ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते॥२४
वानराधिपतिः श्रीमान्सुग्रीवः कच्चिदेष्यति । मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५
कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः । अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६
रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे । द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७

कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।
मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८
धर्मा[1]पदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ।
नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चित्स धैर्यं हृदये करोति ॥ २९
न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा ।
तावत्त्वहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३०
इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ।
श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२
न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने । तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३
श्रुत्वैव तु वचो म[2]ह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ ३४
विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् । करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसां ३५
तत्र य[3]द्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः । स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥३६
तवादर्शनजेनार्ये शोकेन स परिप्लुतः । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च । दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८
यथा[4] सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ३९
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ । शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४०
न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते । वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति प[5]ञ्चमम् ॥ ४१
नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४२
नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः । नान्यच्चिन्तयते किंचित्स तु कामवशं गतः ॥४३
अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः । सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ ४४
दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वान्यत्सुमनोहरम् । बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५

स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६
सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।
शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

---

१ धर्ममुद्दिश्य । २ मम । ३ विघ्नत्वेन । ४ तथा शप इति पूर्वेणान्वयः । ५ प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकम् ।

सप्तत्रिंशः सर्गः।

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना । हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १
अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानरभाषितम् । यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २
ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे । रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३
विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम । सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ४
शोकस्यास्य कदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति । प्लवमानः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५
राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् । लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ६
स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते । अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७
वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगम । रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८
बिभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति । अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९
मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते । रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १०
ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम बिभीषणसुता कपे । तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ११
आशंसेयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः । अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १२
उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता । विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १३
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः । जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् १४
न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः । अहं तस्य प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १५
शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १६
इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् । अश्रुसंपूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥ १७
श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ १८
अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वरानने । अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ १९
त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् । शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणां २०
अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २१
द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् । व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २२
त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् । पुरन्दरमिवासीनं नाकराजस्य[1] मूर्धनि ॥ २३
पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने । योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २४
कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा । मत्पृष्ठमधिरुह्य त्वं तराकाशमहार्णवौ ॥ २५
न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने । अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २६
यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् । यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २७
मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ २८
हनुमन्दूरमध्वानं कथं मां वोढुमिच्छसि । तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ २९
कथं वाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि । सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३०
सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३१
न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वाऽसितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३२
इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः । दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३३

---

१ नाकपृष्ठस्य ।

स तस्मात्पादपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः। ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३४
मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः। अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरोत्तमः॥ ३५
हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्रो महाबलः। वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३६
सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम्। लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३७
तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया। विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ३८
तं दृष्ट्वा भीमसंकाशमुवाच जनकात्मजा। पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ३९
तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे। वायोरिव गतिं चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४०
प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हसि। उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुङ्गव ॥ ४१
जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम। अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मनः॥ ४२
अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तुं त्वया सह। वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४३
अहमाकाशमापन्ना ह्युपर्युपरि सागरम्। प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयाद्वेगेन गच्छतः॥ ४४
पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले। भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४५
न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन। कैलत्रवति संदेहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः॥ ४६
ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः। अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४७
तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः। भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ४८
सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः। कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥४९
युध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः। प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५०
अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च। कथंचित्साम्परौये त्वां जयेयुः कपिसत्तम॥५१
अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते। पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः॥ ५२
मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा। अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५३
अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता। त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५४
कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान्। राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः॥५५
अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम्। यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ ॥
आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ५६ ॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः॥५७
मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः। भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ५८
तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसंतापकर्शितौ। सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ५९
भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर। न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६०
यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बलाद्गता। अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥६१
यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सबान्धवम्। मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत्॥६२

श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः।
न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६३
समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम्।
सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६४

१ रक्ष्यद्रव्यवति। २ युद्धे।

सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ।
सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६५
स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ।
चिराय रामं प्रति शोककर्शितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः । सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः॥ १
युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने । सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २
स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् । मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते । रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥ ४
एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः । का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः । चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६
कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया । स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः । सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना । गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९
यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते । अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यत्॥१०
एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा । उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम्[1] । शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२
तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके । तस्मिन्सिद्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः॥१३
तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु । विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४
ततो मांससमायुक्तो[2] वायसः पर्यतुण्डयत् । तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥१५
दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते । न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६
उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि । स्रस्यमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम्१७
त्वयापहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा । भक्षगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८
आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् । क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता॥१९
बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती । लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २०
परिश्रमात्प्रसुप्ता च राघवाङ्केऽप्यहं चिरम् । पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः ॥
स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ २१
ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात्समुत्थिताम् । वायसः सहसागम्य विददार स्तनान्तरे॥ २२
पुनः पुनरथोत्पत्य विददार स मां भृशम् । ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः॥२३
वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया । स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥ २४
स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा । आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २५
केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २६

---

१ मम श्रेष्ठमभिज्ञानमिति पूर्वेण संबन्धः । २ मांसलुब्धः ।

वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २७
पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २८
ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे कृतवान्क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २९
स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ ३०
स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तं वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३१
अनुसृप्तस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् । लोककाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२
स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च स महर्षिभिः । त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३
स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४
न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५
परिद्यूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् । मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्राह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ३६
हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् । ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम्
दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७
स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८
मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् । कस्माद्यो मां हरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९
स कुरुष्व महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ । त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४०
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः । जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ४१
अपारपारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात्सागरोपमम् । भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२
एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्यवान्बलवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव ॥ ४३
न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥ ४४
तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः । किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ४५
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः । कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४६
यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४७
ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ४९
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन मे शपे । रामे दुःखाभिपन्ने च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ५०
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते ॥ ५१
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ ५२
हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् । राघवस्त्वां विशालाक्षि नेष्यति स्वां पुरीं प्रति ॥ ५३
ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः । सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयोऽपि समागताः ॥ ५४
इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता सुरसुतोपमा । उवाच शोकसंतप्ता हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ५५
कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी । तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ५६
स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः । ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ५७
पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च । अनुप्रव्रजतो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् । अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ५९

१ आस्तरणात्. २ अनुसृतः । ३ लोकयितृकामः । रक्षकापेक्षीत्यर्थः । ४ अहरत् ।

सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः । पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६०
ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ६१
वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्शक्तो न बहु भाषिता । राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ६२
मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः । नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ६३
यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरेत् । स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ ६४
मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः । यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ६५
त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम । राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६६
इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६७
ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते । रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥ ६८
त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् । ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ॥
प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९
प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् । अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ७०
मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च । सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१
हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः । हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्ठितः ॥ ७२
मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ।
गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् । अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १
मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति । वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २
स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम । अस्मिन्कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३
त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगे[3] प्रमाणं हरिसत्तम । हनुमन्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ॥
तस्य[4] चिन्तयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४
स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरसाऽऽवन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥ ५
ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् । बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
कुशलं हनुमन्ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७
सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान्सर्वांश्च वानरान् । ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८
यथा स च महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९
जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् । तत्तथा हनुमन्वाच्यं वाचाधर्ममवाप्नुहि १०
नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वयेरिताः । वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११
मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः । पराक्रमविधिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२
सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः । यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४

१ प्रमीतम् । २ उतथ्यभार्याम् । ३ कार्यसंघटने । ४ चिन्तयतस्तस्यतव ।

नहि पश्यामि मर्त्येषु नामरेष्वसुरेषु वा । यस्तस्य क्षिपतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५
अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् । स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६
स हि सागरपर्यन्तां महीं शासितुमीहते । त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो[1] जनकनन्दिनि ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम् । जानकी बहु मेनेऽथ वचनं चेदमब्रवीत् १८
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दा[2]दनुमानयत् ॥ १९
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २०
मम चेदल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर । अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१
गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु । प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२
तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् । दुःखा[3]द्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३
अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६
तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यै[4]स्ते फलोदयः ॥ २८
बलैः[5] समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे । विजयी स्वपुरीं यायात्तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९
शरैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३०
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१
तदर्थोपहितं वाक्यं संहितं[6] हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमाञ्शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः । क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३४
तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः । मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६
असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः[7] कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९
तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४०
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१
तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२
सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३
तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी । न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४
निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन्सपुत्रामात्यबान्धवे । त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५
क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि । रावणं चैव रामेण निहतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७

१ जयः भविष्यतीति शेषः । २ अन्वमानयत् । अब्रवीदित्यर्थः । ३ पूर्वदुःखादधिकेन दुःखेन स्पृष्टां । ४ एवं चेत् फलोदयः । शक्तिसमृद्धिः ते यशस्यः ननु ममेति भावः । ५ तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षायामाह । बलैरिति । ६ परस्परसंगतम् । ७ हीनः ।

तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम्। लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम्॥४८
नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान्। वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान्॥४९
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु। नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः॥ ५०
स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा। न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः॥ ५१
मा रुदो देवि शोकेन मा भूत्ते मनसोऽप्रियम्। शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि५२
रामाद्विशिष्टः कोन्योस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः। अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ॥

नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेतिरौद्रे।
न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम्॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥ ३९॥

चत्वारिंशः सर्गः।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः। उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा॥ १
त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर। अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा॥ २
यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः। संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि॥ ३
अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम। क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम्॥४
मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः। त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि॥ ५
स वीर्यवान्कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे। वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपमः॥ ६
एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः। एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ॥ ७
एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः। अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा॥८
असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः। राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम्॥९
धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन। मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज॥१०
घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि। त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम्११
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम्। अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः॥१२
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे। रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते॥१३
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम्। इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि॥१४
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावरिंदमौ। त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः॥ १५
हत्वा तु समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम्। राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः॥१६
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते। प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि॥ १७
साब्रवीद्दत्तमेवेति मयाभिज्ञानमुत्तमम्। एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम्॥
श्रद्धेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति॥ १८
स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्प्लवगसत्तमः। प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे॥ १९
तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुंगवम्। वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा॥ २०
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा॥ २१
हनुमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम्॥२२

१ द्रक्ष्यसीति शेषः। २ मम रामेण यः संगमः तत्कालमात्रम्। ३ गण्डशैलपार्श्वे। ४ अस्मिन्मुहूर्ते।

यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३
इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४
स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ।
अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया । तस्माद्देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १
अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा । त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २
न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३
न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ।
हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४
कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् । पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५
न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः । यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६
इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ।
[1]परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७
कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
तथैव खल्वात्मबलं च सारवत्[2]समानयेन्मां च रणे दशाननः॥ ८
ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं [3]सबलप्रयायिनम् ।
हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्त्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९
इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १०
इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः । अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति दशाननः॥ ११
ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः ।
त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२
अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः ।
निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ १३
ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः । ऊरुवेगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४
ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् । मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५
तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६
नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः । ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम्॥ १७
न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा । व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८

---

१ परस्यात्मनश्च युद्धतारतम्यतत्त्ववित् । २ सः दशाननः रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च सारवत् मानयेत् परिच्छिन्द्यात । ३ सेनान्या सहितम् ।

लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः ।
शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रणष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९
सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ।
जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २०
स तस्य कृत्वार्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः ।
युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमास्थितः कपिः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च । बभूवुस्त्रासंसंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १
विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः । रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः । तद्वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३
स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः । चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४
ततस्तं गिरिसंकाशमतिकायं महाबलम् । राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५
कोऽयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः । कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६
आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्ते सुभगे भयम् । संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ७
अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी । रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मम का गतिः ॥ ८
यूयमेवाभिजानीत योऽयं यद्वा करिष्यति । अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९
अहमप्यस्य भीतास्मि नैनं जानामि कोन्वयम् । वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १०
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिशः । स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुं ११
रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः । विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२
अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः । सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३
न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना । अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४
वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा । प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५
तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् । नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६
न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः । यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः १७
जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलभ्यते । अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८
चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता । प्रवृद्धः शिंशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९
तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि । सीता संभाषिता येन तद्वनं च विनाशितम् ॥ २०
मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर । कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः २३

---

१ शोच्यत इति शोकः । प्रतानं विततिः । अशोकं अशोच्यं लताप्रतानं यस्याः सा अशोकलताप्रताना । दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावणवनितारक्षकस्य प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य । सा वनस्थली तृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः । कपेर्बलाद्धि विह्वला लुलिता शोकलताप्रताना च जाता । २ भग्नम् ।

आत्मनः सदृशाञ्छूरान्किंकरान्नाम राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४
तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् । निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः । युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६
ते कपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् । अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैश्चादित्यसंनिभैः ॥ २८
मुद्गरैः पट्टिसैः शूलैः प्रासतोमरशक्तिभिः । परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९
हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसंनिभः । क्षितावाविध्य लाङ्गूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३०
स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान्मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१
तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ३६
तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः । ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७
स्वामिसंदेशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् । चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः । आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥
स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः । विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ४०
स हत्वा राक्षसान्वीरान्किंकरान्मारुतात्मजः । युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं समुपाश्रितः ॥ ४१
ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः । निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४२

स राक्षसानां निहतं महद्बलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ।
समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः स किंकरान्हत्वा हनुमान्ध्यानमास्थितः ॥ १
वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः । तस्मात्प्रासादमप्येवमिमं विध्वंसयाम्यहम् ॥
इति संचिन्त्य मनसा हनुमान्दर्शयन्बलम् ॥ २
चैत्यप्रासादमाप्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् । आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३
आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः । बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४
संप्रधृष्य च दुर्धर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् । हनुमान्प्रज्वलँल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५
स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६
तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना । पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७
अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८

१ किंकराणां संख्यां निर्दिशति तेषामित्यर्धेन । २ सप्रतिध्वनिना । ३ द्वितीयसूर्यः । ४ पारियात्रो नाम कुलपर्वतः ।

दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १०
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम्११
एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान्हरियूथपः । ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन्भयम् ॥ १२
तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः । गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ॥
विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन्॥ १३
ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसंनिभैः ॥ १४
आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् । परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५
ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १६
प्रासादस्य महान्तस्य[1] स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान्पवनात्मजः ॥
ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः १७॥तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८
दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः । स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥
अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९
मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् । बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम्॥ २०
अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२
सन्ति चौघबलाः केचित्केचिद्वायुबलोपमाः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपाः॥ २३
ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः । शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥
आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४
नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः । यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली । जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १
रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः । महान्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २
धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम् । विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम्॥ ३
तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः । प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः । हनुमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५
तं तोरणविटङ्कस्थं हनुमन्तं महाकपिम् । जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः॥ ६
अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना । बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ ७
तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् । शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८
तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् । यथाकाशे महापद्मं सिक्तं चन्दनबिन्दुभिः ॥ ९
चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १०
ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् । तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद्बली ॥
तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११

१ महान्तस्य महाग्रस्य अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः ।

विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः । सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२
भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् । चिक्षेप सुबहून्बाणाञ्जम्बुमाली महाबलः ॥ १३
सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे । शिरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४
स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः । तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगतः ॥ १५
अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोत्कटः । परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६
तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी । न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ १७
स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महाबलः । पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ १८
जम्बुमालिं च निहतं किंकरांश्च महाबलान् । चुक्रोध रावणः श्रुत्वा कोपसंरक्तलोचनः ॥ १९
स रोषसंवर्तिततामलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ।
अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणां सुताः । निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १
महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः । कृतास्त्रास्त्रविदां[1] श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २
हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः । तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३
तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः । विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४
जनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किंकरान्हतान् । बभूवुः शोकसंभ्रान्ता सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५
ते परस्परसंघर्षात्तप्तकाञ्चनभूषणाः । अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६
सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः । वृष्टिमन्त इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७
अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्छरवृष्टिभिः । अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८
स शरान्मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः । रथवेगं च वीराणां विचरन्विमलेऽम्बरे ॥ ९
स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते । धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १०
स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् । चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान् ॥ ११
तलेनाभ्यहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परंतपः । मुष्टिनाभ्यहनत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२
प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान्कपिः । केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३
ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च । तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४
विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः । भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः ॥ १५
स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो[2] दर्शिताः पथि । विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६
स तान्प्रवृद्धान्विनिहत्य राक्षसान्महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ।
युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

---

१ कृतास्त्राः अस्त्रविदां इति च्छेदः । संधिरार्षः । २ नद्यः ।

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

हतान्मन्त्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना । रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १
स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् । प्रघसं भासकर्णं च पञ्चसेनाग्रनायकान् ॥ २
संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् । हनुमद्ग्रहणव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३
यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः । सवाजिरथमातङ्गा स कपिः शास्यतामिति ॥ ४
यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् । कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधिनम्॥ ५
न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् । सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥
भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६
सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः । युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ७
तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः । तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८
नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः । दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ ९
वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः । नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः॥१०
नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः । न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११
महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् । प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १२
कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः । भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३
तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे । आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४
ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः । समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १५
रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवैः । शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १६
ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् । रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १७
तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् । महामतिं महावेगं महाकायं महाभुजम् ॥ १८
तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः । तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ १९
तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः । शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः२०
स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः। उत्पपात नदन्व्योम्नि दिशो दश विनादयन्॥२१
ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः । किरञ्शरशतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबलः ॥ २२
स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २३
अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः । चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४
सदूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५
ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् । विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २६
तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि । संजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २७
स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे । मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः॥ २८
तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः । निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ २९
स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः । तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३०
ततस्तांस्त्रीन्हताञ्ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना । अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥ ३१

१ देशकालाविरोधि इत्यर्थः ।

भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् । एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥ ३२
पट्टसेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् । भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३३
स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः । अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४
समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५
ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु । बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३६
अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधान्रथान्रथैः । स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७
हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः । हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८
ततः कपिस्तान्ध्वजिनीपतीन्रणे निहत्य वीरान्सबलान्सवाहनान् ।
समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ।
समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः ॥ १
स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकार्मुकः ।
समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २
ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् ।
रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३
ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् ।
पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४
सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५
विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ।
दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६
स पूरयन्खं च महीं च साचलां तुरंगमातङ्गमहारथस्वनैः ।
बलैः समेतैः स हि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७
स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमः समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८
स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ।
विधारयन्स्वं च बलं महाबलो हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९
स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयति दुर्निवारणम् ।
समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥ १०
ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोर्जितम् ।
अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११
स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ।
तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः ॥ १२

ररास भूमिर्न तताप भानुमान्ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ।
कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३
ततः स वीरः सुमुखान्पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान्सविषानिवोरगान् ।
[1]समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन्कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥ १४
स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः ।
नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५
ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ।
उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष [2]चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६
स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ।
कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७
ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ।
शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८
ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं विवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ।
कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्धनतुल्यनिःस्वनः ॥ १९
स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ।
समाससादाप्रतिमं कपिं रणे गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २०
स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्वनः ।
समुत्पपाताशु नभः स मारुतिर्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१
समुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
रथी रथिश्रेष्ठतमः किरञ्शरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२
स ताञ्शरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ।
शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३
तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं [3]खमास्तृणन्तं विशिखैः शरोत्तमैः ।
अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां च स मारुतात्मजः ॥ २४
ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवीरेण महात्मना नदन् ।
महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५
अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ।
न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६
अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ।
असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७
पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः ।
पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रगामिनः ॥ २८
न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो यस्य रणे विवर्धते ।
प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९

---

१ समाधिः लक्ष्यदर्शनम् । संयोगः शरसंधानम् । विमोक्षः शरविसर्गः । २ व्यवर्धत । ३ आच्छादयन्तम् ।

इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ।
चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिः ॥ ३०
स तस्य तानष्ट हयान्महाजवान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ।
जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१
ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।
प्रभग्ननीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२
स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ।
तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३
ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ।
समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४
स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ।
मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५
स भग्नबाहूरुकटीशिरोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचनः ।
स भग्नसन्धिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ।
महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६
महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ।
सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षतः ॥ ३७
निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।
तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ।
मनः समाधाय तदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषम् ॥ १
त्वमस्त्रविच्छस्त्रविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २
तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः । न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३
न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगे न गतश्रमः । भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥
देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४
न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे ।
न सोऽस्ति कश्चित्त्रिषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ते ॥ ५
ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ।
न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६
निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः । अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥ ७

---

१ सव्यापसव्यभ्रमणेऽपि रथभारसहान् । २ ज्योतिश्चक्रचरैः । ३ विवेकपूर्वविचारे

बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च । सहोदरस्ते दयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः ॥ ८
न हि तेष्वेव मे सारो[1] यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ९

इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ।
त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १०
बलावमर्दस्त्वयि संनिकृष्टे यथागते शाम्यति शान्तशत्रौ ।
तथा समीक्ष्यात्मबलं परं[2] च समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ ११
न[3] वीर सेना गणशोच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ।
न मारुतस्यास्य गतिप्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२
तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्व[4]कर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा[5] ।
स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्त्रवीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १३

न खल्वियं मतिः श्रेष्ठा[6] यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् । इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य[7] च मतिर्मता[8]॥१४
नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुत[9]प्रभावः ।
चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १६

ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७
श्रीमान्पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः । निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १८

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगै[10]र्व्यालै[11]श्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः ।
रथं समायुक्तमसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १९

स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः । रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोऽभवत्॥२०
स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च । निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २१
सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् । हनुमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २२

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।
दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २३
समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।
नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २४

आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः । विननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५
इन्द्रजित्तु रथं दिव्यमास्थितश्चित्रकार्मुकः । धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २६

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७

---

१ उत्कर्षप्रत्ययः । २ परबलम् । ३ हे वीर, गणशोचि गणानां शोचयितरि । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति । अतः सेनाभिः सह मा गच्छेत्यर्थः । अलसारं हनुमद्विषये जीर्णसारं वज्रं वज्राख्यमायुधविशेषं आदाय न विश । तत्समीपमिति शेषः । अस्य गतिप्रमाणं मारुतस्य नास्ति। मारुतादप्यतिशयितगतिप्रमाण इत्यर्थः । अग्निकल्पो हनुमान् करणेन मुष्ट्यादिना हन्तुं न शक्यः । अग्नितुल्ये मुष्ट्यादिप्रहाराप्रवृत्तेरिति भावः । ४ स्वकार्यसिद्ध्यर्थम् । ५ एकाग्रचित्तः। ६ उचिता । ७ क्षत्रियस्य । ८ इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः ।९ दक्षसुताः देवाः। १० पक्षिराजोपमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च । ११ हिंस्रैः । सिंहैरिति यावत् ।

स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ।
चरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चकार मार्गे पितुरप्रमेयः ॥ २८
ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् ।
मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान्वज्रनिपातवेगान् ॥ २९
ततस्तु तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ।
विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३०
शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः । हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१
शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३२
तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ । सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३
हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।
परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४
ततस्तु [1]लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु ।
जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३५
ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये ।
अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं नि[2]गच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३६
ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः । संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३७
अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ३८
तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः । अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९
ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्विगतात्मवेगः ।
पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४०
ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् । हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१
न[3] मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ।
इत्येव मत्त्वा विहितोऽस्त्रबन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२
स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।
विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३
अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते । पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४
ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान्मे गुणदर्[4]शनः । राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४५
स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।
परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४६
ततस्तं राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम् । बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४७
स रोचयामास परैश्च बन्धनं प्रसह्य वीरैरभिनिग्रहं च ।
कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४८
स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ४९

---

१ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति । २ नीचतां गच्छेत् । ३ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः । ४ गुणपर्यवसायी ।

अथेन्द्रजित्तु द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ।
विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तां नान्येन बद्धो ह्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ५०
अहो महत्कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।
पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥ ५१
अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यत । कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ५२
हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः । समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३
अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ।
व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५४
तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५
कोऽयं कस्य कुतो वात्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः । इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः ॥
हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५७
अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ।
ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८
स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९
राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः । तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ६०
स रोषसंवर्तिततात्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ।
अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तं प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ६१
यथाक्रमं तैः स कपिर्विपृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।
निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः । हनुमान्रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १
भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता । मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २
वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः । हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३
महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् । स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४
विवृतैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः । दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलम्बदशनच्छदैः ॥ ५
शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम् । नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६
नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता । पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७
बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः । भ्राजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८
महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगसंस्कृते । उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ॥ ९
अलङ्कृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः । वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १०
दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा । मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११
उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः । कृत्स्नः परिवृतो लोकश्चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२

---

१ ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः । २ पङ्क्तिभिः । यथापङ्क्तयो भवन्ति तथानुलिप्तमित्यर्थः । ३ पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन हारेण ।

मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः । अन्वास्यमानं रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३
अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानतितेजसम् । विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४
स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५
भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान्राक्षसेश्वरम् । मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६
अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः । अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७
यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः । स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८
तस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः । तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९
अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् । इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्हरिः ॥
दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् । कोपेन महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १
शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् । किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ २
येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया संचालिते पुरा । सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्बाणोऽपि वाऽसुरः
स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४
दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् । वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ५
मत्पुरीमप्रधृष्यां वा गमने किं प्रयोजनम् । आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥ ६
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् । समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७
यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि माभूत्ते भयं वानर मोक्ष्यसे ॥ ८
यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य वा । चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥
विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ९॥ न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् १०
तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे । अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ११
अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये । एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२
अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा । धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः १३
जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः । दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिदं मया ॥ १४
वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् । ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १५
रक्षणार्थं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे । अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६
पितामहादेव वरो ममाप्येषोऽभ्युपागतः । राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७
विमुक्तो ह्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिपीडितः । केनचिद्राजकार्येण संप्राप्तोऽस्मि तवान्तिकम् १८
दूतोऽहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजसः । श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः । वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १
अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवालयम् । राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २

१ भ्रातृवद्धितकरः ।

भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः । धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः । पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया । रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६
तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता । वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७
स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः । ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८
तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् । सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९
ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १०
त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः । रामेण निहतः संख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११
स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः । हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२
तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३
वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः । असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४
अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः । सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५
समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६
तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७
न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८
कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९
न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन । राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २०
तत्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुबन्धि च । मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१
दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् । उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२
लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा । गृह्य यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३
नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि । विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४
तपःसन्तोपलब्धस्ते योऽयं धर्मपरिग्रहः । न स नाशयितुं न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५
अवध्यतां तपोभिर्या भवान्समनुपश्यति । आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६
सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च राक्षसः । न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः ॥
तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २७
न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् । तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८
प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः । फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९
जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा । रामसुग्रीवसख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३०

---

१ शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूपः । २ तपसि विषये कृतपरिग्रहः । ३ यत्सीतादर्शनं इतरालभ्यं तल्लब्धम् । ४ तपस्सन्तापस्तपश्चर्या तेन लब्धः । ५ धर्मफलम् । ६ आत्मनः प्राणानां च स्वीकारः । जीवनमिति यावत् । ७ ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह—न त्विति । धर्मोपसंहारं धर्मफलम् । अधर्मफलसंहितं न भवति । कुत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमाने कथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह—धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जाग्रति कथमधर्मवार्तापीत्यर्थः । ८ ननु यदि धर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह—प्राप्तमिति ।

कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१
रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ । उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२
अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः । न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः॥ ३३
यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे । कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम्३४
तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा । स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५
सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् । दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम्॥३६

स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान् ।
भोगान्दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७

सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम । रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८
सर्वांल्लोकान्सुसंहृत्य सभूतान्सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९
देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च । विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ॥ ४०
सिद्धेषु किंनरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः ॥ ४१
सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः । यो रामं प्रति युध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२
सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमीदृशम् । रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३

देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।
रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४
ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ४५
स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमो प्रियं वचः ।
दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः । आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना । निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २
तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् । विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ३
निश्चितार्थस्ततः साम्नाऽऽपूज्यशत्रुजिदग्रजम् । उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४

क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मद्वाक्यमिदं शृणुष्व ।
वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५

राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः । परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७
गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विपश्चितः । ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ८
तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद । युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९
विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । रोषेण महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १०
न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन । तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम् ॥ ११

---

१ एष तु सकलतलङ्काविनाशस्तु । तस्य रामस्य । न निश्चयः न गमनः । २ कुतो न गमन इत्यत आह रामेणेति ।
३ शास्त्रपाण्डित्यसंपादनम् । ४ व्यर्थप्रयास एव ।

अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ।
उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं बिभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ १२
प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं शृणुष्व ।
दूतानवध्यान्समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३
असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ।
न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४
वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निपातः ।
एतान्हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽपि ॥ १५
कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ।
भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६
न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि ।
विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७
न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् । तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः॥१८
साधुर्वा यदिऽवासाधुः परैरेष समर्पितः । ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ॥ १९
अपि चास्मिन्हते राजन्नान्यं पश्यामि खेचरम् । इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥२०
तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरंजय । भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २१
अस्मिन्विनष्टे न हि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।
युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २२
पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।
त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २३
हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ।
मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोव्यग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥ २४
तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽभियान्तु ।
तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २५
निशाचराणामधिपोऽनुजस्य बिभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ।
जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः । देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १
सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता । अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २
कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् । तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३
ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् । समित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५

---

१ दूतयोग्याङ्कनसंबन्धः । २ परेषु ते प्रभावं भावयितुं प्रकाशयितुं तवादेशकृतोऽभियान्त्विति संबन्धः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः । वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः॥६
संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः । शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥
तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥ ७
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् । रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ८
लाङ्गूलं संप्रदीप्तं तु द्रष्टुं तस्य हनूमतः । सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीता निशाचराः ॥ ९
स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः । निबद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १०
कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः । छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ११
यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् । बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता॥१२
सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि । किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥ १३
लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति । रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः[1] ॥ १४
अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १५
कामं बद्धस्य मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च । पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः १६
ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् । परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७
शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः । राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम्॥ १८
अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिंदमः । हनुमांश्चारयामास[2] राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९
अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः । संवृतान्भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान्॥२०
वीथीश्च गृहसंबाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च । तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् ॥
गृहांश्च मेघसंकाशान्ददर्श पवनात्मजः ॥ २१
चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च । घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक[3] इति राक्षसाः ॥ २२
स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् । तं प्रदीपितलाङ्गूलं हनुमन्तं दिदृक्षवः ॥ २३
दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमतः । राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४
यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५
श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् । वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २६
मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥२७
यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः । यदि वास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २८
यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः । यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः॥२९
यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् । स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः॥३०
यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥ ३१
ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः । जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ३२
हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोऽनिलः । ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः॥३३
दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ॥ ३४
प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः । दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥
शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३५
अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया । रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३६

१ नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकम् । २ शोधयामास । ३ चारः ।

यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः। रामार्थं संभ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३७
सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च। पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३८
भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः। उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ॥ ३९
पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्शैलशृङ्गमिवोन्नतम्। विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानिलात्मजः ॥ ४०
स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान्। ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत्॥ ४१
विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसंनिभः। वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ४२
स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम्। रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्सूदयामास मारुतिः ॥ ४३

स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम्।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः।

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः। वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १
किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम्[1]। यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २
वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः। बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३
दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम्। अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः[2] ॥ ४
यो ह्ययं मम लाङ्गूले दीप्यते हव्यवाहनः। अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५
ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः। भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः। वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम्। अग्निं तत्र स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८
ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान्। मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः। शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥
तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः १०॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः॥ ११
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च। ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः। विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३
करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि। कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४
यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च। नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥ १५
वर्जयित्वा महातेजा बिभीषणगृहं प्रति[3]। क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः। गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७
सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान्। आससादाथ लक्ष्मीवान्रावणस्य निवेशनम् ॥ १८
ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते। मेरुमन्दरसंकाशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९
प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम्। ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २०
श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः। कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१
प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मस्वचारयत्। अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ॥ २२

---

१ अनन्तरकर्तव्यमितिशेषः। २ सफलायासम्। ३ प्रतिवर्जयित्वेति संबन्धः।

तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च । भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥२३
तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले । भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये ॥ २४
संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जितश्रियाम् ॥
नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५
क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधराः स्त्रियः । काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः॥२६
पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७
वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् । विचित्रान्भवनान्धातून्स्यन्दमानान्ददर्श सः ॥ २८
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः । नाग्नेर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥२९
क्वचित्किंशुकसंकाशाः क्वचिच्छाल्मलिसंनिभाः। क्वचित्कुङ्कुमसंकाशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे३०
हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१

ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ।
प्रसार्य चूडावलयं[1] प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२
युगान्तकालानलतुल्यवेगः समारुतोऽग्निर्ववृधे दिविस्पृक् ।
विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३३
आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समस्तां परिवार्य तिष्ठन् ।
शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३४
तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः[2] ।
निर्वाणधूमाकुलराजयश्च[3] नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ॥ ३५
वज्री[4] महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ।
रुद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥ ३६
किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य[5] ।
इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३७
किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ।
अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ३८
इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ।
सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३९
ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ।
सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ४०
हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुण्यम् ।
रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४१
हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ।
हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४२

---

१ ज्वालाजालम् । २ किंशुकपुष्पसदृशज्वालः । ३ पूर्वपूर्वदग्धभवनाग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमैः व्यामपङ्क्तयः । ४ वज्रीत्यादि श्लोकत्रयं रक्षोवचनं । अस्य इत्येवमूचुरित्यन्वयः । ५ चतुराननस्य प्रकोपः प्रकोपकृतमूर्तिविशेषः ।

स संभ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् ।
ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयम्भुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ ४३
भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ।
दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ४४
त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥ ४५
स राक्षसांस्तान्सुबहूंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् ।
विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४६
ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ।
महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४७
भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे । दग्ध्वा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ४८
तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥४९
तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् । कालाग्निरिति संचिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ५०
देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।
भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः । निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १
संदीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् । अवेक्ष्य हनुमाँल्लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २
तस्याभूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत । लङ्कां प्रदहता कर्म किं स्वित्कृतमिदं मया॥३
धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ४
क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत्॥५
वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित्।नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित्॥
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति । यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ७
धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् । अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम्८
यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी । दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ९
यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् । मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १०
ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः । तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११
विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी॥ १२
यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् । इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३
किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्बडवामुखे । शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम्॥ १४
कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः । तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५

१ प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः । २ इदं कार्यं सीतान्वेषणरूपं महत्कार्यं ईषत्कार्यं ईषदवशिष्टकार्यं असमग्रप्रायमेव कृतमासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः । किं त्विदानीं क्रोधाभिभूतेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशयः । विफलीकृतमित्यर्थः ।

मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् । प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६
धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् । ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७
विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः । तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति॥ १८
एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः । धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम्॥ १९
इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् । भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥२०
तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः । रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २१
इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे[1] । पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२
अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा । न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २३
न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः । स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ २४
नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च । यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २५
त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या। रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति २६
यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः । न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २७
पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान्विस्मितस्तदा । हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८
तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि । अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९
स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् । शुश्राव हनुमान्वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ३०
अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनूमता । अग्निं विसृजताभीक्ष्णं भीमं राक्षसवेश्मनि ॥ ३१
प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला । जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे ॥ ३२
दग्धेयं नगरी सर्वा साट्टप्राकारतोरणा । जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत[2] एव नः॥ ३३
स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः । ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा।
प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तु शिंशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् । अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम्१
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः[3] ॥ ३
शरैः सुसंकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ४
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ५
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमांस्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ६
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः । यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोकं व्यपनयिष्यति ॥ ७
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८
ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः । आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ ९
तुङ्गपद्मक[4]जुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः । सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ १०

---

१ शुभशंसिनिमित्तानि । २ अयं विस्मयः अद्भुत एव आश्चर्यमेव । ३ सत्त्वप्रकर्षः । ४ पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः ।

बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः । उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ ११
तोयौघनिःस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव सर्वतः । प्रगीतमिव विस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ १२
देवदारुभिरत्युच्चैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् । प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ॥ १३
वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्घनैः । वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः ॥ १४
निःश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः । नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ॥ १५
मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः । जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ १६
कूटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः । सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १७
लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलङ्कृतम् । नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ॥
बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ॥ १८
महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् । लतापादपसंघातं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ १९
व्याघ्रसङ्घसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ २०
तमारुरोह हनुमान्पर्वतं पवनात्मजः । रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ २१
तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु । सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ २२
स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः । दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयँल्लवणाम्भसः ॥ २३
अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः । ददर्श सागरं भीमं मीनोरगनिषेवितम् ॥ २४
स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः । प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ २५
स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । ररास सह तैर्भूतैः प्रविशन्वसुधातलम् ॥
कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ २६
तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः । निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ २७
कन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् । सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन्स शुश्रुवे॥
स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः । विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ २९
अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः । निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ३०
किंनरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा । पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ३१
स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः । सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ३२
दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः । धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ३३
स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् । कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १
पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २
वातसंघातजातोर्मिं चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३
हनुमान्मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् । अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४
ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५

---

१ आक्रोशन्तमिव । २ गन्तुमुद्युक्तमिव ।

मारुतस्यात्मजः श्रीमान्कपिर्व्योमचरो महान् । हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६
पाण्डरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८
विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः । दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तदा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९
तार्क्ष्यायमाणो गगने बभासे वायुनन्दनः । दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १०
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः । प्रवरान्राक्षसान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११
आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् । अर्दयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च॥१२
आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ १३
पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् । ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागतः॥ १४
स किंचिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् । महेन्द्रं मेघसंकाशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १५
स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः । नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ १६
स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः । ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥ १७
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि । फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १८
ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः । पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ १९
महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् । शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥ २०
ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः । वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः । बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २२
जाम्बवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः । उपामन्त्र्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३
सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः । न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २४
तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः । निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुस्ततस्ततः ॥ २५
ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च । प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ २६
ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखाः सुविष्ठिताः। वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः२७
गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः । एवं जगर्ज बलवान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २८
तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् । दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २९
ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरेर्गिरिनिभः कपिः । निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ ३०
हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे । छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३१
ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः । हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥
परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ ३२
प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमरोगमुपागतम् । उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥
प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३
हनुमांस्तु गुरून्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा । कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३४
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः। दृष्टा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत्३५
निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् । रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३६
हनुमानब्रवीद्धृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७

१ आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । २ दलतीव ।

अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा । रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ३८
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा । उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् । निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् ॥ ४०
क्ष्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः । चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ४१
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः । अञ्चितायतदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ॥ ४२
अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् । आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३
उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तमथाब्रवीत् । सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वचनमुत्तमम् ॥ ४४
सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते । यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ४५
अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः । दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥ ४६
दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् । ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ४७
परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः । श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४८
दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥ ४९
तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः । उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५०
हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना ।
मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत् ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः । हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १
तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् । जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २
कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते । तस्यां वा स कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३
तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे । श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४
यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् । रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ॥ ५
स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६
प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्खमाप्लुतः । उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७
गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् । काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८
स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९
उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् । कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ॥ १०
प्रहतं च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः । शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११
व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः । पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ॥ १२
पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः । मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३
पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः । छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४
श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः । चिच्छेद भगवान्पक्षान्वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५
अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना । मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे ॥ १६
रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिंदम । रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः । कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यतं च मनो मम ॥ १८
तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना । स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥
शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ १९
उत्तमं जवमास्थाय शेषं पन्थानमास्थितः । ततोऽहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २०
ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् । समुद्रमध्ये सा देवी वचनं मामभाषत ॥ २१
मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम । अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥ २२
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् ॥ २३
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परंतपः॥२४
तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना। तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् २५
कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती । अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २६
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिश्रृणोमि ते ॥ २७
एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ २८
एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः । ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥
मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तया ॥ २९
तद्दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं वपुः । तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ३०
अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३१
अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥
सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ३२ ॥ ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ३३
ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा । छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन॥३४
सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् । न किंचित्तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गतिः ३५
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम । ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६
अधोभागेन मे दृष्टिः शोचता पातिता मया। ततोऽद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम्॥३७
प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया । अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८
क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः । भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम्॥३९
बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः । आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥
तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ४०॥ न च मां साधु बुबुधे मम वा निकृतं कृतम् ४१
ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् । तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभःस्थलम्॥४२
सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि । मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४३
श्रृणोमि खगतानां च सिद्धानां चारणैः सह । राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता॥४४
तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ४५
दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी । अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् ॥
प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ ४६
तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसन्निभा । अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरः ॥ ४७
जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् । सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ ४८

१ स्वराज्ये वमन्ती । २ दीर्घश्छान्दसः । ३ दृढभुतम् । ४ निकृतिम् ।

प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाहं तयोदितः । अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥ ४९
यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५०
तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वञ्जनकात्मजाम् । रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५१
ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने । शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५२
शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् । काञ्चनेन विकृष्टेन[1] गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५३
स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ५४
अशोकवनिकामध्ये शिंशुपापादपो महान् । तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५५
अदूरे शिंशुपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् । श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५६
तदेकवासःसंवीतां[2] रजोध्वस्तशिरोरुहाम् । शोकसंतापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ५७
राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् । मांसशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव ॥ ५८
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५९
भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥
कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६०
तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् । तत्रैव शिंशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६१
ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् । शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६२
ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् । अहं तु शिंशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६३
ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः । तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत्स्थिता ॥ ६४
तद्दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् । संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६५
वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणां ततस्ततः । त्राणं किंचिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६६
तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् । अवाक्शिराः प्रपतितो बहु मन्यस्व मामिति ॥ ६७
यदि चेत्त्वं तु दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते । द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६८
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६९
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ॥
अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ७०
किंचिद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ । अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७१
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे । यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७२
जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः । जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ ७३
विवृत्त्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७४
स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः । वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ७५
उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः । सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ॥ ७६
देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च । सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७७
ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः । प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ७८
याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः । सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७९
तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी । तर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८०

---

१ विप्रकृष्टेन । अतिदीर्घेणेतियावत् । २ येन वाससा हृता तेनैव वाससा संवीताम् ।

वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥८१
ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः । परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः॥८२
तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८३
तासां मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीता विनशिष्यति८४
जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः॥८५
रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८६
अलमस्मात्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७
तस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ८९
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ९०
तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् । चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः९१
संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः । इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः९२
श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् । प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना॥९३
कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुंगव । का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ९४
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुवं वचः । देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥
सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९५
तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् । भर्त्राहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६
इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥९७
तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ९८
एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी । आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति॥९९
प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् । राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १००
अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥ १०१
इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् । प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥१०२
ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः । प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०३
उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तया । हनुमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४
यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५
यद्यन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम । न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् १०६
तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत । उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७
ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः । युद्धकाङ्क्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८
तद्भग्नं वनषण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् । प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः॥१०९
मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः । ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे॥११०
राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना । वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११
दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः । वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ विलयं व्रजेत् ॥ ११२
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जयाः । राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगाः॥११३
तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन्वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११४

तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः । निहतं च महत्सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् । तत्रस्थान्राक्षसान्हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥
ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया ॥ ११६
ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् । राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११७
तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् । परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ ११९
पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः । परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२०
मन्त्रिपुत्रान्हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाग्रगाञ्छूरान्प्रेषयामास रावणः ॥ १२१
तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् । ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२२
बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः । तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२३
सहसा खं समुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् । चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥
तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ॥ १२४
तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् । व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥१२५
तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् । नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १२६
महता हि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः । प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटैः ॥ १२७
सोऽविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वबलं चावमर्दितम्।ब्राह्मेणास्त्रेण स तु मां प्राबध्नाच्चातिवेगितः१२८
रज्जुभिश्चाभिबध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः । रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन्१२९
दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना । पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ १३०
तत्सर्वं च मया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ १३१
अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो । मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३२
रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् । सोऽहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः१३३
सुग्रीवश्च महातेजाः स त्वां कुशलमब्रवीत् । धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३४
वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे । राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३५
तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हृता । तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया१३६
मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति । तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३७
वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण महाप्रभुः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३८
तेन वालिनमुत्पाट्य शरेणैकेन संयुगे । वानराणां महाराजः कृतः स प्लवतां प्रभुः ॥ १३९
तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह । तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥
क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवाय च ॥ १४०
यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव । वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा ॥१४१
देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः । इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया१४२
मामैक्षत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव । तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ १४३
मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना । ततो बिभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ॥१४४
तेन राक्षसराजोसौ याचितो मम कारणात् । नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ १४५
राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया । दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस॥१४६

दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना । सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम ॥ १४७
विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्तीति शास्त्रतः । बिभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ॥१४८
राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूलं दह्यतामिति । ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ॥ १४९
वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः । राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः१५०
तदाऽदह्यन्त मे पुच्छं निघ्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः।बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः १५१
ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् । अघोषयन्राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५२
ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ १५३
विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः । आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ॥
ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवानहम् ॥ १५४
पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् । दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः १५५
विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी१५६
दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः । रामस्य हि महत्कार्यं मयेदं वितथीकृतम्१५७
इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १५८
अथाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् । जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम्१५९
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् । अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता१६०
दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः । हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः १६१
तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः । ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ १६२
पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६३
ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः । प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६४
ततः पवनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् । पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६५
राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा । सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६६
एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् । अत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मारुतात्मजः । भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १
सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः । शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवणं मनः ॥ २
तपसा धारयेल्लोकान्क्रुद्धो वा निर्दहेदपि । सर्वथातिप्रवृद्धोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥
तस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३
न तदाग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती । जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ४
जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् । अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ ५
न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६
अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् । तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ७
किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः । कृतास्त्रैः प्लवगैः शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८

१ भाषितविस्मयोदन्ताम् । २ यतो महातपस्संपन्नो रावणः अतएव सीतास्पर्शेऽप्यविनाशित इति तात्पर्यम् ।

अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् । सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९
ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा । यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे१०
तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् । भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तं ११
मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा । देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्तान्निशाचरान्॥ १२
सागरोऽप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि । न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १३
सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वकाः । अलमेको विनाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १४
पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः । मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १५
सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु । मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १६
अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ प्लवगसत्तमौ । एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १७
पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ । अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥ १८
अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः । सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ १९
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् । सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवंगमौ ॥ २०
एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ २१
मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुनः । राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २२
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २३
अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः । हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २४
अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः । अधस्ताच्छिंशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २५
राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकर्शिता । मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा ॥
अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् २६॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी२७
अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा । अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरंदरे ॥ २८
तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च । शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २९
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ३०
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा । अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३१
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । कथंचिन्मृगशाबाक्षी विश्वासमुपपादिता ॥ ३२
ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३३
नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा । यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृतागसम्॥ ३४
निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३५
सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता । प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३६
एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा । यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ १
अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः । समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ २

---

१ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् । पञ्चम्यास्तसिः।२कृतागसं दशग्रीवं न हन्तीति यत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महानुभावः।

दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् । अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः॥३
न हि नः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे । तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ४
तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता । किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ५
तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः । उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ६
न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ।
यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ ७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः।

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः । अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १
प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः । महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २
मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः । छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३
सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् । हनुमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४
राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः । समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५
प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः॥६
प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः । नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७
यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् । अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८
यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९
ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः । वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥ १०
ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् । कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११
ततः कुमारस्तान्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् । अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२
ततश्चानुमताः सर्वे संप्रहृष्टा वनौकसः । मुदिताः प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवंस्ततः ॥ १३
गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ।
पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १४
परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते ।
परस्परं केचिदुपब्रुवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १५
द्रुमाद्द्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ।
महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ति ॥ १६
गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ।
रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति ॥ १७
समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ।
न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्तः ॥ १८
ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ।
समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान्॥ १९

---

१ यथाणीयं मतिः अक्षमा अयुक्ता न किंतु युक्तैव । तथापि रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यम् । २ रामप्रत्युपकारे । ३ आज्ञाम् ।

स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ।
चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २०
उवाच कांश्चित्परुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ।
समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २१
स तैर्मदात्संपरिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ।
प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २२
नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।
मदात्कपिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं[1] च चक्रुः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥
अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः । प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २
अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया । अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३
अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः । साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् । जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुतम् ॥ ५
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः । अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥
पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ६
उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् । ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान्मधुवने तदा ॥ ७
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते । पिबन्ति सहिताः सर्वे निघ्नति स्म तथापरे ॥ ८
केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः । मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः॥९
अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः। अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते॥१०
उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् । क्षिपन्ति च तदान्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे॥११
केऽचित्क्ष्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत्। हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले॥१२
कृत्वा केचिद्धसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतरत् । कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्बुध्यन्ति चेतरत्
येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या[2] दधिमुखस्य तु।तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः १४
जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं[3] प्रदर्शिताः । अब्रुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १५
हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् । वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६
ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः । हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥१७
इहागच्छत गच्छामो वानरान्बलदर्पितान् । बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १८
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहसा ययुः ॥ १९
मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् । समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लवंगमाः ॥ २०
ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः । गृहीत्वाभ्यगमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः॥२१

१ निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकम् । २ नियोगात् । ३ अपानद्वारम् ।

ते स्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् । त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २२
वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान्बलदर्पितान् । अभ्यक्रामंस्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥२३
अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥ २४
तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् । आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २५
मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोऽयं ममेति सः । अथैनं निष्पिपेषाशु वेगवद्वसुधातले ॥ २६
स भग्नबाहूरुभुजो विह्वलः शोणितोक्षितः । मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २७
स समाश्वस्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः । वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २८
स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः । उवाचैकान्तमाश्रित्य भृत्यान्स्वान्समुपागतान् ॥ २९
एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः । सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३०
सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे । अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥३१
इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मनः । पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२
स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः । घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवःससुहृज्जनान् ॥ ३३
वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविनः । अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३४
एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः । जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३५
निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः । सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३६
रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च । समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३७
संनिपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः । हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३८
स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् । सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः । दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम । अभयं ते भवेद्वीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥ २
स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥३
नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना । वनं निसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥ ४
एभिः प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभिः । मधून्यचिन्तयित्वेमान्भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ५
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे । निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ६
इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः । वारयन्तो वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ७
ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ । संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः प्रविचालिताः ॥ ८
पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः । प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ९
एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि । कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ १०
एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् । अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः । कंचार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥१२
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १३

---

१ यथेच्छभोगाय न दत्तम् ।

आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः। अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः॥ १४
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुंगवैः। नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः॥ १५
आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः। धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः॥ १६
वनं यदाभिपन्नं तैः साधितं कर्म वानरैः। दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता॥ १७
न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः॥ १८
कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे। व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम्॥ १९
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः। हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा॥ २०
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल। वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः॥ २१
एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह। नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः॥ २२
दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः। अभिगम्य तथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः॥ २३
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ। वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः॥ २४
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः। श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम्॥
प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः॥ २५
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च। वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः[1] प्रत्यभाषत॥ २६
प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः। मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम्॥ २७
इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्शाखामृगांस्तान्मृगराजदर्पान्।
द्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम्[2]॥ २८
प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा।
अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नां[3] सोऽतिमात्रं ननन्द॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः॥ ६३॥

चतुःषष्टितमः सर्गः।

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः। राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत्॥ १
स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ। वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह॥ २
स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः। निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह॥ ३
स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान्। विमदानुत्थितान्सर्वान्मेहमानान्[4]मधूदकम्॥ ४
स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम्। उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम्॥ ५
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः। अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः॥ ६
युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल। मौर्ख्यात्पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान्क्षन्तुमर्हति॥ ७
आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ। इहोपयातं[5] सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम्॥ ८
स त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपैः। प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम्॥ ९
प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः। शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः॥ १०
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः। अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः॥ ११

---

१ द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभनग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः। २ प्रयत्नं प्रयासं तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः। ३ कर्मसिद्धिं बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्तां विदित्वा। ४ मूत्रयतः। ५ आगमनम्।

शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः । तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः ॥ १२
पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः । किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १३
सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः । तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १४
नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि । अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १५
ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् । प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १६
एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ । ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १७
तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् । संनतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभभाग्यतां १८
सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः । स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ १९
त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् । क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २०
एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत । बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा उत्पपात महीतलात् ॥ २१
उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः । कृत्वाकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः ॥ २२
तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः । विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २३
अङ्गदे ह्यननुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः । उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २४
समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः । नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥ २५
न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते । युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २६
यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः । भवेत्स दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥ २७
पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् । न मे मधुवनं हन्यादहृष्टः प्लवगेश्वरः ॥ २८
कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत । दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ २९
न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेऽस्य हनूमतः । हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ॥
व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३०
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः । हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३१
मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ॥ ३२
ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे । हनुमत्कर्मदृप्तानां नर्दतां काननौकसाम् ॥
किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३३
ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः । आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवद्धृष्टमानसः ॥ ३४
आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः । अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३५
तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुदान्विताः । निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६
हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः । नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७
निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन्सुग्रीवः पवनात्मजे । लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ३८
प्रीत्या च रममाणोऽथ राघवः परवीरहा । बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् । प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १
युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च । प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २

१ विनयः । २ निरवकाशम् । ३ अकृताकृत्यानामपि ईदृशः उपक्रमः स्याद्यदि तदा अङ्गदो दीनवदनः दीनवदनत्वादि-विशिष्टो भवेत् ।

रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् । रामे समनुरागं च यश्चायं समयः कृतः ॥ ३
एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ । वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४
क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते । एतन्मे सर्वमाख्यातं वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५
रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ । चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६
श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान्मारुतात्मजः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ ७
समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् । अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८
तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः । दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९
तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्तःपुरे सती । संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् १०
दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११
दुःखमासाद्यते देवी तथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता । एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३
अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥
देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४
इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयतानघ । सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५
ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६
नियतः [1]समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ॥ १७
एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी । उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८
अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके । चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९
विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया । अखिलेनेह यद्दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २०
अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः । ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१
एष चूडामणिः श्रीमान्मया सुपरिरक्षितः । मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः॥ २२
त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि । एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ २३
एवं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥
ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४
इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी । रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २५
एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा । सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २६
तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः । तं मणिं हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मणः ॥ १
तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २

१ परपुरुषाचिन्तकत्वादिः ।

यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला । तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥ ३
मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण[1] मे । वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४
अयं हि जलसंभूतो मणिः सज्जनपूजितः । यज्ञे परमतुष्टेन दतः शक्रेण धीमता ॥ ५
इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं यथा तातस्य दर्शनम् । अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः॥ ६
अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः।अस्याद्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये॥७
किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः । पिपासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा॥८
इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसंभवम् । मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं[2] विना ॥ ९
चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति । न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम् ॥१०
नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया । न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११
कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा । भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसां१२
शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः । आवृतं वदनं तस्या न विराजति राक्षसैः ॥ १३
किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयाद्य मे । एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४
मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी । मद्विहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥ १५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना । सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ । पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २
सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता । वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३
पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज । पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४
पुनः पुनरुपागम्य विरराद भृशं किल । ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५
वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया । बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परंतप ॥ ६
तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे । आशीविष इव क्रुद्धो निःश्वसन्नभ्यभाषथाः॥ ७
नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८
निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९
सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १०
ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११
स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजयः । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः खगम्॥१२
क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह॥ १३
स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रीँल्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति॥१४
पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम । स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ १५
वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १६
मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव। भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम्१७

---

१ मे श्वशुरेण जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले । विवाहकाल इत्यर्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ।
२ आगतं मणिम् ।

राम त्वां स नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८
एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयति राघवः ॥ १९
न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रति समासितुम्[1] २०
तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः । क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २१
भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः । स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २२
शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २३
ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् । पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ २५
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७
तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २८
हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् । राघवस्त्वां वरारोहे स्वां पुरीं नयते ध्रुवम् ॥ २९
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं त्वमिहार्हसि ॥ ३०
साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् । मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ ३१
प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूद्वह । शिरसा तां प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे ॥ ३२
गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी । विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ ३३
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पसंदिग्धभाषिणी । ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ॥ ३४
हनुमन्सिंहसंकाशावुभौ तौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम् ॥ ३५
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ३६

इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ३७
एतत्तवार्या नृपराजसिंह सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ।
एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तःससंभ्रमः । तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै ॥ १
एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया । यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३
मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वीर्यवन् । अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणं ४
गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै । प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५
तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् । दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६
अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ ७
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८

---

१ प्रतिमुखं स्थातुम् ।

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९
तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥ १०
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११
बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे । विजयी स्वां पुरीं रामो नयेत्तत्स्याद्यशस्करम् ॥ १२
यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता । रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७
तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः । मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९
असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलदर्पितैः । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २०
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ॥ २१
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः २२
तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते । एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४
अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम्॥ २५
नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७
निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् । अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम्॥ २८

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाभिपीडिता ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
श्रीमत्सुन्दरकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

---

१ ततो मयेति । तव शोकेनापि नैव देशानित्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया । शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः । अभिप्रसादिता शान्तिं दुःखनिवृत्तिम् जगाम प्राप्तवती ।

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

युद्धकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् । रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १
कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् । मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २
न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् । अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् ॥
[यो वीर्यबलसंपन्नो द्विषद्भिरनिवारितः ।] प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य [1]श्वसन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ ४
को विशेत्सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् । यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ ५
भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् । एवं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६
[2]यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे । कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७
नियुक्तो यः [3]परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८
नियुक्तो नृपतेः [4]कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९
[5]तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता । न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १०
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः । वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११
इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रक[7]र्षति । यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न [8]कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२
[9]एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ १३
इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे । हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम् ॥ १४
ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुनन्दनः । हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५
सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः परिमार्गणम् । सागरं तु [10]समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६
कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भसः । हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समाहिताः ॥ १७
यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम । समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १८
इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः । हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

---

१ जीवन् । २ हनुमत उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण लक्षणमाह–यो हीत्यादिना। यो भृत्यः भर्त्रा स्वामिना दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा । अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमं उत्तमभृत्यं आहुः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यादित्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेवं व्याख्यातम् । ३ स्वामिनिर्दिष्टादधिकं कार्यम् । ४ उक्तमात्रमपि कार्यं सम्यक् कुर्यात् । ५ तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । ६ कार्ये । ७ खिद्यति । ८ करोमि । ९ इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोऽयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोऽस्तु । सर्वस्वदानसदृशोऽस्त्विति संबन्धः । १० सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य ।

द्वितीयः सर्गः ।

तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् । उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १
किं त्वं संतप्यसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा । मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २
संतापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव । प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः॥ ३
मतिमाञ्छास्त्रवित्प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव । त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम्॥४
समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् । लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५
निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६
इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपाः । त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७
एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम ॥ ८
विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् । रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९
सेतुरत्र यथा बध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् । तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १०
दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । हतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११
अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये । लङ्का न मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२
सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः । सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ १३
इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः । तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ १४
तदलं विक्लवा बुद्धी राजन्सर्वार्थनाशिनी । पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिञ्शोकः शौर्यापकर्षणः॥१५
यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता । अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६
शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् । विनष्टे वा प्रणष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः॥१७
त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः । मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहार्हसि ॥१८
न हि पश्याम्यहं कंचित्त्रिषु लोकेषु राघव । गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९
वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते । अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २०
तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते । निश्चेष्टाः[3] क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति॥२१
लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः । सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२
सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ २३
इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः । तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २४
कथंचित्संतरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् । हतमित्येव तं मन्ये युद्धे समितिनन्दन ॥ २५
किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् । निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १
तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा । सर्वथा सुसमर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २
कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्काया ब्रूहि तानि मे । ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥ ३
बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि । गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥ ४

---

१ अनुत्साहकारिणीम् । २ मोक्षरूपार्थनिवर्तिकाम् । ३ निरुद्योगाः क्षत्रियाः मन्दभाग्याः । ४ चण्डान् । ५ प्रत्यक्षत इव ।

यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् । सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः । गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७
राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा । परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमतां ॥
विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ८ ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥९
हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला । महती रथसंपूर्णा रक्षोगणसमाकुला ॥
वाजिभिश्च सुसंपूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १०
दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च । द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११
तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च । आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते ॥ १२
द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः । शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः॥
सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः । मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः ॥ १४
सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः । अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५
द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः । यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपङ्क्तिभिः ॥ १६
त्रायन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति । यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः ॥ १७
एकस्त्वकम्प्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः । काञ्चनैर्बहुभिः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८
स्वयं प्रकृतिसंपन्नो युयुत्सू राम रावणः । उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९
लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा । नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २०
स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव । नौपथोऽपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः ॥ २१
शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा । वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२
परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विविधानि च । शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः॥२३
अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् । शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४
नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् । चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५
प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् । चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६
न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् । रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७
शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः । यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥
ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः । दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः॥२९
बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ३०
येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् । हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१
अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः । नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२
प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् । सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां सप्रतोरणाम् ॥
सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३
एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् । मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

---

१ शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । २ दारुफलकनिर्मितसंचारमार्गाः । ३ पुरीमिति शेषः । ४ देवैरपि दुष्प्रापा । ५ यात्रायोग्येन ।

चतुर्थः सर्गः ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः । ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १
यां निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः । क्षिप्रमेनां मथिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २
अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३
अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे । सीतां हृत्वा तु मे जातु क्वासौ यास्यति यास्यतः[1]४
सीता श्रुत्वाभियानं मे आशामेष्यति जीविते । जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः[2]५
उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते[3] । अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ६
निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च । निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीं ७
उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम । विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९
अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् । वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १०
फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा । पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११
दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् । राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२
निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः । अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहतं बलम् ॥ १३
यच्च फल्गु बलं किंचित्तदत्रैवोपयुज्यताम् । एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुध्यताम् ॥ १४
सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः । कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः । गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः ॥ १६
यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां वरः । पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७
गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः । यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८
यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् । अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः ॥ १९
अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः । सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २०
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ २१
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः । व्यादिदेश महावीर्यान्वानरान्वानरर्षभः ॥ २२
ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य युयुत्सवः । गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा ॥ २३
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् २४
शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि । वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २५
तं यान्तमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी ॥ २६
दृप्ताः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः । आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ॥
क्ष्वेलन्तो धावमानास्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७
भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च । उद्वहन्तो महावृक्षान्मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २८
अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहन्ति क्षिपन्ति च । पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् २९
रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः । इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ ३०

---

१ यास्यतः मे अस्मिन्मुहूर्ते मयि प्रयास्यति सति सीतां हृत्वा असौ रावणः क यास्यति। यत्र कुत्रापि यास्यन्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः । २ विषं पीत्वा आतुरः जीवितान्ते प्राणात्यये प्राप्ते अमृतं स्पृष्ट्वेव । ३ चन्द्र इति शेषः । ४ रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितम् । ५ अत्रैव किष्किन्धायामेव । ६ तन्नाम्ना उत्तरदिग्गजेन ।

पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च । पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३१
मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च । बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३२
हरिः शतबलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः । सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३
कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः । अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४
सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ । सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥ ३५
तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः । संपतन्पततां श्रेष्ठस्तद्बलं पर्यपालयत् ॥ ३६
दरीमुखः प्रजङ्घश्च रम्भोऽथ रभसः कपिः । सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ३७
एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः । अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमलतायुतम् ॥
सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८
रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् । वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ ३९
सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् । निःससर्प महाघोषं भीमघोष इवार्णवः ॥ ४०
तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः । तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥ ४१
[१]कपिभ्यामूह्यमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ । महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ ४२
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ४३
तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा । उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ ४४
हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् । समृद्धार्थः समृद्धार्थामयोध्यां प्रति यास्यसि॥४५
महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव । शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ४६
अनुवाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः । पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४७
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः । उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४८
[२]ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः । अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९
त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः । पितामहवरोऽस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥५०
विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे । नक्षत्रवरमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१
नैर्ऋतं[४] नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते । मूलो मूलवता[५] स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५२
सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् । काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३
प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च । प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान्यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥५४
व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो । देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥५५
एवमार्य समीक्ष्यैतान्प्रीतो भवितुमर्हसि । इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६
अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः । ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७
कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः । भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८
सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी । छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसंततिः ॥ ५९
उत्तरन्त्यां च सेनायां सततं बहुयोजनम् । नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६०
सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् । समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च ॥
मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साविशत् ६१ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ६२

---

१ हनुमदङ्गदाभ्यामूह्यमानौ रामलक्ष्मणौ । २ शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । ३ ब्रह्मराशिः अधीतसर्ववेदः । विशुद्धः पापग्रहासंयुक्तः । इदं द्वयमपि भार्गवविशेषणम् । ४ निर्ऋतिदेवताकम् । ५ उच्चैर्दण्डाकारतयोत्थितेन धूमकेतुना ।

ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः । हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३
हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयन्तः परस्परम् । यौवनोत्सेकजान्दर्पान्विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ ६४
तत्र केचिद्द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे । केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ ६५
प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि संनिजघ्नुः पदान्यपि । भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे॥ ६६
आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः । महानादान्विमुञ्चन्ति क्ष्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ६७
ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः । जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८
शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः । वानराणां सुघोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९
सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी । हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७०
वानरास्त्वरिता यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत॥ ७१
ततः पादपसंबाधं नानामृगसमायुतम् । सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ७२
काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च । पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३
बकुलांस्तिलकांश्चूतानशोकान्सिन्धुवारकान् । करवीरांश्च तिमिशान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ७४
अङ्कोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकान् । जम्बूकामलकान्नीपान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ७५
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः । वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६
मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः । षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७
अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः ॥ ७८
धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगविघट्टितः । सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ७९
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः । केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८०
माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः। चिरिबिल्वा मधूकाश्च बकुलाः प्रियकास्तथा॥
स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः । चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः॥ ८२
मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशुपाः कुटजास्तथा । धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा ॥ ८३
हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा । नीलाशोकाश्च वरणा अङ्कोलाः पद्मकास्तथा ॥
प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ ८४
वाप्यस्तस्मिन्गिरौ शीताः पल्वलानि तथैव च । चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः॥
प्लवैः क्रौञ्चैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५
ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः । व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः॥ ८६
पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा । वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः॥८७
तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥ ८८
स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः।अन्योन्यं प्लावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः॥
फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च । बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः॥ ९०
द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः । ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१
पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः । विधमन्तो गिरिवरान्प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥ ९२
वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिताः । अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे॥ ९३
बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरियूथपैः । यथा कैलमकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४

१ शालिक्षेत्रैः ।

महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः । अध्यारोहन्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९५
ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः । कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकरम् ॥ ९६
ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् । आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम् ॥ ९७
अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् । रामो रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८
अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः । वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९
एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् ।इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता॥१००
अतः परमतीरो[1]ऽयं सागरः सरितां पतिः । न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ॥ १०१
तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति[2] । यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२
इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः । रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३
सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव । संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने १०४
स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत्।गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं भयं च नः॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६
विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् । मधुपाण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः॥ १०७
वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः । विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०८
तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिःस्वनः । अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९
सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता । त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत्११०
सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी । वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११
दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम् । पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२
चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११३
चन्द्रोदयसमाधूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् । चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः॥ ११४
दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजंगैर्वरुणालयम् । अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम्॥ ११५
सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम् ॥ ११६
मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११७
अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बु महोरगम् । सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा ॥ ११८
सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् । सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११९
संपृक्तं नभसाप्यम्भः संपृक्तं च नभोऽम्भसा । तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥१२०
समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च । विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२१
अन्योन्यमाहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिःस्वनाः । ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे १२२
रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना । उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ १२३
ददृशुस्ते महोत्साहा वाताहतजलाशयम् । अनिलोद्धतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२४
ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा । भ्रान्तोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

---

१ अतीर इति च्छेदः । अविद्यमानतीर इत्यर्थः । २ आरभ्यताम् ।

पञ्चमः सर्गः।

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता। सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता॥ १
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ। विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतोदिशम्॥ २
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः। पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत्॥ ३
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति। मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते॥ ४
न मे दुःखं प्रिया दूरे[1] न मे दुःखं हृतेति वा। एतदेवानुशोचामि वयो[2]ऽस्या ह्यतिवर्तते॥ ५
वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश। त्वयि[3] मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ६
तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये[4]। हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ७
तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा। रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना॥ ८
अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना। कथंचित्[5]प्रज्वलन्कामः स मा सुप्तं जले दहेत् ९
बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम्। यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ॥ १०
केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः। उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम्॥ ११
कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम्।विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियं १२
कदा नु चारुबिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम्। ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः॥ १३
तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ।कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः
सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती। मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति॥ १५
कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया। राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च॥ १६
कदाऽविक्षोभ्य[6]रक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति। विधूय जलदान्नीलाञ्शशिरेखा शरत्स्विव॥ १७
स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च। भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात्॥ १८
कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान्। सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसं १९
कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा।सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं पयः॥
कदा शोकमिमं घोरं मैथिलीविप्रयोगजम्। सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा॥ २१
एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः। दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत्॥ २२
आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत। स्मरन्कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः॥२३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः।

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम्। राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना॥
अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः॥ १
धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी। तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी॥ २
प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः। आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता॥ ३
किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम्।उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ४

---

१ प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखम्। २ अस्याः वयः यौवनं अतिवर्तत इति मे दुःखम्। ३ दृष्टिसमागमः चन्द्रे यथा चन्द्राधीनः तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः। यथा तदवलोकितं चन्द्रं पश्यन् तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि तद्वत् तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेयमित्यर्थः। ४ हृदये। ५ मा मां। कथंचिद्दहेत् कृच्छ्राद्दहेत्। मन्दीभवेदित्यर्थः। ६ अविक्षोभ्यरक्षांसि दुराधर्षरक्षांसि। ७ हितम्।

मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः। तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः॥ ५
त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः। तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम्॥ ६
मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये। मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः॥ ७
सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत्। दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम्॥ ८
एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः। एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम्॥ ९
गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धर्मव्यपाश्रयम्। करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः॥१०
यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः। एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः॥ ११
ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा। मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम्॥ १२
बह्वयोऽपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये। पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः१३
अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते। न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते॥
तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः। कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्यं मतं मम॥ १५
वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः। रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः॥ १६
तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम्॥ १७
तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः। समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा॥ १८
अस्मिन्नेवंगते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह। हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमन्त्र्यतां मम॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः॥ ६॥

सप्तमः सर्गः।

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम्॥ १
द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः। अविज्ञायात्मपक्षं च राजानं भीषयन्ति हि॥ २
राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टससंकुलम्। सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान्॥ ३
त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि। कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः॥
सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः॥ ४
स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो। निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः॥ ५
विनिहत्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य च विगृह्य च। त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम्॥ ६
मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता। दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुंगव॥ ७
दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः। विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः॥८
निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम्। वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः॥९
अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः। त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो॥ १०
स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम। मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो राक्षसाधिप॥ ११
शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे। निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः॥ १२
मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममण्डितम्। कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम्॥ १३
अवगाह्य त्वया राजन्यमस्य बलसागरम्। जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः॥ १४
सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः॥ १५

---

१ कुम्भीनसी रावणभगिनी। २ भर्ता।

क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः । आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६
तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे । प्रसह्य ते त्वया राजन्हताः परमदुर्जयाः ॥ १७
तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण तव वानरान् । अयमेको महाबाहुरिन्द्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८
अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् । इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९
शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् । गजकच्छपसंबाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २०
रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम् । रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१
अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् । गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः ॥ २२
पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा । गतस्त्रिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३
तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् । यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४
राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् । हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥२५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

ततो नीलाम्बुदनिभः प्रहस्तो नाम राक्षसः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः । न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥ २
सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता । न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३
सर्वां सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् । करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४
रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर । नागमिष्यति ते दुःखं किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५
अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः । इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६
अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च । श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७
अस्मिन्मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् । प्रविष्टान्सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः । प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितरूषितम् ॥ ९
किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना । रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १०
अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् । आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम्॥११
इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि । उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ १२
कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः । राक्षसा वै सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः॥ १३
काकुत्स्थमुपसंगम्य बिभ्रतो मानुषं वपुः । सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४
प्रेषिता भरतेन स्म भ्रात्रा तव यवीयसा । स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५
ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः । चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम हे ॥ १६
आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम्। अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम्१७
एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ । अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८
कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् । अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्॥१९
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः । अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥
सुग्रीवं च हनूमन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २०

---

१ अनयं कैतवम् । २ अपनयेन ।

ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः । क्रुद्धः परिलिहन्वक्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः। एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान्सर्वान्हरियूथपान् २२
स्वस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३
अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् । अङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः । सुप्तघ्नो यज्ञहा रक्षो महापार्श्वो महोदरः ॥ १
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान्रावणात्मजः॥ २
प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३
परिघान्पट्टसान्प्रासाञ्शक्तिशूलपरश्वधान् । चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलाञ्शितान् ४
प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः । अब्रुवन्रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५
अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् । कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६
तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वा बिभीषणः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान्॥ ७
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते । तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु[1] दैवेन प्रहतेषु च । विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९
अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् । जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १०
समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् । कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा ॥ ११
बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः । परेषां सहसावज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२
किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा । आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्यां यशस्विनः॥ १३
खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे । अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम्॥ १४
अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् । अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५
एतन्निमित्तं वैदेही भयं नः सुमहद्भवेत् । आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम्॥१६
न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना । वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली॥ १७
यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् । पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८
यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी । नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम्॥१९
विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः । रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते२०
प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम । हितं पथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१
पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुङ्खान्सुदृढान्नृपात्मजः ।
सृजत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२
त्यज स्वकोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ।
प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २३
विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

---

१ सामन्तैराक्रान्तेषु ।

दशमः सर्गः ।

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः । राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ १
शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २
मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् । राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३
मत्तमातङ्गनिःश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् । शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४
प्रमदाजनसंबाधं प्रजल्पितमहापथम् । तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५
गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव । रत्नसंचयसंबाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६
तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिमान् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः॥ ७
पुण्यान्पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८
पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः । मन्त्रवेदविदो विप्रान्ददर्श सुमहाबलः ॥ ९
स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा । आसनस्थं महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम् ॥ १०
स राजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितम् । जगाम समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥ ११
स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ । उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२
प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः । देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३
यदाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेमां पुरीं तव । तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४
सस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसंधुक्षितोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते ॥ १५
अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च । सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः॥ १६
गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जराः । दीनमश्वाः प्रहेषन्ते न च ग्रासाभिनन्दिनः १७
खरोष्ट्राश्वतरा राजन्भिन्नरोमाः स्रवन्ति नः । न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः॥ १८
वायसाः सङ्घशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः । समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु संघशः ॥ १९
गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिताः । उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः॥ २०
क्रव्यादानां मृगाणां च पुरद्वारेषु सङ्घशः । श्रूयन्ते विपुला घोषाः सविस्फूर्जथुनिःस्वनाः॥ २१
तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् । रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२
इदं च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृतं मया । तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥ २३
अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते । रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४
श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः । अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतं २५
संप्रधार्य यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २६
इति स्म मन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् । रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः॥ २७

हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ।
निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८
भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ।
सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९
इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः ।
दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

---

१ अग्नयस्तिष्ठन्त्यत्रेति अग्निष्ठा महानगाः । २ अग्निहोत्रशालासु । ३ वेदाध्ययनस्थानेषु ।

एकादशः सर्गः ।

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः । असंमानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १
अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत ॥ २
स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् । उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३
तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् । प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४
असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्तथा । राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५
नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्तदा ॥ ६
रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः । अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७
गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः । परश्वधधराश्चान्ये तथान्ये शूलपाणयः ॥ ८
ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निस्वनो महान् । तुमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९
स नेमिघोषेण महान्सहसाभिविनादयन् । राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १०
विमलं चातपत्राणं प्रगृहीतमशोभत । पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११
हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे । चामरव्यजने चास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२
ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः । राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३
राक्षसैः स्तूयमानः सञ्जयाशीर्भिररिन्दमः । आससाद महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४
सुवर्णरजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम् । विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५
तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदा शुभाम् । प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ १६
तस्यां तु वैडूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् । महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७
ततः शशासेश्वरवद्दूताँल्लघुपराक्रमान् । समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्राक्षसानिति ॥ १८
कृत्यमस्ति महज्जातं सामर्थ्यमिह नो महत् । राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः ॥ १९
अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च । उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २०
ते रथान्रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्धयान् । नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ २१
सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः । संपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२
ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च । सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः । पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४
ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् । यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २५
मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः । अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥ २६
समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा । सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥
रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घशः ॥ २७

ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् ।
शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी बिभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८
स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे ।
शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९

---

१ प्राप्तकालं मन्त्रस्येति शेषः ।

सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ।
तेषां परार्ध्यागरुचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च ववुः समन्तात् ॥ ३०
न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नैव जजल्पुरुच्चैः ।
संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३१
स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी ।
तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः । प्रचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १
सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः । योधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २
स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्राजशासनम् । विनिक्षिपद्बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३
ततो विनिक्षिप्य बलं पृथङ्नगरगुप्तये । प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४
निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव । कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्ति ते ॥ ५
प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहिते रतः । सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः॥ ६
प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते । धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७
सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा । मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८
ससोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः । भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९
अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः । कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १०
अयं हि सुप्तः षण्मासान्कुम्भकर्णो महाबलः। सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥
इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया । रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२
सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी । त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी मता १३
तनुमध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना । हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४
सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥१५
हुताग्नेरर्चिसंकाशामेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥ १६
उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारु लोचनम् । पश्यंस्तदा वशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान्॥ १७
क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च । शोकसन्तापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ १८
सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी । प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९
तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् । श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि २०
कथं सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनौकसः । बहुसत्त्वसमाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१
अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् । दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथामति ॥ २२
मानुषान्मे भयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम्। तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम्॥
ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३
परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ । सीतायाः पदवीं प्राप्तौ संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४

१ ज्ञापयितुम् । २ दृष्ट्वेति पूर्वेण संबन्धः । ३ ज्ञातवन्तौ ।

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ । भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् २५
न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् । सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम॥२६
तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७
[2]यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता ।
सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८
सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव । विधीये[3]त सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९
न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन । न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३०
अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१
यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति । पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३२
चप[5]लस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् । क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः॥३३
त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् । दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम्॥३४
तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः । अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३५
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव विशांपते । यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥
तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३६
गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिनः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरन्दरः ॥ ३७
पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति । ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३८
वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये ।
हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ३९
रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ।
मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः । मुहूर्तमनुसंचिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् । न पिबेन्मधु संप्राप्तं स नरो बालिशो भवेत्॥२
ईश्वरस्येश्वरः कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण । रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३
बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल । आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तथा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४
लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् । प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५
कुम्भकर्णः सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महाबलः । प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६
उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् । समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥ ७

---

१ आगन्तुमिति शेषः । २ यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्वयमेव विचार्य । रामस्य सीता इहाहृता तदैव चित्तं कर्तृ यमुना यामुनं पर्वतमिव सुनिश्चितं सुनिश्चयं भजेत खलु । स एवास्माभिः सह विचारकालः । इदानीं विचारणं गते जले सेतुबन्धनमिवेति भावः । ३ आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्रतिमं समंजसं स्यात् । ४ अशुचिषु । ५ कृत्येषु क्षिप्रं चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः । बलमधिकमाभिमुख्येन जेतुमशक्यं । समीक्ष्य विचार्य । अन्ये शत्रवः । खं रन्ध्रं प्रपद्यन्ते । असमीक्ष्यकरणरूपावसरं लब्ध्वा अभिभवन्तीत्यर्थः । क्रौञ्चस्यौन्नत्येनालङ्घ्यत्वात् सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण हंसास्तमतिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ।

इह प्राप्तान्वयं सर्वाञ्शत्रूंस्तव महाबल। वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः॥ ८
एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः। तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत्॥ ९
महापार्श्व निबोध त्वं रहस्यं किंचिदात्मनः। चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यदवाप्तं मया पुरा॥१०
पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम्[1]। चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव॥११
सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः। स्वयंभूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा॥१२
तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः। अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत्॥१३
अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि। तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति[3] न संशयः॥१४
इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम्। नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे॥ १५
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः। नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम्॥ १६
यस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये। क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं प्रबोधयितुमिच्छति॥ १७
न मत्तो निशितान्बाणान्द्विजिह्वानिव पन्नगान्। रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति॥१८
क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः। राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ १९
तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः। उदयन्सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम्॥ २०

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः।
मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

चतुर्दशः सर्गः।

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि।
बिभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम्॥ १
वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः।
पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन्॥ २
यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति बलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः।
दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥ ३
यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम्।
वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥ ४
न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा।
निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य॥ ५
जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथ वा मरुद्भिः।
न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः॥ ६
निशम्य वाक्यं तु बिभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे।
न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित्॥ ७
न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः।
कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात्समरे कदाचित्॥ ८

---

१ पुञ्जिकस्थलानाम्नी काचिदप्सराः। २ भीत्या निलीय गच्छन्तीम्। ३ विशीर्णो भविष्यति।

प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य बिभीषणो राजहितानुकाङ्क्षी ।
ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ ९
प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथार्थजातम् ।
ब्रवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः[1] स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ १०
वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ।
कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ ११
धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ।
प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः ॥ १२
तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः ।
भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १३
भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः ।
शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४
न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भः ।
न चेन्द्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थाः ॥ १५
देवान्तको वापि नरान्तको वा तथातिकायोऽतिरथो महात्मा ।
अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६
अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः ।
अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७
अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन ।
बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८
यावद्धि केशग्रहणं सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ।
निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९
संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः ।
युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन्सः ॥ २०
इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य ।
सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१
परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ।
तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं च मन्त्री ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन बिभीषणस्य ।
ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्यः ॥ १
किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच्च ।
अस्मिन्कुले योऽपि भवेन्न जातः सोऽपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २

१ स्वर्गं प्रति गतिः ।

सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च ।
एकः कुलेऽस्मिन्पुरुषो विमुक्तो बिभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥ ३
किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ।
सुप्राकृतेनापि रणे निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४
त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ।
भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५
ऐरावतो विस्वरमुन्नदन्स निपातितो भूमितले मया तु ।
विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः ॥ ६
सोऽहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ।
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७
अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ।
ततो महार्थं वचनं बभाषे बिभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८
न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ।
तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोऽर्थहीनं बहु विप्रलप्तम् ॥ ९
पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः ।
यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १०
त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ।
बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११
मूढः प्रगल्भो विनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ।
मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद्बालतया ब्रवीषि ॥ १२
को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ।
सहेत बाणान्यमदण्डकल्पान्स[1]मक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३
धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् ।
सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं बिभीषणम् । अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १
वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा । न तु मित्र[2]प्रवादेन संवसे[3]च्छत्रुसेविना ॥ २
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस । हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३
[4]प्रधानं [5]साधनं [6]वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४
नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः । प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५
श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने क्वचित् । पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वा शृणु तान्गदतो मम ६

१ समक्षमुक्तान्समीपे मुक्तान् । २ मित्रवदवभासमानेन । ३ शत्रुपक्षपातिना । ४ स्वजातिश्रेष्ठम् । ५ कार्यसाधकम् । ६ विद्वांसम् ।

नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः।घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः७
उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः । कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८
विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः । विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम्॥ ९
ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः । ऐश्वर्यमभिजातश्च रिपूणां मूर्ध्न्यवस्थितः ॥ १०
यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयबिन्दवः । न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु संगतम् ॥ ११
यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न विद्यते । तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२
यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः । दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम्॥ १३
यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् । न भवत्यम्बुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४
अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ १५
इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी बिभीषणः । उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १६
अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो बिभीषणः । अन्तरिक्षगतः श्रीमान्भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥
स त्वं भ्रातासि मे राजन्ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १७
ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः । इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव॥१८
सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन । न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ १९
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥ २०
बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा । न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २१
दीप्तपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः । न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २२
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे । कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ २३
तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता । आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २४

निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर ।
परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १
तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् । गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २
तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः । वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ३
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह । हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ४
एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः । राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान्हन्तुं न संशयः ॥ ५
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः । सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६
शीघ्रं व्यादिश नो राजन्वधायैषां दुरात्मनाम् । निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजसः ॥ ७
तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स बिभीषणः । उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ ८

---

१ प्राप्तः । २ यथा मधुकरः तर्षात् अभिलाषात् । रसं मकरन्दम् । विन्दन् पिबन् । तत्रैव रसाधारे पुष्पएव न विद्यते न तिष्ठति। त्वमपि तथा मधुकर इव । अनार्येषु दुर्जनेषु सौहृदं तथा । ३ न भवेत् विनश्येत् । ४ प्रत्यासन्नमरणाः ।

उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् । सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य सर्वान्वानरयूथपान् ॥ ९
रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः । तस्याहमनुजो भ्राता बिभीषण इति श्रुतः ॥ १०
तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् । रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ११
तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम्[1] । साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १२
स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः । उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १३
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १४
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १५
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः । लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १६
रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः । चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १७
मन्त्रे[2] व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि । वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप ॥ १८
अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः । शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ १९
प्रणिधी[3] राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् । अनुप्रविश्य सोऽस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २०
अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् । अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २१
मित्राटवीबलं[4] चैव मौलं[5] भृत्यबलं तथा । सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २२
प्रकृत्या राक्षसो ह्येष भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो । आगतश्च रिपोः पक्षात्कथमस्मिन्हि विश्वसेत् २३
रावणेन प्रणिहितं तमवेहि बिभीषणम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २४
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमुपागतः । प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ २५
प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः । निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २६
वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह । रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष बिभीषणः ॥ २७
एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् २८
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशाः । समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान्हरीन् ॥ २९
यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति । वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३०
सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता । समर्थेनापि संदेष्टुं[6] शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३१
इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः । सोपचारं तदा राममूचुर्हितचिकीर्षवः ॥ ३२
अज्ञातं नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव । आत्मानं सूचयन्राम पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३३
त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः । परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ३४
तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवन्तु सचिवास्तव । हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥ ३५
इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः । बिभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३६
शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि । विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो बिभीषणः
छादयित्वात्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः । प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ३८
अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह । गुणतः संग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विसर्जयेत् ॥ ३९
यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् । गुणान्वापि बहूञ्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ४०

---

१ अबोधयम् । २ मन्त्रः कार्याकार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः विचार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषये प्रयोगः । चारः गूढप्रेषणं । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तः अवहितः भवितुमर्हसि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः । ३ चारः । ४ मित्रसंबन्धिसैन्यम् । आटविकजनरूपं सैन्यं च । ५ परंपरागतम् । ६ संदेष्टुं युक्त इति संबन्धः ।

शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थ्यं वचनमब्रवीत् । क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥४१
प्रणिधाय[1] हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना । परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः॥४२
जाम्बवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः । वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम्॥४३
बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्बिभीषणः । अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४४
ततो मैन्दस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः । वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४५
वचनं नाम तस्यैष रावणस्य बिभीषणः । पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ४६
भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि । यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४७
अथ संस्कारसंपन्नो हनूमान्सचिवोत्तमः । उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ४८
न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् । अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ४९
न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः । वक्ष्यामि वचनं राजन्यथार्थं राम गौरवात्॥५०
अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव । तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५१
ऋते नियोगात्[2]सामर्थ्य[3]मवबोद्धुं न शक्यते । सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा॥५२
[4]चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव । अर्थस्या[5]संभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५३
अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद्बिभीषणः । विवक्षा तत्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति ॥
स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५४
[6]पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि । दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥
युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५५
अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छ्यतामिति । यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥५६
पृच्छ्यमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान्वचः । तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्टं सुखागतम्[7]॥५७
अशक्यः सहसा राजन्भावो वेत्तुं परस्य वै । [8]अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम्॥५८
न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता । प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥५९
अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति । न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ६०
आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ६१
देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर । [9]स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६२
उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् । वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥
राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६३
एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते त्वस्य संग्रहः । यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ॥
त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह । प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १
ममापि तु विवक्षास्ति काचित्प्रति बिभीषणम्।श्रुतमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः २

---

१ चारं प्रेषयित्वा । २ राजकार्येषु नियोगात् । ३ साधुत्वम् । ४ चारप्रणिधानं युक्तमिति यदुक्तम् । ५ चारप्रयोजनस्य दूरतिरोहितदर्शनादेरसंभवात् चारप्रणिधानलक्षणं कारणं उपायः । न युज्यते । ६ अधमपुरुषाद्रावणादुत्तमपुरुषं भवन्तं प्राप्य विमृश्य । ७ स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि । ८ अन्तर्हितस्वाभिप्रायैः परस्य गीतैः । ९ स्वोचितफलम् ।

मित्र[1]भावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतद[2]गर्हितम्[3] ॥ ३
सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४
सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा कि[4]मेष रजनीचरः ॥ ५
ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परि[5]त्यजेत् । [6]को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६
वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च । ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥
इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७
अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च । न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८
अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यदत्र प्रतिभाति मे । प्रत्यक्षं लौकिकं वापि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९
अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः । व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १०
अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान्हितान् । एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ११
यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च । तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु॥१२
न वयं तत्कु[7]लीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः । पण्डि[8]ता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो बिभीषणः
अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति संगताः । प्रणादश्च महानेष ततोऽस्य भयमागतम् ॥
इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो बिभीषणः ॥ १४
न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः । मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः॥१५
एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
रावणेन प्रणिहितं तमवेहि बिभीषणम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः । प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वानघ १८
लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह । रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष बिभीषणः॥१९
एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥२०
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवम् ॥२१
सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः । सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं ममाशक्तः कथंचन ॥ २२
पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर २३
श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः । अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ २४
स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् । कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५
ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा । शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिना ॥२६
बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् । न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७
आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः । अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना॥२८
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति। स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितं २९
विनष्टः पश्यतस्तस्याऽरक्षिणः शरणागतः । आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३०
एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे । अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३१
करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् । धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदयम् ३२

१ शरणागतत्वेन । २ एतेन दुष्टस्यापि शरणागतस्य ग्रहणम् । ३ पूजितमेव । ४ किं अनेन अस्माकं किं प्रयोजनं । न किमपीत्यर्थः । ५ असज्जनः । ६ यं बन्धुं एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत सः कस्यास्य भवेत् । न कोपीत्यर्थः । ७ राक्षसराज्यार्हाः । ८ स्वकार्ये सर्वेपि पण्डिताः । ९ अघातुकत्वसिद्ध्यर्थम् ।

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो[1] ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३३
आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया। बिभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४
रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः। प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनाभिचोदितः॥ ३५
किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह। यत्त्वमार्य प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥३६
मम चाप्यन्तरात्मायं शुद्धं वेत्ति बिभीषणम्। अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः॥३७
तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव। बिभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः॥३८
ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः।
बिभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः।

राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः। बिभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ॥
खात्पपातावनीं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १
स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात बिभीषणः। पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २
अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र बिभीषणः। धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं[2] संप्रहर्षणम् ॥ ३
अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः। भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४
परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च। भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च॥५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत्। वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ ६
आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७
एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा। रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८
अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम्। राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९
रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान्। कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि॥१०
राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि वा श्रुतः। कैलासे येन संग्रामे माणिभद्रः पराजितः ॥ ११
बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि। धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२
संग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम्। अन्तर्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३
महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पनः। अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४
दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम्। मांसशोणितभक्षाणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५
स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत्। सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ १६
विभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः। अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
यानि कर्मापदानानि रावणस्य बिभीषण। आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम्॥१८
अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम्। राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १९
रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वापि रावणः। पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २०
अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रबलबान्धवम्। अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे॥२१
श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः। शिरसावन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २२

---

१ चतुर्थ्यन्तम्। २ समीचीनम्।

राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणम् । करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २३
इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य बिभीषणम् । अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २४
तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च बिभीषणम् । राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २५
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्बिभीषणम् । मध्ये वानरमुख्यानां राजानं रामशासनात् ॥ २६
तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः । प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २७
अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च बिभीषणम् । कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ २८
सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ २९
उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् । तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥ ३०
एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच बिभीषणः । समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३१
खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः । कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥ ३२
एवं बिभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता । आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३३
ततश्चाख्यातुमारेभे बिभीषणवचः शुभम् । सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३४
प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ ३५
स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् । सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ ३६
बिभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते । ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३७
सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्रविचक्षणः । उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३८
एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ । समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ३९
किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव । बिभीषणेन यच्चोक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥ ४०
अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये । लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४१
बिभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः । अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोऽयं नियुज्यताम् ॥
यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४२
एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः । संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् । ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् १
चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः । तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः ॥
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एष वानरऋक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते । अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३
पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । उत्तमायुधसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ ४
एतौ सागरमासाद्य संनिविष्टौ महाद्युती ॥ ५
बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् । तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि ॥ ६
तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् । उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७
शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः ॥ ८

१ स्थानंप्रति ।

शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् । सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम ॥ ९
यथासंदेशमक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ १०

त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च ।
न कश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ ११

अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः । किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रति गम्यताम्॥१२
न हीयं हरिभिर्लङ्का शक्या प्राप्तं कथंचन । देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १३
स तथा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः । शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १४
स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरम् । संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥
सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १५
तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः । प्रापद्यन्त दिवं क्षिप्रं लोप्तुं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १६
स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः । गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातितः ॥ १७
वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् । न दूतान्घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः॥
यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रभाषते । अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥ १९
शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् । उवाच मा वधिष्टेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥२०
स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये । अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २१
सुग्रीव सत्त्वसंपन्न महाबलपराक्रम । किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २२

स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः ।
उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीनसत्त्वः ॥ २३
न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्तासि न मे प्रियोऽसि ।
अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः स मेऽसि वालीव वधार्ह वध्यः ॥ २४
निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश ।
लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २५
न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः ।
अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥ २६

तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् । त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम्॥२७
अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम् ॥ २८
किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा । हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे
महाबलं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि । न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ ३०
ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः । नायं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे ॥ ३१
तुलितं हि बलं सर्वमनेनात्रैव तिष्ठता । गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३२
ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः । जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥ ३३
शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः संप्रपीडितः । व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥
लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाक्षिणी ॥ ३४

---

१ पत्रलघुः लघुपत्रः लुप्तपत्र इत्यर्थः । २ किं किंवीर्यम् । ३ न बुध्यसे भाव्यनर्थमिति शेषः ।

यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम्। एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतं३५
सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३६
नाघातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् । वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥ १
बाहुं भुजगभोगाभमुपधायारिसूदनः । जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥ २
वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः । भुजैः [1]परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३
चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादधिवासितम् । बालसूर्यप्रतीकाशैश्चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४
शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा । तक्षकस्येव संभोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५
संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् । सुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६
[2]अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविगतत्वचम् । दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७
गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् । अद्य मे मरणं वाथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८
इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् । अधिशिश्ये स विधिवत्प्रयतो नियतो मुनिः॥९
तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ १०
स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः । उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११
न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः । प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२
समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः । समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३
अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४
प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता । असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः॥ १५
आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् । सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६
न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः । प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि१७
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् । निरुद्धतोयं सौमित्रे [3]प्लवद्भिः पश्य सर्वतः॥ १८
महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह। भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण॥
सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः । अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ २०
क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः । असमर्थं विजानाति धिक्क्षमामीदृशे जने ॥
न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २१
चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् । सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः॥२२
अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् । वेलासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलम्॥२३
निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् । महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २४
एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः । बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन्॥२५

---

१ सैरन्ध्रिकाणाम् । २ सव्यं अप्रदक्षिणं यथा भवति तथा अस्यता इषून्क्षिपता स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः । ३ बाणनिर्भिन्नत्वाज्जलोपरि प्लवद्भिः ।

संपीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् । मुमोच विशिखानुग्रान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २६
ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः । प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥ २७
तोयवेगः समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् । संबभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ २८
महोर्मिमालाविततः शङ्खशुक्तिसमावृतः । सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः ॥ २९
व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः । दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ३०
ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा । विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३१
आघूर्णिततरङ्गौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः । उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाशयः ॥ ३२

ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ।
सौमित्रिरुत्पत्य समुच्छ्वसन्तं मा मेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः । अद्य त्वां शोषयिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १
शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर । मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २
मत्कार्मुकविसृष्टेन शरवर्षेण सागर । पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवंगमाः ॥ ३
विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वापि विक्रमम् । दानवालयसंतापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४
ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् । संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५
तस्मिन्विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने । रोदसी संपफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६
तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे । परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७
तिर्यक्च सह नक्षत्रैः संगतौ चन्द्रभास्करौ । भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥ ८
प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् । अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९
पुस्फुरुश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तयः ॥ १०
बभञ्ज च तदा वृक्षाञ्जलदानुद्वहन्नपि । आरुजंश्चैव शैलाग्राञ्शिखराणि प्रभञ्जनः ॥ ११
दिविस्पृशो महामेघाः संगताः समहास्वनाः । मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२
यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् । अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३
शिश्यिरे चापि भूतानि संत्रस्तान्युद्विजन्ति च । संप्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात् ॥
सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सहराक्षसः । सहसाभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५
योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्लवात् । तं तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः ॥
समुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६
ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः । उदयन्हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७
पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत । स्निग्धवैडूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८
रक्तमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः । सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन्स्रजम् ॥ १९
जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः । आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २०
धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव । एकावलीमध्यगतं तरलं पाटलप्रभम् ॥ २१

---

१ तरंगविततिः । २ भिन्ने इव । ३ संप्लवादन्यत्र प्रलयं विना वेलां योजनपर्यन्तं व्यतिचक्राम । ४ समतिक्रान्तं पलायमानं नातिचक्राम शस्त्रप्रयोगरूपातिक्रमं न चकार ।

विपुलेनोरसा बिभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम् । आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ॥ २२
उद्वर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः । गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥ २३
सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २४
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव । स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः २५
तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः । विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २६
न कामान्न च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज । ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २७
विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा । ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥
हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८
तमब्रवीत्तदा राम उद्यतो हि नदीपते । अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ २९
रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् । महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
उत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित्पुण्यतमो मम । द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ३१
उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः । आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३२
तैस्तु संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः । अमोघः क्रियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य स राघवः । मुमोच तं शरं दीप्तं वीरः सागरदर्शनात् ॥ ३४
तेन तन्मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् । निपातितः शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभः ॥ ३५
ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता । तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६
स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुतः । सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३७
अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत । तस्मात्तद्बाणपातेन त्वपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३८
विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ ३९
शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः । वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽमरविक्रमः ॥ ४०
पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः । बहुस्नेहो बहुक्षीरसुगन्धिर्विविधौषधः ॥ ४१
एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः । रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥ ४२
तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः । राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४३
अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः । पित्रा दत्तवरः श्रीमान्प्रतिमो विश्वकर्मणा ॥ ४४
एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ ४५
एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा । अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः ॥ ४६
अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये । पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४७
दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः । धिक् क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा ॥ ४८
अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया । ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः ॥ ४९
मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा । औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ ५०
स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः । न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५१
समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये । काममद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ५२

---

१ अलङ्घ्यः । २ अन्यथाभावः । ३ प्लवविषयः । ४ सागराभिप्रायानुसारेण । ५ व्रणमुखम् । ६ व्रणकूपः । ७ मग्नः अदर्शनं गतः । ८ गाधं गाधत्वं प्लवविषयत्वमित्यर्थः । ९ वरः मया सदृशः पुत्रस्तव भविष्यतीत्येवंरूपः ।

ततोऽतिसृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः । अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५३
ते नगान्नगसंकाशाः शाखामृगगणर्षभाः । बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५४
ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः । कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५५
बिल्वैश्च सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः । चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५६
समूलांश्च विमूलांश्च पादपान्हरिसत्तमाः । इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥ ५७
तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलान्बिभीतकान् । बकुलान्खदिरान्निम्बान्समाजह्रुःसमन्ततः ५८
हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः । पर्वतांश्च समुत्पाट्य यन्त्रैः परिवहन्ति च॥५९
प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् । समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्ततः ॥ ६०
समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः । सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं शतयोजनम् ॥ ६१
नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः । स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ६२
दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६३
वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरःसराः । मेघाभैः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैर्बबन्धिरे ॥ ६४
पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥ ६५
पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान्गिरीणां शिखराणि च । दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभाः ६६
शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्यताम् । बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ६७
कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥ ६८
द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः । कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ६९
अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु । त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ७०
चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च । योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥ ७१
पञ्चमेन तथा चाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः । योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ७२
स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली । बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥७३
स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये । शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७४
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७५
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७६
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ ७७
तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् । ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७८
तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् । बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः॥७९
विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः। अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ ८०
ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः । परेषामभिघातार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह ॥ ८१
सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् । हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८२
अहं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः। वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यतः ॥ ८३
अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्रामः सलक्ष्मणः । जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः८४
अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमाः । सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे॥८५
केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८६

---

१ आसन्निति शेषः ।

घोषेण महता तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् । भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥८७
वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८८
तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ।
उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चन्सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ८९
जय स्वशत्रून्नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः ।
इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । सौमित्रिं संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २
लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३
वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥५
रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६
दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः । प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥७
रजन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चन्द्रमाः ॥ ८
कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः । ह्रस्वो रूक्षो ऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ ९
आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १०
रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च । युगान्तमिव लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण॥११
काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान्
शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३
क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १४
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी संग्रामहर्षणः । प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥१५
सविभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभाः । प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिता द्विषतां वधे ॥ १६
राघवस्य प्रियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् । हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता । शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १
प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा । पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २
ततः शुश्रुवुराकृष्टं लङ्कायां काननौकसः । भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३
बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः । अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४
राक्षसास्तु प्लवङ्गानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् । नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामम्बरे स्वनम् ॥ ५
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६

१ अग्निपिण्डम् ।

अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते। अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी॥ ७
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम्। उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः॥ ८
आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण। मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणा॥ ९
विमानैर्बहुभिर्लङ्का संकीर्णा भुवि राजते। विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डुरैर्घनैः॥ १०
पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः। नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः॥ ११
पश्य मत्तविहंगानि प्रलीनभ्रमराणि च। कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिलः॥१२
इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत। बलं च तद्वै विभजञ्शास्त्रदृष्टेन कर्मणा॥ १३
शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान्। अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः॥ १४
तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः। आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः॥ १५
गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः। तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः॥ १६
मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः॥ १७
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः। ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः॥१८
जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु। पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः॥ १९
सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता। अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसंप्लवा॥ २०
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान्। आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिषवो रणे॥ २१
शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा। इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिसत्तमाः॥ २२
ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत्। सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम्॥२३
रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः। मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात्॥२४
मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः। शुकः परमसंत्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत्॥ २५
रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमभाषत॥ २६
किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे। कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः॥ २७
ततः स भयसंविग्नस्तथा राज्ञाभिचोदितः। वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम्॥ २८
सागरस्योत्तरे तीरेऽब्रुवं ते वचनं तथा। यथासंदेशमक्लिष्टं सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा॥ २९
क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः प्लवङ्गमैः। गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोप्तुं च मुष्टिभिः॥३०
नैव संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न लभ्यते। प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप३१
स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च। सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः॥३२
स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम्। एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः३३
ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः। गिरिमेघनिकाशानां छादयन्ति वसुंधराम्॥ ३४
राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च। नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव॥ ३५
पुरौ प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु। सीतां वास्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम्॥३६
शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्। रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा॥ ३७
यदि मां प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः। नैव सीतां प्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि॥ ३८
कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः। वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम्॥३९
कदा तूणीशयैर्दीप्तैर्गणशः कार्मुकच्युतैः। शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ ४०

१ पुनः पुनः कम्पयति। २ बद्धौ। ३ पुरा आयान्ति आयास्यन्ति।

तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः । ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन्दिवाकरः ॥ ४१
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः । न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२
न मे तूणीशयान्बाणान्सविषानिव पन्नगान् । रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति४३
न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४४
मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् । ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तभीतमहास्वनाम्॥४५
नाराचतलसन्नादां तां ममाहितवाहिनीम् । अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४६
न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथास्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ।
यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे । अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १
समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् । अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २
सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्दध्यां कथंचन । अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३
भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ । परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः॥ ४
मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संमताः । ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः प्लवङ्गमाः॥ ५
स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे । निवेशं यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६
रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च । लक्ष्मणस्य च वीर्यं च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७
कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम् । एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९
ततस्तद्वानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम् । संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १०
संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च । समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ११
तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः । निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् ॥
तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२
तौ ददर्श महातेजाः प्रच्छन्नौ च विभीषणः । आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३
तस्येमौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ । लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १४
तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा । कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥१५
आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ । परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७
यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुपरीक्षिताः। यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम्॥१८
अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः । विभीषणो वा कार्त्स्न्येन भूयः संदर्शयिष्यति ॥ १९
न चेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति । न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥ २०
पृच्छमानौ विमुञ्चैतौ चारौ रात्रिंचरावुभौ । शत्रुपक्षस्य सततं विभीषणविकर्षणौ ॥ २१
प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः । वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ २२
यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि । तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबान्धवः ॥ २३
श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥२४

क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण । श्वः काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्विव वासवः॥२५
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् ॥
आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां राक्षसाधिपम् ॥ २६
बिभीषणगृहीतौ तु वधार्हौ राक्षसेश्वर । दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २७
एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः । लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २८
रामो दाशरथिः श्रीमाँल्लक्ष्मणश्च बिभीषणः । सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९
एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् । उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः॥३०
यादृशं तस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च । वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३२
प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां महात्मनां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ।
अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

तद्वचः पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् । निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणम् ॥ १
यदि मामभियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २
त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिर्निर्जितो भृशम् । प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥३
को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति । इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४
आरुरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपाण्डरम् । बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ५
ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः । पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च ॥
ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवङ्गमैः ॥ ६
तदपारमसङ्ख्येयं वानराणां महद्बलम् । आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥ ७
एषां वानरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः । के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥ ८
केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः । सारणाचक्ष्व तत्त्वेन के प्रधानाः प्लवङ्गमाः ॥९
सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः । आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तांस्तु वनौकसः॥१०
एष योऽभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः । यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ ११
यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ १२
सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ १३
बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् । लङ्कामभिमुखः क्रोधादभीक्ष्णं च विजृम्भते१४
गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १५
स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः । यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥१६
एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः । यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १७
वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः । राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा॥१८
एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा । हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९

---

१ अन्यत्र क्षेप्तुम् । २ युध्येरन् ।

बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् । परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन दुर्जयः ॥ २०
अनु वालिसुतस्यापि बलेन महतावृतः । वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥ २१
ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च । उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुङ्गवाः॥
एते दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २३
य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४
श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः । बुद्धिमान्वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५
तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सत्वरः । विभजन्वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २६
यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् । नाम्ना संकोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः॥ २७
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः । योऽसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २८
यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः।ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः
अदीनो रोषणश्चण्डः संग्राममभिकाङ्क्षति । एषोऽप्याशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ३०
यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घलोचनः । निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३१
विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् । राजन्सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥ ३२
शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः । यमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥
परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३
यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनः पुनः । न च संविजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति॥ ३४
प्रकम्पते च रोषेण तिर्यक्च पुनरीक्षते । पश्यँल्लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबलः ॥ ३५
महाजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् । राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३६
एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः । राजञ्शतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३७
यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति । मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३८
भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् । घोषः शाखामृगेन्द्राणां संग्राममभिकाङ्क्षताम्३९
एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् । युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः॥ ४०
एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते । यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ४१
यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् । स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः४२
एष दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथपः । पिबंश्चरति पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४३
षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य प्लवङ्गमाः ॥ ४४
त्वामाह्वयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथपः । विक्रान्ता बलवन्तश्च यथायूथानि भागशः॥४५
यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः । अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्बलदर्पितान् ॥ ४६
गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते । एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ॥
एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४७
एते दुष्प्रसहा घोरा बलिनः कामरूपिणः । यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

---

१ एषः एव इति च्छेदः । सन्धिरार्षः । २ रोमाणि । ३ बिभेति । ४ दर्दरो नाम गङ्गासमीपस्थः पर्वतः ।

सप्तविंशः सर्गः ।

तांस्तु तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् । राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम्॥१
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा वाला लाङ्गूलमाश्रिताः ।
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः । पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथपः ॥ ३
यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ४ ॥ द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः ॥
यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः । नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ ५
असिताञ्जनसंकाशान्युद्धे सत्यपराक्रमान् । असंख्येयाननिर्देश्यान्परं पारमिवोदधेः ॥ ६
पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च । एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षाः सुदारुणाः ॥ ७
एषां मध्ये स्थितो राजन्भीमाक्षो भीमदर्शनः । पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥८
ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् । सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९
यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् । भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥१०
स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः । प्रक्रान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११
एतेन साह्यं सुमहत्कृतं शक्रस्य धीमता । दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२
आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः । मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च १३
राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः । एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्नितेजसः१४
यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम् । प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५
एष राजन्सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः । बलेन बलसंपन्नो दम्भो नामैष यूथपः ॥ १६
यः स्थितं योजने शैलं गच्छन्पार्श्वेन सेवते । ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम्१७
यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते । श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८
येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता । पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९
यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः । एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २०
तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१
यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते । यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२
विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप । तत्रैष वसति श्रीमान्बलवान्वानरर्षभः ॥ २३
युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः । वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः ॥
एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४
यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन्हस्तियूथपान् । हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५
एष यूथपतिर्नेता गच्छन्गिरिगुहाशयः । गजान्योधयते वन्यान्गिरींश्चैव महीरुहान् ॥ २६
हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु । उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥ २७
रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् । एनं शतसहस्राणां सहस्रमनुवर्तते ॥ २८
वीर्यविक्रमदृप्तानां नर्दतां बलशालिनाम् । स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९
स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथपः । वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३०
अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् । उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः ॥
विवर्तमानं बहुधा यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ ३१

एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गूला महाबलाः । शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२
गोलाङ्गूलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् । परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३
भ्रमराचरिता यत्र सर्वकालफलद्रुमाः । यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४
यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः । यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ३५
सर्वकामफला वृक्षाः सदा फलसमन्विताः । मधूनि च महार्हाणि यस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ ३६
तत्रैष रमते राजन्रम्ये काञ्चनपर्वते । मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३७
षष्टिर्गिरिसहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः । तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८
तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः । निवसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ३९
सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः । सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ४०
सुदीर्घाञ्चितलाङ्गूला मत्तमातङ्गसन्निभाः । महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिःस्वनाः ॥ ४१
वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः । मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥ ४२
एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् । जयार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३
नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजञ्शतवलीति यः । एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुं ४४
विक्रान्तो बलवाञ्शूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः। रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः॥ ४५
गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः । एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४६
तथान्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः । न शक्यं ते बहुत्वात्तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७

सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ।
सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् । बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत्॥ १
स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् । न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान्सालान्हैमवतानिव॥ २
एते दुष्प्रसहा राजन्बलिनः कामरूपिणः । दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३
एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च । तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४
एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा । हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५
यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ।मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ६
ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ । आशंसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७
यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् । यो बलात्क्षोभयेत्क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८
एषोऽभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो । एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ ९
ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः। हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः १०
कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः । अनिवार्यगतिश्चैव यथा संततगः प्रभुः ॥ ११
उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल पिपासितः । त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १२
आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति । इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १३

१ प्राणेषु । २ वायुः ।

अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिदानवैः । अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४
पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले । किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनुमानेष तेन वै ॥ १५
सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः । नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वापि भाषितुम् ॥१६
एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७
यश्चैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः । इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥१८
यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते । यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९
यो भिन्द्याद्गगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत् । यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः॥ २०
यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापहृता त्वया । स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन्समभिवर्तते॥ २१
यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः । विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २२
एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः । नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः२३
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली। रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः२४
न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति । एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २५
यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष बिभीषणः ॥ २६
श्रीमता [1]राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः । त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७
यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् । सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥२८
तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च । यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ २९
किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् । दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥३०
यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा । कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता॥
एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतं। सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः३२
शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शङ्कु इत्यभिधीयते॥ ३३
शतं शङ्कुसहस्राणां महाशङ्कु इति स्मृतः । महाशङ्कुसहस्राणां शतं बृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३४
शतं बृन्दसहस्राणां महाबृन्दमिति स्मृतम् । महाबृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् ॥३५
शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६
शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् । महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३७
शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते । शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ॥ ३८
एवं कोटिसहस्रेण शङ्कूनां च शतेन च । महाशङ्कुसहस्रेण तथा बृन्दशतेन च ॥ ३९
महाबृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च । महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४०
समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च । एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च॥ ४१
बिभीषणेन सचिवै राक्षसैः परिवारितः । सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ४२
महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३

इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ।
ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

---

१ श्रीरामेण ।

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

शुकेन तु समाख्यातांस्तान्दृष्ट्वा हरियूथपान् । समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं बिभीषणम्॥१
लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् । सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २
[गजं गवाक्षं गवयं मैन्दं द्विविदमेव च । अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ १
हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् । सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥ २]
किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः । भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ३
अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ । रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ४
न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः । विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ५
रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ६
आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः । सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥
गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ७॥ ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम्८
किंनु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः । यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम्९
अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः । राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १०
हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ । यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ ११
अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम। न हि वां हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम्१२
हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १३
एवमुक्तौ तु सव्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ । रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिःसृतौ ॥ १४
अब्रवीत्तु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् । उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिविशारदान् ॥
महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १५
ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात्। उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा॥१६
तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । चारान्प्रत्यायितान्शूरान्भक्तान्विगतसाध्वसान्१७
इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षथ। मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः॥१८
कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति । विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ १९
चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः । युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते॥ २०
चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् । शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥२१
ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् । कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २२
ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ । प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवबिभीषणौ ॥ २३
प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविक्लवाः२४॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः॥ २५
बिभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया । शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः॥२६
मोचितः सोऽपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः। आनृशंस्येन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥२७
वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः । पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २८
ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ।
गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन्भीमबलं महाबलाः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

---

१ अनुजीविकृत्यम् । २ स्थानात्प्रच्यवश्चम् ।

त्रिंशः सर्गः ।

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः । सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् २
अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर । नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३
इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् । तदा राक्षसशार्दूलो शार्दूलं भयविह्वलः ॥ ४
न ते चारयितुं[1] शक्या राजन्वानरपुङ्गवाः ॥ ५
विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः । नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न लभ्यते ॥ ६
सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः । प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७
बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधास्मि विचालितः । जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८
परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः । परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ॥ ९
रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः । हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥ १०
राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११
एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् । द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ १२
गारुडं व्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः । मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३
पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु । सीतां वास्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ १४
मनसा तं तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः । शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५
यदि मां प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १६
एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् । चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवङ्गमाः ॥ १७
कीदृशाः किंप्रभाः सौम्या वानरा ये दुरासदाः । कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस
तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् । अवश्यं बलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् १९
तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चरः । इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ २०
अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः । गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१
गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः । कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२
सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् । सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दधिमुखः कपिः ॥
सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः । मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४
पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम् । अनिलस्य च पुत्रोऽत्र हनुमानिति विश्रुतः ॥ २५
नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा । मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसंभवौ ॥ २६
पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २७
दश वानरकोट्यश्च शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम् । श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८
पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा । दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९
नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन । विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३०
वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद्गुणान्क्षितौ । जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१
लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः । यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२
श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ । वरुणस्य च पुत्रोऽन्यो हेमकूटः प्लवङ्गमः ॥ ३३

---

१ चारविषयीकर्तुम् ।

विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः। विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः॥ ३४
राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता बिभीषणः। परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः॥ ३५
इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम्। सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान्गतिः॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

एकत्रिंशः सर्गः।

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः। सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन्॥ १
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम्। जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत्॥२
मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः। अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः३
तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन्द्रुतम्। ततः स मन्त्रयामास सचिवैं राक्षसैः सह॥४
मन्त्रयित्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत्समनन्तरम्। विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम्॥ ५
ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम्। मायाविदं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली॥ ६
विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः। मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम्॥ ७
शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर। त्वं मां समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः॥ ८
एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः। तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम्॥ ९
अंशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः। नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः॥ १०
ततो दीनामदैन्यार्हां ददर्श धनदानुजः। अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले॥ ११
भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम्। उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरितस्ततः॥ १२
उपसृत्य ततः सीतां [1]प्रहर्षं नाम कीर्तयन्। इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम्॥ १३
सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य वल्गसे। खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः॥१४
छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते विहतो मया। व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि॥ १५
विसृजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि। भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम॥ १६
अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि। शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा॥ १७
समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः। वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः॥ १८
संनिविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम्। बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे॥ १९
अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम्। सुखसंसुप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः॥ २०
तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम। बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः॥ २१
पट्टसान्परिघांश्चक्रान्दण्डान्खड्गान्महायसान्। बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्गरान्॥२२
यष्टीश्च तोमरान्शक्तीश्चक्राणि मुसलानि च। उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः॥२३
अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना। असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना॥ २४
विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया। दिशः प्रव्राजितः सर्वैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह॥ २५
सुग्रीवो ग्रीवया शेते भग्नया प्लवगाधिपः। निरस्तहनुकः शेते हनुमान्राक्षसैर्हतः॥ २६
जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि। पट्टसैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा॥ २७
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ। निश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ॥ २८

---

१ प्रहर्षवार्तां कीर्तयन्निव।

असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिषूदनौ । अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥२९
नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः । कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥३०
अङ्गदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः । पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गदः ॥ ३१
हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथापरे । शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३२
प्रहृताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः । अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३
सागरे पतिताः केचित्केचिद्गगनमाश्रिताः । ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरैस्तु विमिश्रिताः ॥ ३४
सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च । पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३५
एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया । क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३६
ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः । सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७
राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय । येन तद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ३८
विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् । प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः॥३९
तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् । विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४०
अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः । अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु४१
एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् । उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२
रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥४३
इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमायुतम् । इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४४
स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्य रावणः ।
विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् । सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १
नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् । केशान्केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २
एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता । विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३
सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः । कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४
आर्येण किं ते कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् । यन्मया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम्॥५
एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी । जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६
सा मुहूर्तात्समाश्वास्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७
हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत । इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८
प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते । सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९
दुःखाद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे । यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽपि त्वं विनिपातितः१०
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव । वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११
आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम । अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२
अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव । पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम्॥१३
अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् । व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४

तथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयातिनृशंसया । कालरात्र्या ममाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५
उपशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् । प्रियामिव समाश्लिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६
अर्चितं सततं यत्तद्गन्धमाल्यैर्मया तव । इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषणम् ॥ १७
पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ । सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८
दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां प्रियम् । पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समुपेक्षसे ॥ १९
किं मां न प्रेक्षसे राजन्किं मां न प्रतिभाषसे।बालां बाल्येन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीं२०
संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया । स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखितां२१
कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ।अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखितां २२
कल्याणैरुचितं यत्तत्परिष्वक्तं मयैव तु । क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥ २३
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः । अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४
प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् । परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५
स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते । तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम्२६
सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् । हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७
मम हेतोरनार्याया ह्यनर्हः पार्थिवात्मजः । रामः सागरमुत्तीर्य सत्त्ववान्गोष्पदे हतः ॥ २८
अहं दाशरथेनोढा मोहात्स्वकुलपांसनी । आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९
नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् । याहमद्येह शोचामि भार्या सर्वातिथेरपि ॥ ३०
साधु पातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण । समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१
शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय । रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२
इति सा दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा । भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३३
एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः । अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४
विजयस्वार्यपुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च । न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५
अमात्यैः सहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः । तेन दर्शनकामेन वयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥ ३६
नूनमस्ति महाराज राजभावात्क्षमान्वितम् । किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् । अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ॥ ३८
स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः । सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम्३९
अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् । जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४०
राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः । समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१
अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः । अब्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४२
शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे । समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३
ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् ।
समानयंश्चैव समागमं च ते न्यवेदयन्भर्तरि युद्धकाङ्क्षिणि ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

---

१ महाकर्मकृतां प्रियं पुण्यकर्मकृद्भिः स्वकृतकर्मफललेन काङ्क्षणीयम् । २ प्रवासम् । ३ अन्यां जातिं अन्यस्मिञ्जन्मनि । ४ कन्यादानम् ।

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी । आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् १
मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम् । आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २
सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया । रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३
सा ददर्श ततः सीतां सरमा नष्टचेतनाम् । उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वडवामिव पांसुलाम्॥४
तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५
समाश्वसिहि वैदेहि माभूत्ते मनसो व्यथा । उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ॥
सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६
लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् । तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ७
स संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः । तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ८
न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः । वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ९
न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः । सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ १०
दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान्महोरस्कः प्रतापवान् । धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः॥११
विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित्१२
हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः । न हतो राघवः श्रीमान्सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १३
अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना । इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥ १४
शोकस्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम्। ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु१५
उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया । सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६
दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । स हि तैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः॥१७
अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः । राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १८
स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः । एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः॥१९
इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह । सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ २०
[3]दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् । उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी॥२१
सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका । भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिःस्वनम् ॥ २२
कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः । हृष्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥२३
तत्र तत्र च संनद्धाः संपतन्ति पदातयः । आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥
वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २४
शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा । रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् २५
प्रभां विसृज तां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् । वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः २६
घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निःस्वनम् । हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा२७
उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् । संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षणः॥ २८
श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९
रामः कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासवः । विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः ॥
रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३०

---

१ श्रुतमित्यर्थः । २ सुप्तौ मरणम् । ३ दण्डाहत्या शब्दायमानायाः ।

विक्रमिष्यति रक्षःसु भार्ता ते सहलक्ष्मणः। यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः॥ ३१
आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम्। अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते३२
अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने। समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः॥ ३३
अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम्। धृतामेतां बहून्मासान्वेणीं रामो महाबलः॥३४
तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम्। मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी॥३५
रावणं समरे हत्वा न चिरादेव मैथिलि। त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम्॥३६
समागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना। सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी॥ ३७

गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति।
तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम्॥ ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः।

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम्। सरमा ह्लादयामास पृथिवीं द्यौरिवाम्भसा॥१
ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखीवचः। उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी॥२
उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे। निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम्॥ ३
नहि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि। समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोऽपि वा॥ ४
एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां पुनरब्रवीत्। मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं शोकाभिपन्नया॥ ५
समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम्। अवगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे॥ ६
मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव। ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः७
स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः। मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी॥ ८
तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत्। राक्षसीभिः सुघोराभिर्या मां रक्षन्ति नित्यशः९
उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम। तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता१०
यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत्। निवेदयेथाः सर्वं तत्परो मे स्यादनुग्रहः॥११
सा त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी। उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम्१२
एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि। गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम्॥१३
एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः। शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः॥१४
सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः। पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिकां तदा॥ १५
सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम्। प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम्॥१६
तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वल्गुभाषिणीम्। परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनं१७
इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः। क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः॥१८
एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया। कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः॥ १९
जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः। अविद्धेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः॥२०
दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली। निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम्॥ २१
लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः। वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि॥ २२

---

१ कैकसीनाम्न्या। २ अविद्धनामकेन।

एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्धेन बहु भाषितः । न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३
नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि । सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥२४
तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता । भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ॥
राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५
निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः । प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः । श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन्धरणीतलम् ॥ २७

श्रुत्वा तु तद्वानरसैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः ।
नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषैः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः । उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १
तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः । मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २
अथ तान्सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः । सभां सन्नादयन्सर्वामित्युवाच महाबलः ॥
जगत्संतापनः क्रूरो गर्हयन्राक्षसेश्वरः ॥ ३
तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसंचयम् । यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४
भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् । तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम्॥५
ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षसः । रावणस्य वचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोऽब्रवीत् ॥६
विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः । स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ७
संदधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह । स्वपक्षवर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८
हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च । न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९
तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण । यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥१०
यस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः । विरोधं मा गमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११
असृजद्भगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामहः । सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२
धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् । अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥१३
धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् । अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ १४
तत्त्वया चरता लोकान्धर्मो विनिहतो महान् । अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५
स प्रमादाद्विवृद्धस्तेऽधर्मोऽभिग्रसते हि नः । विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६
विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया । ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥१७
तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ १८
तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः । मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥ १९
जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते । अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ २०
दिशोऽपि विद्रुताः सर्वाः स्तनयित्नुरिवोष्णगे । ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ २१
आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश । तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः ॥
चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् २२ ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३

---

१ अनिराकृतः । २ रावणस्य दोषैः निमित्तभूतैः । ३ तूष्णींशीलान् । ४ विरुद्धाः ।

मानुषा वानरा ऋक्षा गोलाङ्गूला महाबलाः । बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४
उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधांस्तथा । विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २५
खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः । शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥ २६
रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यास्रबिन्दवः । ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा२७
व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुभैरवम् । प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते २८
कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः।स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च॥
गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपभुञ्जते । खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलैः सह ॥ ३०
मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह ॥ ३१
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहंगाः कालचोदिताः । राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ३२
वीचीकूचीति वाश्यन्ति शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ ३३
पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः । पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च॥३४
करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । कालो गृहाणि सर्वेषां काले कालेन्ववेक्षते ॥३५
एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च। विष्णुं मन्यामहे देवं मानुषं देहमास्थितम् ३६
न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः । येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः ॥ ३७
कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण । ज्ञात्वा प्रधार्य कार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥ ३८

इदं वचस्तत्र निगद्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः ।
अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः । न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १
स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्रे क्रोधस्य वशमागतः । अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २
हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते । परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३
मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् । समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४
रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयंकरम् । हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५
वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः । त्वयाहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६
प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिधास्यति। पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपोः॥७
आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् । किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम्॥ ८
वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् । पश्य कैश्चिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९
द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे । स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति॥ १०
द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् । एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः॥ ११
यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया । रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२
स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह वानरसेनया । प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३
एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम्।व्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४

१ नीलवर्णाः स्त्रियः । २ वर्तन्त इति शेषः । ३ पुञ्जीभूताः । ४ मृत्युः । ५ वीक्षमाण इव दृश्यते ।

जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् । माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् १५
रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च । लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः॥ १६
स व्यादिदेश पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् । दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७
पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा । व्यादिदेश महामायं बहुभी राक्षसैर्वृतम्॥ १८
उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ । स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह॥ १९
राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् । मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २०
एवं विधानं लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः । कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१
विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् ।
जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः । जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च बिभीषणः॥ १
अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरभः कपिः । सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २
गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा । अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३
इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता । सासुरोरगगन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४
कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये । नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५
तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् । वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थं बिभीषणः॥ ६
अनलः शरभश्चैव संपातिः प्रघसस्तथा । गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७
भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् । विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८
संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः । राम तद्ब्रुवतः सर्वं यथा तत्त्वेन मे शृणु ॥ ९
पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति । दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १०
इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । पट्टसासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥
नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ ११
राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः । युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १२
उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३
विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता । बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १४
एतानेवंविधान्गुल्माँल्लङ्कायां समुदीक्ष्य ते । मामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः १५
गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे । हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १६
विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः । इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७
एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते । परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १८
एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां बिभीषणः । एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत्॥ १९
लङ्कायां सचिवैः सर्वां रामाय प्रत्यवेदयत् । रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ २०
रावणावरजः श्रीमान्राममप्रियचिकीर्षया । कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रत्ययुध्यत ॥ २१

---

१ भविष्यामि इति उवाच । २ गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानम् ।

षष्टिः शतसहस्राणि तदा[1] निर्यान्ति राक्षसाः । पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥
सदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २२
अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये । समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३
तद्भवांश्चतुरङ्गेण[2] बलेन महता वृतः । व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २४
रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः । शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २५
पूर्वद्वारे तु लङ्कायां नीलो वानरपुङ्गवः । प्रहस्तप्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २६
अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः । दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७
हनुमान्पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनात्मजः । प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २८
दैत्यदानवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् । विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९
परिक्रामति यः सर्वांल्लोकान्सन्तापयन्प्रजाः । तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ ३०
उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह । निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१
वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् । राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ॥ ३२
न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे । एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेऽस्मिन्वानरे बले ॥ ३३
वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन्भविष्यति ॥ ३४
वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् । अहमेष सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा ॥
आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम बिभीषणः ॥ ३५
स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा बिभीषणम् । सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार[3] मतिमान्मतिम् ॥
रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३६

ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा ।
प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति । लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १
बिभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् । मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २
सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् । अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३
लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः । येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४
येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्तं कुलं तथा । राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५
तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे । यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६
एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः । नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७
एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति । रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८
पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः । सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥
तमन्वरोहत्सुग्रीवः सामात्यः सबिभीषणः ९॥ हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च॥ १०
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ ११

---

१ तदा षष्टिः शतसहस्राणि त्यक्त्वा इदानीं ततोऽप्यधिकं बलमिति गम्यते। २ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् । ३ बुद्धिः बुद्धिमान् ।

जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः। दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः॥ १२
एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः। ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः॥
अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः॥ १३
ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः। ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम्॥ १४
तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम्। लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः॥ १५
प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः। ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम्॥ १६
ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकाङ्क्षिणः। मुमुचुर्विविधान्नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः॥ १७
ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः। पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते॥ १८
ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः।
सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम्॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः। लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च॥ १
समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च। दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः॥२
चम्पकाशोकपुन्नागसालतालसमाकुला। तमालवनसंछन्ना नागमालासमावृता॥ ३
हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः। तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः॥ ४
शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः। लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती॥ ५
विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः। शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः॥ ६
गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च। धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः॥७
तच्चैत्ररथसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम्। वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम्॥ ८
नत्यूहकोयष्टिमकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः। रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वननिर्झरे॥ ९
नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च। कोकिलाकुलषण्डानि विहङ्गाभिरुतानि च॥ १०
भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च। कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च॥ ११
विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च। हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः॥ १२
तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम्। पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिलः॥ १३
अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः। सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीं१४
वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विपान्। कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः॥
कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् १५॥ रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम्॥१६
ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः। तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश१७
शिखरं तत्त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिवि स्पृशम्। समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम्॥ १८
शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम्। श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि॥
मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः॥ १९
निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता। शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता॥ २०

१ कोणालकः खञ्जनः।

सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुराम्बुदसन्निभैः । काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१
प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता । घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२
यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलङ्कृतः । कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन्॥ २३
चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् । शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४
मनोज्ञां काननवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् । नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५
नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् । नानाकाननसंच्छन्नां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६
तां समृद्धां समृद्धार्थो लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणाग्रजः । रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥ २७
तां महागृहसंबाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २८

तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलङ्कृतां च ।
पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम् । आरुरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १
स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् । त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २
ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् २ ॥ तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम्॥३
श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् । रक्तचन्दनसंलिप्तं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४
नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादिताम्बरम् । ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५
शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा । सन्ध्यातपेन संवीतं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६
पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः । दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७
क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च । अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८
स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना । तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९
लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस । न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा१०
इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि । आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वापतद्भुवि ॥ ११
समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचरः । सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२
इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले । कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः॥१३

परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ ।
परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा ॥ १४
मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः ।
तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५
कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये ।
उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥
अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६

१ मध्यमं वैष्णवं पदमिति आकाशमुच्यते । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे मध्यमपदेन आकाशस्याक्रान्तत्वात् । २ मे मम परोक्षं असंनिधाने त्वं सुग्रीवः । ३ प्राकारपरिखयोर्मध्ये ।

उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभिनिश्वसन्तौ ।
आलिङ्ग्य चावल्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७
संरम्भशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ संचेरतुः संप्रति युद्धमार्गैः ।
शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ १८
संहत्य चापीड्य च तावुरोभ्यां निपेततुर्वै युगपद्धरण्याम् ।
उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९
व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ ।
बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ वरवारणाभौ ॥ २०
चिरेण कालेन तु संप्रयुक्तौ संचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने । मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२
मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च। गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च॥
तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४
अभिद्रवणमाप्लावमास्थानं च सविग्रहम् । परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५
उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ । तौ संचेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः। आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७
उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः । रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २८
अथ हरिवरनाथः प्राप्य संग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण ।
गगनमतिविशालं लङ्घयित्वार्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९
इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत्संप्रहृष्टः ।
रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षं तैरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । सुग्रीवं संपरिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १
असंमन्त्र्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् । एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २
संशये स्थाप्य मां चेदं बलं च सबिभीषणम् । कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३
इदानीं मा कृथा वीर एवंविधमचिन्तितम् । त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम॥४
भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा । शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५
त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः । जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६
हत्वाहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् । अभिषिच्य च लङ्कायां बिभीषणमथापि च ॥
भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देहं महाबल ७॥ तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८
तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् । मर्षयामि कथं वीर जानन्पौरुषमात्मनः ॥ ९
इत्येवंवादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः । लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ ११

---

१ वार्यन्ते एभिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः । २ तरुमृगाः वानराः ।

लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२
वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहाः ॥ १३
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः १४
रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १५
आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् । दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः १६
रजन्यामप्रकाशश्च संतापयति चन्द्रमाः । कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥ १७
ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः । आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १८
दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते । युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १९
काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः ॥
क्षिप्रमद्य दुराधर्षां लङ्कां रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २१
इत्येवं संवदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २२
अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः । परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २३
सन्नह्य तु स सुग्रीवः कपिराजबलं महत् । कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २४
ततः काले महाबाहुर्बलेन महता वृतः । प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ २५
तं विभीषणसुग्रीवौ हनुमाञ्जाम्बवान्नलः । ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २६
ततः पश्चात्सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् । प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ २७
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् । जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २८
तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिंदमौ ॥ २९
पताकमालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् । चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैःप्राकारतोरणाम् ॥ ३०
तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः । यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३१
लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३२
लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः । लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥
उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३३
नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् । रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥ ३४
सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः । लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३५
विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च । ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३६
पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः । अतिष्ठत्सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ ३७
अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः । ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३८
हनुमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान्कपिः । प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ ३९
मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत । सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्वसनोपमैः ॥ ४०
वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः । निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ४१
शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः । द्वारे द्वारे हरीणां तु कोटिं कोटिं न्यवेशयत् ४२
पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ४३
ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः । गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४४
सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः । सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४५

दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ४६
सन्ति चौघबलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपाः ॥ ४७
अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः । तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्यमः ॥ ४८
परिपूर्णमिवाकाशं संछन्नेव च मेदिनी । लङ्कामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४९
शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ५०
आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्प्लवङ्गमैः५१॥अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत॥ ५२
वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः । संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५३
राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाभिनिपीडिताः । वानरैर्मेघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५४
महाञ्शब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः । सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५५
तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना॥ ५६
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५७
राघवः सन्निवेश्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे । संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः॥
आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५८
बिभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् । अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५९
गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात्कपे । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ६०
भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन । ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६१
नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर । यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ ६२
नूनमद्य गतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः । यस्य दण्डधरस्तेऽहं दाराहरणकर्शितः ॥
दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६३
पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस । राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६४
बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम । मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तद्विदर्शय ॥ ६५
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः । न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम्॥६६
धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठः संप्राप्तोऽयं बिभीषणः । लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम्॥६७
न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया । शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६८
युद्ध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस । मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि॥
यद्वा विशसि लोकांस्त्रीन्पक्षिभूतो मनोजवः । मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ७०
ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् । सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम्
इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट्॥ ७२
सोऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान्रावणमन्दिरम् । ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७३
ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः । दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७४
तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् । सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७५
दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । वालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः॥७६

---

१ शरभाणाम् । २ मृतः । ३ युद्धे अपरावृत्त्यामृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वात् । ४ अराक्षसकरणेन कर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः । ५ स्वयम् ।

आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः । निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७७
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् । निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि॥
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ७९
विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि । न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८०
इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे । अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८१
ततः स रोषताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा । गृह्यतामेष दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥८२
रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निसमतेजसः । जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ८३
ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् । बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८४
स तान्बाहुद्वये सक्तानादाय पतगानिव । प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८५
तेऽन्तरिक्षाद्विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः । भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः॥ ८६
ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८७
तत्पफाल पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः । पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रिणेव विदारितम् ॥ ८८
भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः । विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥८९
व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयंश्चापि वानरान् । स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ९०
रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् । विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९१
रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः प्लवङ्गमैः । वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ९२
सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः । बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९३
चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः । पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९४
तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् । लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९५
राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे । अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥ ९६
कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् । ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥९७
हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९८

तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ।
प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥ ९९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् । न्यवेदयन्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १
रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः । विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत ॥२
स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् । असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३
स दृष्ट्वा वानरैः सर्वा वसुधां कवलीकृताम् । कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥४
स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः । राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५
राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम्ने पुप्लुवे । लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम सहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७

---

१ शूरो भव । २ महीं तु अनुमेने । ३ व्यघर्षयत । ४ पुप्लुवे नाम पूर्वस्थानात्प्राकारसंनिकृष्टप्रदेशं प्राप्तः ।

अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा । पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी॥८
पीड्यमानां स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् । क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९
एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । संघर्षमाणाः प्लवगाः सिंहनादैरनादयन् ॥ १०
शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा । इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११
उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च । तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः१२
प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः। राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा॥ १३
ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः । लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधाः ॥१४
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवङ्गमाः । प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५
परिखाः पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिलायुताः । पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६
ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च वानराः । कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७
काञ्चनानि प्रमृन्दन्तस्तोरणानि प्लवङ्गमाः । कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २०
इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः । अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१
वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः । निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥
एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २२
पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३
साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः । पनसश्च महाबाहुर्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २४
दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतवलिः कपिः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः २५
सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता हरिः । आवृत्य बलवांस्तस्थौ षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६
उत्तरं द्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह । आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७
गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः । वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः२८
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः । वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः॥२९
सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्बिभीषणः । वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ तत्र महाबलः ॥ ३०
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१
ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः । निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२
एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं रावणस्य मुखोद्गतम् । सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३
ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः । हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४
विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः । राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५
ते बभुः शुकनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः । विद्युन्मण्डलसंनद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः॥३६
निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः । समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७
ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः । मलयः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३८
शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चैव नादयन् ॥ ३९
गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि । रथानां नेमिघोषैश्च रक्षसां पादनिस्वनैः ॥ ४०

---

१ शिबिरनिर्माणम् । २ चन्द्रशुभ्रमुखाः । ३ वाद्यताडनदण्डः कोणः ।

एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समवर्तत । रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१
ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः । निजघ्नुर्वानरान्घोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ ४२
राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् । राजञ्जय जयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः ॥ ४३
तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः । निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४
राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् । भिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ४५
वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान्महीगताः । राक्षसान्पातयामासुः समाप्लुत्य प्लवङ्गमाः ॥ ४६
स संप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः । रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् । रक्षसां संबभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥ १
ते हयैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः । रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २
निर्ययू राक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश । राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३
वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छताम् । अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४
एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् । रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५
अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः । अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथान्तकः ॥ ६
प्रजङ्घेन च संपातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे । जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७
संगतः सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः । समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन बिभीषणः ॥ ८
तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः । निकुम्भेन महातेजा नीलोऽपि समयुध्यत ॥ ९
वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः । संगतः समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १०
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः । राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२
वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः । समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३
धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुतः । स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४
वानराश्चापरे भीमा राक्षसैरपरैः सह । द्वन्द्वं समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६
हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रभूताः केशशाद्वलाः । शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः ॥ १७
आजघानेन्द्रजित्क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः । अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८
तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् । जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान्कपिः ॥ १९
संपातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः । निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २०
जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः । बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१
तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः । प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२
नदन्प्रतपनो घोरो नलं सोऽप्यन्वधावत ॥ २३
नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी । भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४

---

१ संघाटः काष्ठसंचयः ।

ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः। सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥ २५
प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम्। निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥ २६
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः। सुतघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥ २७
तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः। क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २८
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे। पपात सरथः साश्वः पुराट्ट इव भूतले ॥ २९
निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम्। निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ ३०
पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः। बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३१
तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे। शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३२
वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोऽप्यशनिप्रभम्। जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३३
द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे। शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः॥ ३४
स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्छितः। सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३५
विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः। सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३६
तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः। गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३७
लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः। अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ३८
ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः। शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३९
तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः। वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ४०
गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः। तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४१
शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः। निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४२
एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः। द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४३
भग्नैः खङ्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टसैः। अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४४
निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः। चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः ॥
बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसंकुलम् ॥ ४५
कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम्। विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६

विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः।
पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम्। रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १
अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम्। संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २
राक्षसोऽसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः। अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३
जहि दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च। एवं सुतुमलः शब्दस्तस्मिंस्तमसि शुश्रुवे ॥ ४
कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः। संप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५
तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः। परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ६

---

१ पुरवलभिः। २ अकारान्तत्वमार्षम्। ३ शिरोहीनशरीराणि। ४ रात्रौ राक्षसानां बलाधिक्यात्।

ते[1] हयान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् । आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ७
वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन्राक्षसीं चमूम् । कुञ्जरान्कुञ्जरारोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥
चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८
लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः । दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९
तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् । रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १०
वर्तमाने महाघोरे सङ्ग्रामे रोमहर्षणे । रुधिरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११
ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निःस्वनः । शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ॥ १२
हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निःस्वनः । शस्तानां वानराणां च संबभूवातिदारुणः ॥ १३
हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः । निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४
शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी । दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५
सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६
ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे । राममेवाभ्यवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७
तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् । उद्वर्त इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८
तेषां रामः शरैः षड्भिः षट् जघान निशाचरान् । निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९
यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २०
ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः । युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१
तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः । दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥ २२
ये त्वन्ये राक्षसा भीमा रामस्याभिमुखे स्थिताः। तेपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् २३
सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः सहस्रशः । बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४
राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निःस्वनैः । सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा॥ २५
तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः । त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६
गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः । संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन्रजनीचरान् ॥ २७
अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः । रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८
वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे । इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ॥
अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः । तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३०
प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि । तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१
ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः । साधु साध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२
इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा । संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३
एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान्वाक्यमब्रवीत् ३४॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः॥३५
स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् । भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥
अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६
सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः । अदृश्यो निशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः॥३७

१ ते वानराः ।

स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः । बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ ३८
मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि । अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः ॥
बबन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३९
तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः । सहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानराः ॥ ४०
प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः ।
मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ दुरात्मा ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

स तस्य गतिमन्विच्छन्राजपुत्रः प्रतापवान् । दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १
द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगर्षभम् । अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २
विनतं जाम्बवन्तं च सानुप्रस्थं महाबलम् । ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३
ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् । आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४
तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः । अस्त्रवित्परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ५
तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६
रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् । भृशमावेशयामास रावणिः समितिंजयः ॥ ७
निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८
तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु । तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९
ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः । रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १०
युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः । द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११
प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा । एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२
एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३
भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः । भूयो भूयः शरान्घोरान्विससर्ज महामृधे ॥ १४
ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताञ्शरान् । रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५
बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि । निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६
ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ । ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७
तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ । निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ । शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९
न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् । नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २०
तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा । असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१
पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः । क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२
रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगैः । नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥
विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३
स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् । भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिणतं रुक्मभूषितम् ॥ २४
बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् । स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५

रामं कमलपत्राक्षं शरबन्धपरिक्षतम् । शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६
हरयश्चापि तं दृष्ट्वा संतापं परमं गताः ॥ २७

बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः संपरिवार्य तस्थुः ।
समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः । ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १
वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे । आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ २
नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणकुमुदाङ्गदाः । तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३
अचेष्टौ मन्दनिःश्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४
निःश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ । रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ । यूथपैस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६
राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७
अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः । न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८
तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः । वीक्षमाणो ददर्शाथ भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९
तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे । ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ १०
तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११
इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च । उवाच परमप्रीतो हर्षयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ १२
दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ । सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३
नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् । सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४
यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम । [1]अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५
कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला । सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निहतो मया ॥ १६
रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् । विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १७
एवमुक्त्वा तु तान्सर्वान्राक्षसान्परिपार्श्वतः । यूथपानपि तान्सर्वांस्ताडयामास रावणिः ॥ १८
नीलं नवभिराहत्य मैन्दं च द्विविदं तथा । त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्तताप प्रवरेषुभिः ॥ १९
जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि । हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ २०
गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ । द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१
गोलाङ्गूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम् । विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणिः ॥ २२
तान्वानरवरान्भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः । ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २३
तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् । प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४
शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे । सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः । परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २६
विनेदुश्च महानादान्सर्वतो जलदोपमाः । हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २७

---

१ यत्कृतभयान्मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थः ।

निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ । वसुधायां निरुच्छ्वासौ हताविल्यन्वमन्यत॥२८
हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित्समितिंजयः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ २९
रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते । सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ ३०
तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः । सबाष्पवदनं दीनं शोकव्याकुललोचनम् ॥ ३१
अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् । एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ३२
सशेषभाग्यतास्माकं यदि वीर भविष्यति । मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३
पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर । सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३४
एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना । सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः॥ ३५
ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च । सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स ममार्ज विभीषणः ॥ ३६
प्रमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः । अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रममिदं वचः ॥ ३७
न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमनुवर्तितुम् । अतिस्नेहोऽप्यकालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३८
तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनम् । हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम्॥ ३९
अथ वा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः। लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः४०
नैतत्किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति । न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ४१
तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम्। यावत्कार्याणि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहं ४२
एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः । कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम॥ ४३
मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितुम् । त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४
समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो बिभीषणः । विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४५
इन्द्रजित्तु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः । विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६
तत्र रावणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७
उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे । रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ॥
उपाघ्राय स मूर्ध्न्येनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ ४८
पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् । यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ॥ ४९

स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ।
जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं प्रहृष्य वाचाभिननन्द पुत्रम् ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे । राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १
हनुमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥
जाम्बवानृषभः स्कन्धो रम्भः शतवलिः पृथुः ॥ २
व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः । वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ॥
तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३
रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम् । आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४

१ अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः । २ अकालमृत्युकृतम् ।

राक्षस्यस्त्रिजटा चैव शासनात्समुपस्थिताः ५ ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः॥६
हताविन्द्रजिताख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हतौ रणे ॥ ७
यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति । सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ८
निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली । मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९
अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम् । अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा नान्यां गतिमपश्यती ॥
निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः । राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम्॥११
ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया । अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥१२
तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् । सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३
ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह । जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥ १४
रावणोऽकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् । प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः ॥
राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १५
विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह । ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥१६
प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् । वानरांश्चापि दुःखार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १७
ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पयोः । लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ॥१८
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ १९
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ । शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥ २०
शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ । दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाप ह ॥ २१
भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा । प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २२
सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ ।
वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् । विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १
ऊचुर्लक्षणिनो ये मां पुत्रिण्यविधवेति च । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २
यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः॥३
ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभां । तेद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोनृतवादिनः४
वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥५
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः। आधिराज्येभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह॥६
वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः । नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥७
सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः । तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥८

१ यैः पद्मरूपलक्षिताः स्त्रियः आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते । किलेत्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः । २ विमृशन्ती । ३ अमोघफलानि । ४ लक्षणज्ञैः । लक्षणशास्त्रैर्वा ।

केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंगते मम । वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम॥९
शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चितौ । अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम१०
स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ। मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः
मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च । प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२
समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् । मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥१३
आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह । कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥१४
शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च । तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥१५
ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च । अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम् ॥ १६
अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ । मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७
न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः । जीवन्प्रति निवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८
न कालस्यातिभारोस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः । यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः॥१९
न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम्। नात्मानं जननीं वापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीं२०
सानुचिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् । कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम्॥२१
परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् २२ ॥ मा विषादं कृथा देवि भर्तायं तव जीवति॥२३
कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च । यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥२४
नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च । भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २५
इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः । दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६
हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा निरुद्यमा । सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २७
इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी । सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ॥२८
सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः । अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते २९
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ ३०
नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव ॥ ३१
इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि । निःसंज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते ॥ ३२
प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् । दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३३
त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे । रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम्॥३४
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा । कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३५
विमानं पुष्पकं तत्तु संनिवर्त्य मनोजवम् । दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३६
ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा । अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३७

प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ।
संप्रेक्ष्य संचिन्त्य च राजपुत्री परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

---

१ नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । २ उपचितौ । ३ दशभिः पादाङ्गुलीभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठिताम् । ४ संपूर्णयवाकाररेखम् । ५ हतकर्णधाराधिष्ठितफलका । ६ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं शोककृतं मुखविकारम् । मोहं विपरीतबुद्धिम् । दुःखं मनोव्यथां च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः ।

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ । निःश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः । परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २
एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोपि सन् ॥ ३
ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्पितम् । भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४
किं नु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा । शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितं ५
शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता । न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः सांपरायिकः ६
परित्यक्ष्याम्यहं प्राणं वानराणां तु पश्यताम् । यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७
किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् । कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसां ८
विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव । कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि तं विना ॥ ९
कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १०
मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः । उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ॥ ११
इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ १२
धिङ् मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ । लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३
त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण । गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम् १४
येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः । तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५
शयानः शरतल्पेस्मिन्स्वशोणितपरिप्लुतः । शरजालैश्चितो भाति भास्करोऽस्तमिव व्रजन् ॥ १६
बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिभाषितुम् । रुजा चाब्रुवतोऽप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७
यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः । अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १८
इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः । इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १९
सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे । परुषं विप्रियं वापि श्रावितं न कदाचन ॥ २०
विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि यः । इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१
अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः । सोयमुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २२
तच्च मिथ्या प्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः । यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां बिभीषणः २३
अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि । मत्वा हीनं मया राजन्रावणोऽभिद्रवेद्बली ॥ २४
अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः । सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५
कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे । ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २६
अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च । युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २७
गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च । अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥
न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः ॥ २८
यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा च परंतप । कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३०
शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेवनम् । वर्तयाञ्चक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३१

---

१ बलयोगात् । २ बद्धः । ३ वीक्षणप्रेम्णा ।

ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः। आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ३२
तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम्। वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः॥ ४९॥

पञ्चाशः सर्गः।

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः। किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले॥ १
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत्॥ २
न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम्। शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ॥
शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ॥ ३
अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम्। नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु॥ ४
विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः। प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः॥ ५
अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः। विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ६
एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः। सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च निरैक्षत॥ ७
विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम्। ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह॥ ८
विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः। विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया॥ ९
शीघ्रमेतान्सुसंत्रस्तान्बहुधा विप्रधावितान्। पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम्॥ १०
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः[1]। वानरान्सान्त्वयामास संनिरुध्य प्रधावतः॥ ११
ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसंभ्रमाः। ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम्१२
विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम्। लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः १३
जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च। शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च॥ १४
इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ। इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः॥१५
भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना। राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ॥ १६
शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ। वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव॥ १७
ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया। तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ॥ १८
जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः। प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः॥ १९
एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम्। सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम्॥ २०
राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः। रावणः सह पुत्रेण सकामं नेह लप्स्यते॥ २१
न रुजा पीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ। त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे॥ २२
तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम्। सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच॥ २३
सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ। गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ॥ २४
अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम्। मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम्॥
श्रुत्वैतद्वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत्॥ २५
दैवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम्। तदा स्म दानवा देवाञ्शरसंस्पर्शकोविदाः॥ २६
निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः॥ २७

---

१ ऋक्षराजः।

तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च परासूंश्च बृहस्पतिः । विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८
तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् । जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥
हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः २९॥ संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मितां ३०
चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे । अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥
ते तत्र निहिते देवैः पर्वते परमौषधी ३१॥ अयं वायुसुतो राजन्हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः । पर्यस्यन्सागरे तोयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३
महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । निपेतुर्भिन्नविटपाः समूला लवणाम्भसि ॥ ३४
अभवन्पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः । शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५
ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् । वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६
तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः । यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७
ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः । विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे॥३८
वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः । सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९
तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४०
तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ । उभौ तौ सस्वजे हृष्टौ रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१
भवत्प्रसादाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् । आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्बलिनौ कृतौ ॥ ४२
यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् । तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३
को भवान्रूपसंपन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः । वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४
तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः । पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५
अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः । गरुत्मानिह संप्राप्तो युवाभ्यां साह्यकारणात्॥
असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः । सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७
नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् । मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८
एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः । रक्षोमायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ४९
सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५०
इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणोऽहमागतः । सहसा युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१
मोक्षितौ च महाघोरादस्मात्सायकबन्धनात् । अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि॥५२
प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः । शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३
तन्न विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे । एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ५४
एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः । परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५
सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६
न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव । कृतकर्मा रणे वीरः सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७
बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः । रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ५८
इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः । रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम्॥ ५९
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् । जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा॥ ६०
विरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः । सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गूलान्दुधुवुस्तदा ॥ ६१

१ अचिकित्सत् । २ संरूढाः ।

ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदङ्गांश्चाप्यनादयन् । दध्मुः शङ्खान्संप्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥६२
आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः । द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ६३
विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्योद्धुकामाः प्लवंगमाः ६४
ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् ।
क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् । नर्दतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् । सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २
यथासौ संप्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः । बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् ॥
व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ३ ॥ तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ४
तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५
एतत्तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः । उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६
ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् । शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७
तथोक्तास्तेन संभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते । ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८
तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ । समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९
संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते । विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १०
तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः । कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११
यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ १२
विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे । पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः । चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोऽब्रवीत् १४
घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः । अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५
तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम । संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६
निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः । आदत्तं यैस्तु सङ्ग्रामे रिपूणां मम जीवितम् १७
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरगो यथा । अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८
बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रम । त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९
एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता । कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २०
अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह । त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१
धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः । बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२
ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः । विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥
विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः २३ ॥ गदाभिः पट्टसैर्दण्डैरायसैर्मुसलैर्भृशम् ॥ २४
परिघैर्भिण्डिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः । निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥२५
रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलङ्कृतैः । सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६
हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः । निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २७

वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः । आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिःस्वनः ॥ २८
स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः । प्रहसन्पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्र यूथपः ॥
रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ २९
प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमम् । अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥ ३०
रथशीर्षे महान्भीमो गृध्रश्च निपपात ह । ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३१
रुधिरार्द्रो महाञ्श्वेतः कवन्धः पतितो भुवि । विस्वरं चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः॥३२
ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी । प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ३३
तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४
स तूत्पातांस्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् । प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ३५
मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३६

ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ।
ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् । विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १
तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे हरिरक्षसाम् । अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २
घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संहतैः । राक्षसैर्वानरा घोरैर्विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ ३
वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः[3] । राक्षसाश्चापि संक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः ॥
विव्यधुर्घोरसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टसैः कूटमुद्गरैः ॥ ५
विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः । अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ६
शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः । जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७
ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः । ममन्थू राक्षसान्भीमान्नामानि च बभाषिरे ॥ ८
तद्बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् । शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ९
राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः । ववमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ १०
पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशीकृता द्रुमैः । शिलाभिश्चूर्णिताः केचित्केचिदन्तैर्विदारिताः ११
ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खरैश्च विनिपातितैः । रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ १२
गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् । मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १३
वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः । राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १४
विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः । मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १५
अन्ये परमसंक्रुद्धा राक्षसा भीमनिःस्वनाः । तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६
वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः । मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥
वानरैर्हन्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १७
सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभः । क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १८

---

१ मिलिताः । २ गृध्राः । ३ पातिताः ।

प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः । मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १९
परिघैर्मथिताः केचिद्भिण्डिपालैर्विदारिताः । पट्टसैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥ २०
केचिद्विनिहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः । केचिद्विद्राविता नष्टाः सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २१
विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन दारिताः । विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिःसृताः ॥ २२
तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससंकुलम् । प्रबभौ शब्दबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २३
धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्कातालसमन्वितम् । मन्दस्तनितसंगीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २४
धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान्रणमूर्धनि । हसन्विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभिः॥ २५
धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः। अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम्॥२६
क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः । शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २७
आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमात् । रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८
सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि । सचक्रकूबरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९
स भङ्क्त्वा तु रथं तस्य हनुमान्मारुतात्मजः । रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥३०
विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः । द्रुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले॥ ३१
विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान्मारुतात्मजः । गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२
तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३३
ततः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् । पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥ ३४
ताडितः स तया तत्र गदया भीमरूपया ॥ ३५
स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् । धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३६
स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः । पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ३७
धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः । त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥ ३८

स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं क्षतजवहाः सरितश्च संनिकीर्य ।
रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत्कपिभिश्च पूज्यमानः॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । क्रोधेन महताविष्टो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ १
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २
गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः । जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३
तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः । निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४
नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः । पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलङ्कृतः ॥ ५
ततो विचित्रकेयूरमुकुटैश्च विभूषितः । तनुत्राणि च संरुध्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६
पताकालङ्कृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् । रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः॥ ७
यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुसलैरपि । भिण्डिपालैश्च पाशैश्च शक्तिभिः पट्टसैरपि॥ ८
खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः । पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः ॥
विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९

---

१ विरम्यविरम्य कण्ठात्पवनोद्गमो हिक्का ।

गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः । ते युद्धकुशलै रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १०
अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ ११
तद्राक्षसबलं घोरं विप्रस्थितमशोभत । प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥ १२
निःसृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः । तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३
आकाशाद्विघनात्तीव्रा उल्काश्चाभ्यपतंस्तदा । वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे १४
व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा । समापतन्तो योधास्तु प्रास्खलन्भयमोहिताः १५
एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः । धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६
तांस्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः । प्रणेदुः सुमहानादान्पूरयंश्च दिशो दश ॥ १७
ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह । घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८
निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतञ्जगतीतले ॥ १९
केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः । चिक्षिपुर्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २०
द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निःस्वनः । श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥ २१
रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि निःस्वनः । शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२
केचिदस्त्राणि संसृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३
तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि । जानुभिश्च हताः केचिद्भिन्नदेहाश्च राक्षसाः ॥
शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४
वज्रदंष्ट्रो भृशं बाणै रणे वित्रासयन्हरीन् । चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५
बलवन्तोऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे । जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६
निघ्नतो राक्षसान्दृष्ट्वा सर्वान्वालिसुतो रणे । क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७
तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । अङ्गदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥
चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २८
अङ्गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः । विभिन्नशिरसः पेतुर्विकृत्ता इव पादपाः ॥ २९
रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् । रुधिरेण च संछन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३०
हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलङ्कृता । भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१
अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् । प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

बलस्य च निघातेन अङ्गदस्य जयेन च । राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १
स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिसमस्वनम् । वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २
राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः । नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३
वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते प्लवगर्षभाः । आयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४
तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् । राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५
वानराश्चापि रक्षःसु गिरीन्वृक्षान्महाशिलाः । प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६
शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् । तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७

प्रभिन्नशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः। शस्त्रैरर्पितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः॥ ८
हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां[1] समाश्रिताः। कङ्कगृध्रबलैराढ्या[2] गोमायुगणसंकुलाः॥ ९
कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै॥ १०
भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले। वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे॥ ११
ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम्। प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः॥ १२
राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवङ्गमैः। दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान्॥ १३
प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम्। शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगैः॥ १४
बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च। विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान्॥ १५
त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्तकन्धराः। अङ्गदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः॥ १६
ततो हरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा। क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत॥ १७
वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चोभौ संगतौ हरिराक्षसौ। चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव[3]॥ १८
ततः शरसहस्रेण वालिपुत्रं महाबलः। जघान मर्मदेशेषु मातङ्गमिव तोमरैः॥ १९
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः। चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः॥ २०
दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसंभ्रान्तश्च राक्षसः। चिच्छेद बहुधा सोऽपि निकृत्तः पतितो भुवि॥२१
तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः। प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च॥ २२
समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान्। गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत॥ २३
साङ्गदेन गदाक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि। स चक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा॥ २४
ततोऽन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं द्रुमभूषितम्। वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सोऽङ्गदः॥ २५
अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्छितः। मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन्॥२६
स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम्। जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः॥ २७
गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत। अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ॥ २८
रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ। बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव॥ २९
ततः परमतेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः। उत्पाट्य वृक्षं स्थितवान्बहुपुष्पफलान्वितम्॥ ३०
जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम्। किङ्किणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतम्॥३१
विचित्रांश्चेरतुर्मार्गान्रुषितौ कपिराक्षसौ। जघ्नतुश्च तदान्योन्यं निर्दयं जयकाङ्क्षिणौ॥ ३२
व्रणैः सास्रैरशोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ। युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ॥३३
निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः। उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः॥ ३४
निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः। जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः॥ ३५
रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा। स रोषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः॥ ३६
वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः। त्रस्ताः प्रत्यपतँल्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः॥
विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः॥ ३७

निहत्य तं वज्रधरप्रभावः स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये।
जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः॥ ५४॥

---

१ भूमिम्। २ बलः श्येनविशेषः। ३ हरिः सिंहः।

पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः। बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम्॥ १
शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः। अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम्॥ २
एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः। भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः॥३
एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम्। वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यति परंतपः॥ ४
परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः। बलं संत्वरयामास तदा लघुपराक्रमः॥ ५
ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः। निष्पेतू रक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः॥ ६
रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः। मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः॥
राक्षसैः संवृतो भीमैस्तदा निर्यात्यकम्पनः॥ ७
न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे। अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा॥ ८
तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया। अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम्॥ ९
व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः। विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः॥ १०
अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम्। ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः॥११
स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः। तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम्॥ १२
तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः। बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम्॥ १३
तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः। द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत॥ १४
तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे हरिरक्षसाम्। रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम्॥ १५
सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसंनिभाः। हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः॥ १६
तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम्। शुश्रुवे सुमहान्क्रोधादन्योन्यमभिगर्जताम्॥१७
रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम्। उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश॥ १८
अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना। संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे॥ १९
न ध्वजा न पताका वा वर्म वा तुरगोऽपि वा। आयुधं स्यन्दनं वापि ददृशे तेन रेणुना॥२०
शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम्। श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे॥ २१
हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे। राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा॥ २२
परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः। रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम्॥ २३
ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः। शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा॥ २४
द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः। हरयो राक्षसाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमोजसा॥ २५
बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमाः। हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहवे॥ २६
राक्षसास्त्वपि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः। कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः॥ २७
अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः। संहर्षयति तान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान्॥ २८
हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः। विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः। मैन्दश्च द्विविदः क्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम्॥ ३०

---

१ मेघच्छन्नदिनम्। २ उद्धूतकौशेयपाण्डुना। ३ शवभूतशरीरसंकीर्णा।

ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे । कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपाः ॥
ममन्थू राक्षसान्सर्वे वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः । क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १
क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धून्वन्परमकार्मुकम् । दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
तत्रैव तावत्त्वरितं रथं प्रापय सारथे । यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून्राक्षसान्रणे ॥ ३
एतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः । द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४
एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् । एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५
ततः प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनां वरः । हरीनभ्यहनत्क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६
न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे । अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव विदुद्रुवुः ॥ ७
तान्मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान् । समीक्ष्य हनुमाञ्ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८
तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः । समेत्य समरे वीराः संहृष्टाः पर्यवारयन् ॥ ९
अवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा हरियूथपाः । बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १०
अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम् । महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११
अचिन्तयित्वा बाणौघाञ्शरीरे पतिताञ्शितान् । अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः॥१२
स प्रसह्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः । अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३
तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा । बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४
आत्मानमप्रहरणं[1] ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः । शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५
तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः । स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥१६
ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७
अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम् । दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८
तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् । विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९
सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः । तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥२०
तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः । प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे॥२१
प्रधावन्नुरुवेगेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् । हनुमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत्क्षितिम् ॥ २२
गजांश्च सगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा । जघान हनुमान्धीमान्राक्षसांश्च पदातिगान्[2] ॥ २३
तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् । हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४
तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् । ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥ २५
स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः । निर्बिभेद हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६
स तदा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभिः शरवृष्टिभिः । हनुमान्ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७
विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः । पुष्पिताशोकसंकाशो विधूम इव पावकः ॥ २८
ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् । शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९
स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३०

---

१ अनायुधम् । २ पदातितया गच्छन्तीति पदातिगाः ।

तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः॥ ३१
त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः । लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः॥ ३२
ते मुक्तकेशाः संभ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः । स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः॥ ३३
अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगरं भयात् । पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४
तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः । समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥ ३५
सोऽपि प्रहृष्टस्तान्सर्वान्हरीन्प्रत्यभ्यपूजयत् । हनुमान्सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६
विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः । चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७

स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ।
महासुरं भीममित्रनाशनं यथैव विष्णुर्बलिनं चमूमुखे ॥ ३८
अपूजयन्देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ।
तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः । किंचिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १
स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च । ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ॥
पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २
तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् । ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३
रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः । उवाचामर्षतः काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य च । नान्यं युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५
अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम । इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम्॥ ६
स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च । विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७
निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी । नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति॥ ८
चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः । न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९
विद्रुते च बले तस्मिन्रामः सौमित्रिणा सह । अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १०
आपत्संशयिता श्रेयो न तु निःसंशयीकृता। प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ११
रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः । राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२
राजन्मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः । विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम्॥ १३
प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया । अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः॥ १४
सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया। सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव॥ १५
न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा । त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि॥१६
एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः । उवाचेदं बलाध्यक्षान्प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥१७
समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्बलम् ॥ १८
मद्बाणाशनिवेगेन हतानां च रणाजिरे । अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम्॥१९

१ सेनाव्यूहान् । २ शुक्राचार्यः । ३ होतुमिच्छन्तम् ।

इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वराः । बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्राक्षसमन्दिरे ॥ २०
सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधैः । लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २१
हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् । आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२
स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः । सङ्ग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन्राक्षसास्तदा ॥ २३
सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः । रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४
अथामन्त्र्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् । आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम्॥ २५
हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतसुसंयतम् । महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६
उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरूथं स्ववस्करम् । सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७
ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः । लङ्काया निर्ययौ तूर्णं बलेन महतावृतः ॥ २८
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः । वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव सागरम् ॥
शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९
निनदन्तः स्वरान्घोरान्राक्षसा जग्मुरग्रतः । भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः ॥ ३०
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१
व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ । गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३२
सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः । प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥ ३३
तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् । लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३४
व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः । मण्डलान्यपसव्यानि[1] खगाश्चक्रू रथं प्रति॥ ३५
वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे । अन्तरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ॥ ३६
अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७
मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः । ववृषू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरःसरान्॥ ३८
केतुमूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुखः । तुंदन्[2]नुभयतः पार्श्वे समग्रामहरत्प्रभाम् ॥ ३९
सारथेर्बहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः । प्रतोदो[3] न्यपतद्धस्तात्सूतस्य हयसादिनः ॥ ४०
निर्याणश्रीश्च यास्यासीद्भास्वरा वसुदुर्लभा । सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः॥ ४१
प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् । युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४२
अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत । वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३
नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् । उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४४
वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् । परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४५
ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ।
विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् । उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिंदमः ॥ १
क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः । आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ॥ २
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच बिभीषणः ॥ ३

---

१ अप्रदक्षिणानि । २ उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूयमानः । ३ तोत्रम् ।

एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥
वीर्यवानस्त्रविच्छूरः प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४
ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् । गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५
ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् । अतिसंजातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६
खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च । गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः॥ ७
धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् । प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८
जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान्वानरर्षभाः । शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः॥ ९
तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् । बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १०
बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरयूथपान् । वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११
शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्च परमायुधैः । परिघैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२
निरुच्छ्वासाः कृताः केचित्पतिता धरणीतले । विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंधानसंदिताः ॥ १३
केचिद्द्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि । वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः१४
वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले॥ १५
वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् । वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥ १६
आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् । बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि॥ १७
वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः । विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९
तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् । द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम्॥२०
दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम् । राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१
जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् । पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि॥ २२
अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् । वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान्संत्याजयद्रणे ॥ २३
अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः । चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४
आवर्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा । क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २५
महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः । अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६
वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी । बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥ २७
सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते । संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८
हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् । शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९
यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् । भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥ ३०
गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् । मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिःस्वनाम् ॥
तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१
नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् । राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ ३२
यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३
ततः सृजन्तं बाणौघान्प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् । ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवङ्गमान्३४
उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् । समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥
रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५

स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे । नीलाय व्यसृजद्बाणान्प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६
ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः । महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगाः॥३७
नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः । स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ॥ ३८
प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३९
स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन्राक्षसपुङ्गवः । ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ ॥ ४०
तस्य बाणगणान्घोरान्राक्षसस्य महाबलः । अपारयन्वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ॥ ४१
यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् । एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षं दुरासदम् ॥
निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ४२
रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् । प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४३
ततः स चापमुद्गृह्य प्रहस्तस्य महाबलः । बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४४
विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः । प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ४५
तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ । स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ॥ ४६
उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् । सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७
विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ । काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४८
आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः । प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४९
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहातरुम् । प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५०
तमचिन्त्यप्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् । अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम् ॥ ५१
तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः । ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५२
तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः । प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५३
सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला । बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४
स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः । पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५५
प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् । शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणं[1] यथा ॥ ५६
हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्बलम् । रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५७
न शेकुः समरे स्थातुं निहते वाहिनीपतौ । सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा ॥ ५८
हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः । रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमास्थिताः ॥
प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निःसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५९

ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ६०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

तस्मिन्हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ।
भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १
गत्वाथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ।
तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २

---

१ प्रस्रवणं निर्झरः ।

संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः क्रोधपरीतचेताः ।
उवाच तान्नैर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३
नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः । सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ४
सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् । स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५
अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् । निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६
स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् ।
प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७
स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः ।
पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८
स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः ।
बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ॥ ९
ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ।
महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १०
तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ।
बिभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११
नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ।
सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १२
ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं बिभीषणः शक्रसमानवीर्यः ।
शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३
योऽसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ।
प्रकम्पयन्नागशिरोभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४
योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ।
करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५
यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः ।
विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोऽतिविवृद्धकायः ॥ १६
योऽसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ।
गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७
योऽसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ।
प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः ॥ १८
यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ।
वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९
असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ।
समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २०

---

१ ब्रह्मदत्तान्तर्धानवरेण श्रेष्ठः । २ अस्तः अस्तपर्वतः । ३ काञ्चनमयनानाविधाश्वाभरणम् ।

यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य।
आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोऽद्भुतघोरकर्मा॥ २१
यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम्।
रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी॥ २२
यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः।
भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता॥ २३
यत्रैतदिन्द्रप्रतिमं विभाति छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम्।
अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति॥ २४
असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्र[1]विन्ध्योपमभीमकायः।
महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति॥ २५

प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिंदमम्। अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः॥ २६
आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः। सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम्॥२७
देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत्। यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत्प्रकाशते॥ २८
सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः। सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः॥ २९
भाति राक्षसराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः। भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः॥ ३०
दिष्ट्यायमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः। अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम्॥३१
एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान्। लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम्॥३२

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि।
द्वारेषु चर्यागृह[2]गोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः॥ ३३
इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा।
शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः॥ ३४
विसर्जयित्वा सहितांस्ततस्तान्गतेषु रक्षःसु यथानियोगम्।
व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः[3] पूर्णमिवार्णवौघम्॥ ३५
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं[4] युधि राक्षसेन्द्रम्।
महत्समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः॥ ३६
तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय।
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य बिभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः॥ ३७
तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम्।
महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः॥ ३८
स तं गृहीत्वानिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम्।
बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः॥ ३९
स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः।
सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः॥ ४०

१ नगेन्द्रः हिमवान्। २ चर्यागृहाः चतुष्पथनिर्मितगृहाः। ३ महामत्स्यः। ४ दीप्ते इषुचापे यस्य तम्।

स सायकार्तो विपरीतचेताः कूजन्पृथिव्यां निपपात वीरः ।
तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४१
ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च ।
शैलान्समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४२
तेषां प्रहारान्स चकार मोघान्रक्षोधिपो बाणगणैः शिताग्रैः ।
तान्वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४३
ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः ।
ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४४
ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ।
शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामम् ॥ ४५
ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ।
तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४६
काममार्यः सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः । विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो॥ ४७
तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४८
गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे । रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥
त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४९
तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च [1]लक्षय । चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः॥५०
राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च । अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम्॥५१
स रावणं वारणहस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् ।
प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५२
तमालोक्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः । निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥ ५३
रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । त्रासयन्रावणं धीमान्हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
देवदानवगन्धर्वा यक्षाश्च सह राक्षसैः । अवध्यं तु त्वया भग्ना वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५५
एष मे दक्षिणो बाहुः [2]पञ्चशाखः समुद्यतः । विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम्॥५६
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः । संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत्॥ ५७
क्षिप्रं प्रहर निःशङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि । ततस्त्वां [3]ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५८
रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत् । प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं स्मर सुतं तव ॥ ५९
एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः । आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६०
स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः । स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ॥
आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६१
ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना । दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६२
संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् । ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सहासुरैः ॥ ६३
अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६४
साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः । रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६५

१ लक्षयित्वा प्रच्छादयेत्यर्थः । २ पञ्चाङ्गुलिकः । ३ ज्ञातविक्रमम् ।

धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण। सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे॥ ६६
ततस्त्वां मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम्। ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाज्वलत्६७
संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम्। पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान्॥ ६८
हनुमान्वक्षसि [1]व्यूढे संचचाल हतः पुनः॥ ६९
विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम्। रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात्॥ ७०
राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान्। पन्नगप्रतिमैर्भीमैः[3] परमर्मातिभेदिभिः॥
शरैरादीपयामास[2] नीलं हरिचमूपतिम्॥ ७१
स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः। करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽसृजत्॥ ७२
हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः। विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत्॥ ७३
नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम्। अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम्॥ ७४
रावणोऽपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः। आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह॥ ७५
तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः। कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा॥ ७६
सोऽश्वकर्णान्धवान्सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान्। अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ७७
स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः। अभ्यवर्षत्सुघोरेण शरवर्षेण पावकिम्[4]॥ ७८
अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः। ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह॥ ७९
पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम्। जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ८०
ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम्। लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः॥ ८१
रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः। अस्त्रमाहारयामास[5] दीप्तमाग्नेयमद्भुतम्॥ ८२
ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः। नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे॥ ८३
वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा। संभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित्प्रत्यपद्यत॥ ८४
आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम्। ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः॥ ८५
कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परयानया। जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर॥ ८६
तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः॥ ८७
तथापि त्वां मया युक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः। जीवितं परिरक्षन्तं जीविताद्भ्रंशयिष्यति॥ ८८
एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः। संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत्॥ ८९
सोऽस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः। निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले॥ ९०
पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा। जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत॥ ९१
विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः। रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे॥ ९२
आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन्। धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ९३

तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम्।
अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः॥ ९४
स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा।
आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः॥ ९५

---

१ विशाले। २ समन्ताज्ज्वालयामास। ३ अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्। ४ अग्निपुत्रं नीलम्। ५ आददे।

दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः ।
अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९६
तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ।
राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९७
जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ।
अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९८
स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान्सुपुङ्खान् ।
तांल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९
तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् ।
लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ १००
स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ।
क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०१
स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः ।
विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०२
स लक्ष्मणश्चाशु शराञ्शिताग्रान्महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् ।
संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान्ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०३
स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च तांल्लक्ष्मणमाजघान ।
शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥ १०४
स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ।
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०५
निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ।
स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०६
स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ।
जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०७
स तां विधूमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम् ।
चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०८
तामापतन्तीं भरतानुजोऽस्त्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः ।
तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाहन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०९
स शक्तिमाञ्शक्तिसमाहतः सन्मुहुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः ।
तं विह्वलन्तं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ ११०
हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः ११११
शक्त्या ब्राह्मयापि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे । विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥

१ वक्षः ।

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः । तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् ॥
अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ११३
अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥११४
तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः । जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११५
आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥ ११६
विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् । विसंज्ञो मूर्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ११७
विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् । ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११८
हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् । अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११९
वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणामप्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ १२०
तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् । रावणस्य रथे तस्मिंस्थानं पुनरुपागता १२१
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः । विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् १२२
रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे । आददे निशितान्बाणाञ्जग्राह च महद्धनुः ॥१२३
निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् । राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२४
अथैनमुपसंगम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् । मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२५
विष्णुर्यथा गरुत्मन्तं बलवन्तं समाहितः । तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥
आरुरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम् १२६॥ रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः १२७
तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः । वैरोचनिमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२८
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिःस्वनम् १२९॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥
तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् । क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि १३१

यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयम्भुवैश्वानरशंकरान्वा ।
गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १३२
यश्चैव शक्त्याभिहतस्त्वयाद्य इच्छन्विषादं सहसाभ्युपेतः ।
स एव रक्षोगणराजमृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३३
एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि ।
चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥ १३४

राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् । वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे ॥
आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३५
राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः । स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३६
ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् । दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३७

तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ।
ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३८
अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसंनिभेन ।
भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३९

---

१ महाबलिम् ।

योे वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ।
स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १४०
तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ।
तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १४१
तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ।
गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १४२
कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ।
तस्मात्परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४३
गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम् ।
आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४४
स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः ।
शरार्दितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा ॥ १४५
तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ।
हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४६
तस्मिन्प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ।
ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः । भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः । अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २
ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् । स्मरन्राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३
स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् । विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
सर्वं तत्खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः । यत्समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः ॥ ५
इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् । मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा॥६
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः । अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७
विदितं[1] मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८
उत्पत्स्यते हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम । यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥
निहनिष्यति सङ्ग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९
शप्तोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा । सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी॥१०

---

१ यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेदः । आमित्यङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वां सङ्ग्रामे निहनिष्यति सः मद्वंशे उत्पत्स्यते । आं निश्चितम् । इत्येवंप्रकारेण इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात् पुरा विदितं प्रतिज्ञातम् । विदितौ ज्ञातविश्रुताविति नानार्थरत्नमाला । तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दशरथपुत्रत्वेन जातं मन्ये । राक्षसाधम कुलाधमेति जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते ।

उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका । [1]यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ११
एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ । राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु ॥ १२
स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा । ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३
स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् । ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४
द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् । निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥१५
सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कालोपहतचेतनः । नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः॥
मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु [2]नवमेऽहनि । तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७
स तु संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम् । वानरान्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८
एष केतुः परः संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् । कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः१९
रामेण हि निरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे । भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥२०
किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि । ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते ॥ २१
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः । जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥२२
ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः । गन्धमाल्यांस्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥२३
तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् । कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥२४
कुम्भकर्णस्य निःश्वासादवधूता महाबलाः । प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥२५
तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् । ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥२६
ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् । कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७
ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् । त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २८
भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् । शय्यायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९
काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् । ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३०
ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा । मांसानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् । चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥३२
ततः शोणितकुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च ॥ ३३
पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः । लिलिपुश्च परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥ ३४
दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः । धूपं सुगन्धं ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम् ॥ ३५
जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः । शङ्खानापूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् ॥
तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६
नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः । कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३७

सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ।
दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८
यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ।
ततो [3]मुसुण्ठीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९
तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च ।
सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४०

१ उमादयश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन यथा उक्ताः उक्तवन्तः । तथा प्राप्तं सिद्धम् । २ युद्धारम्भदिनात्पूर्वं नवमेऽहनि । ३ मुसुण्ठी मुद्गरविशेषः ।

तस्य निःश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः । राक्षसा बलवन्तोऽपि स्थातुं नाशक्नुवन्पुरः ॥ ४१
ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ४२
मृदङ्गपणवान्भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तदा । दशराक्षससाहस्रा युगपत्पर्यवादयन् ॥ ४३
नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव संविविदे तु सः ॥ ४४
यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा । ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥ ४५
अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागाञ्जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः । भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ४६
निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः[1] । मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७
तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता । सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८
ततः सहस्रं भेरीणां युगपत्समहन्यत । मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्तानां समन्ततः ॥ ४९
एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते । शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ५०
महाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः । तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१
अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् । केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ॥ ५२
उदकुम्भशतान्यन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः । न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५३
अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः । मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५४
रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः । वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५५
वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् । कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं[2] परमबुध्यत ॥ ५६

स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ।
निद्राक्षयात्क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात[3] ॥ ५७
स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ ।
विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५८

तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसंनिभम् । ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५९
स जृम्भमाणोऽतिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः । निःश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ६०
रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ । तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१
तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी । ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२
ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् । वराहान्महिषांश्चैव स बभक्ष महाबलः ॥ ६३
अदन्बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितः पिबन् । मेदःकुम्भांश्च मद्यं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४
ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः । शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५
निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः । चारयन्सर्वतो दृष्टिं तान्ददर्श निशाचरान् ॥ ६६
स सर्वान्सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः । बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७
किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः । कच्चित्सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८
अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् । यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६९
अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् । पातयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथानलम् ॥ ७०
न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां गुरुः । तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१
एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् । यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ ७२

१ महाकाष्ठप्रस्तम्भैः । २ कीटादिस्पर्शोऽयमिति मन्यते स्म । ३ उदतिष्ठत ।

न नो दैवकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन । मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं संप्रबाधते ॥ ७३
न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् । यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥७४
वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता । सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७५
एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी । कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६
स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः । मृतेति[१] संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥ ७७
यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः । कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥७८
स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् । कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥७९
सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् । राघवं च रणे हत्वा पश्चाद्द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८०
राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः । रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥८१
तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ।
महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८२
रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च । पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि ॥८३
महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः । कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८४
तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् । राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५
ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने । ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८६
प्रबुद्धः कुम्भकर्णोऽयं भ्राता ते राक्षसर्षभ । कथं[२] तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ८७
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् । द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥८८
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः । कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥८९
द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः । गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ९०
कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तथेत्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१
प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः । पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम्[३] ॥ ९२
ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया । मद्यकुम्भांश्च विविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९३
पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे । ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥
कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४
भ्रातुः स भवनं गच्छन्रक्षोगणसमन्वितः । कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५
स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ।
जगाम तत्राञ्जलिमालयावृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९६
तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः ।
दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७
केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति ।
केचिद्दिशः स्म व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९८
तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ।
वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्ततः ॥ ९९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

---

१ 'मृत'इति संबुद्ध्य । २ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्षसि वा कथं, कथं करोत्विति सम्बन्धः । ३ बलवर्धनम् ।

एकषष्टितमः सर्गः ।

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् । क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् ॥
सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् २॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् । सविस्मयमिदं रामो बिभीषणमुवाच ह ॥ ४
कोऽसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः । लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५
पृथिव्याः केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६
आचक्ष्व मे महान्कोसौ रक्षो वा यदि वासुरः । न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८
येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः । सैषं विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥
अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९

एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजंगाः पिशिताशनाश्च ।
गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥ १०

शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् । हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ११
प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः । अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२
एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना । भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३
तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः । यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४

स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ।
स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५

तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमतः । श्रुत्वातिनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥ १६
तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः । विकृष्यैरावतादन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७
कुम्भकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः । ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८
प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः । कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ १९
प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् । आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं भृशम् ॥ २०
एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः । अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति २१
वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । रक्षांस्यावाहयामास[3] कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २२
कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः । दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेदं स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २३
ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४
ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः । ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५
विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते । न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तमेवं प्रजापते ॥ २६
न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः । कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७
रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २८
शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति । एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन्भूमिं बुभुक्षितः ॥
व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्संक्रुद्ध इव पावकः ॥ २९

---

१ सोऽचिल्लोपे चेत्पादपूरणं इति सुलोपः । २ प्राणिनाम् । ३ आजुहाव । ४ काञ्चनवत्स्पृहणीयः । ५ पौत्रम् ।

सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत्। त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः॥ ३०
स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः। वानरान्भृशसंक्रुद्धो भक्षयन्परिधावति॥ ३१
कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रविद्रुताः। कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः॥ ३२
उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम्। इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ३३
बिभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुमुखेरितम्। उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा॥ ३४
गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह तिष्ठस्व पावके। द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान्॥
शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहर। तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः॥ ३६
राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः। शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुञ्जरः॥ ३७
ततो गवाक्षः शरभो हनुमानङ्गदस्तदा। शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः॥ ३८
रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः। पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनीम्॥ ३९
ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम्।
गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम्॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकषष्टितमः सर्गः॥ ६१॥

द्विषष्टितमः सर्गः।

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः। राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः॥ १
राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः। गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ॥ २
स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम्। ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम्॥ ३
स तत्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशम्।
ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम्॥ ४
भ्रातुः स भवनं गच्छन्रक्षोगणसमन्वितम्। कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम्॥ ५
सोऽभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च। ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम्॥६
अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम्। तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत्॥ ७
अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः। भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत्॥ ८
उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिषस्वजे। स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः॥ ९
कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम्। स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः॥
संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत्॥ १०
किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्विबोधितः। शंस कस्माद्भयं तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ११
भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम्। ईषत्तु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत्॥१२
अद्य ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल। सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम्॥ १३
एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली। समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिकृन्तति॥ १४
हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च। सेतुना सुखमागम्य वानरैकार्णवीकृतम्॥ १५
ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि। वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन॥ १६
न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन॥ १७
तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेमां महाबल। नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान्॥ १८

सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य माम् । त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १९
भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् । मयैवं नोक्तपूर्वो हि कश्चिद्भ्रातः परंतप ॥ २०
त्वय्यस्ति तु मम स्नेहः परा संभावना च मे । दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥
त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१
तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम । न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२
कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय ।
स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्णो बभाषेऽथ वचनं प्रजहास च ॥ १
दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये । हितेष्वनभिरक्तेन[1] सोऽयमासादितस्त्वया[2] ॥ २
शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य[3] कर्मणः । निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३
प्रथमं[4] वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् । केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो[6] विचारितः ॥ ४
यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः । पूर्वं चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ[5] ॥ ५
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६
त्रयाणां[7] पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति । सचिवैः समयं कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७
यथागमं च यो राजा समयं[8] विचिकीर्षति । बुध्यते सचिवान्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८
धर्ममर्थं च कामं च सर्वान्वा रक्षसां पते । भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि[9] वा पुनः ॥ ९
त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते । राजा वा राजमात्रो[10] वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १०
उपप्रदानं[11] सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम्[12] । योगं[13] च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११
काले धर्मार्थकामान्यः संमन्त्र्य सचिवैः सह । निषेवेतात्मवाँल्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२
हितानुबन्धमालोच्य[14] कार्याकार्यमिहात्मनः । राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३
अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः । प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः[15] ॥ १४
अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः । अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५
अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः । अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १६
विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः । विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७
तान्भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये । व्यवहारेण जानीयात्सचिवानुपसंहितान् ॥ १८
चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावतः । छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य[16] खमिव द्विजाः ॥ १९
यो हि शत्रुमभिज्ञाय नात्मानमभिरक्षति । अवाप्नोति हि सोऽनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते[17] ॥ २०
यदुक्तमिह ते पूर्वं क्रियतामनुजेन च । तदेव नो हितं कार्यं यदिच्छसि च तत्कुरु ॥ २१

---

१ हितपरेषु अशक्तेन । २ प्राप्तम् । ३ सीताहरणरूपस्य । ४ सीताहरणात्पूर्वम् । ५ साध्वसाधु वेति । ६ दोषोत्पादः । ७ त्रयाणां कर्मणां उत्तमाधममध्यमकर्मणाम् । पञ्चधा कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चभिः । योगं संबन्धम् । सभ्ये पथि साधुमार्गे । ८ कार्यनिर्णयम् । ९ त्रीणि द्वन्द्वानि धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ, कामार्थौ । १० राजसदृशः । ११ दानम् । १२ दण्डम् । १३ एतेषां समवायं च । एतेषामुत्तरश्लोकस्थेन संमन्त्र्येत्यनेनान्वयः । १४ हितोदर्कम् । १५ कृताः । १६ क्रौञ्चपर्वतस्य रन्ध्रं पक्षिण इव । १७ प्रच्याव्यते ।

तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् । भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२
मान्यो गुरुरिवाचार्यः[1] किं मां त्वमनुशाससि । किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयतां२३
विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा । नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः॥ २४
अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् । गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि २५
ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु । यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वावगच्छसि ॥
यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६
स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते[2] । स बन्धुर्योऽपनीतेषु[3] साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७
तमथैवंब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८
अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् । कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन्२९
अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते । रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३०
नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव । तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१
अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव । बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२
सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन्कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना । शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे॥ ३३
अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि । हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं परवाहिनीम् ॥ ३४
अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मयानीतं रणाच्छिरः । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता॥ ३५
अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत्प्रियम् । लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः॥३६
अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधकारणात् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्त्रप्रमार्जनम् ॥ ३७
अद्य पर्वतसंकाशं ससूर्यमिव तोयदम् । विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगोत्तमम् ॥ ३८
कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः । जिघांसुभिर्दाशरथिं वध्यसे त्वमिहानघ ॥ ३९
अथ[4] पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः । नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४०
कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप । न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ४२
यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ । तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३
गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरंदरः ॥ ४४
अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् । न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः४५
नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः । हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम्
यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यते । ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥४७
चिन्तया बाध्यसे राजन्किमर्थं मयि तिष्ठति । सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥४८
मुञ्च रामाद्भयं राजन्हनिष्यामीह संयुगे । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥
हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ४९

---

१ आचार्यः आचारप्रवर्तको गुरुरिव । २ अनुगृह्णाति । ३ अनीतिमार्गस्थेषु । ४ अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् संतापं शत्रुपरिभवजं न कदाचिदपि गच्छेयम् । न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरम् । अहमात्मनि विषये संतापं न गच्छेयं न गच्छामि । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किंतु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति संतापं गच्छामीति ।

हरींश्चापि हनिष्यामि संयुगे समवस्थितान् । असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५०
यदि चेन्द्राद्भयं राजन्यदि वापि स्वयंभुवः ॥ ५१
अपि देवाः शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले । यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥
आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२
शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् । पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ५३
दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम् । अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः॥ ५४
नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते॥ ५५

वधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ।
निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ५६
रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ।
मयाद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः । कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः॥ १
कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः । अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २
न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ । त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित् । आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४
यत्त्वशक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना । अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥ ५
यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् । अनुबोद्धुं स्वभावे तान्नहि लक्षणमस्ति ते ॥ ६
कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम् । श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम्॥ ७
निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि । अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८
ऐहलौकिकपारत्रं कर्म पुंभिर्निषेव्यते । कर्माण्यपि तु कल्यानि लभते काममास्थितः ॥ ९
तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः । शत्रौ हि साहसं यत्स्यात्किमिवात्रापनीयते॥ १०
एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः कथितस्त्वया । तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११
येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबला हताः । राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥ १२
ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः । राक्षसांस्तान्पुरे सर्वान्भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३
तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् । सर्पं सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४
ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् । कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति॥ १५
संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने । एकस्य गमनं तत्र न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६
हीनार्थः सुसमृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा । निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति॥ १७
यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम । कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८
एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुम्भकर्णं महोदरः । उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९

---

१ राजा नयानयौ न जानीते इति न । जानीत एव । २ बाल्यात् । ३ भिन्नफलान् । ४ तान् स्वरूपतः अनुबोद्धुं तव सामर्थ्यं नास्ति । ५ अधर्मानर्थौ । ६ अश्रेयः । ७ कल्यानि कल्याणानि । ८ अहितम् । ९ प्रतिमुखस्थितौ ।

लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं संप्रजल्पसि । यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति २०
दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः । रुचिरश्चेत्त्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१
अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः । पञ्च रामवधायैते निर्यान्त्वित्यवघोषय ॥ २२
ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः । जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कृत्यमस्ति नः २३
अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः । ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४
वयं युद्धादिहेष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः । विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५
भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः । तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६
ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव । हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७
प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिंदम । भोगांश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥ २८
ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् । पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब २९
ततोऽस्मिन्बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते । भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३०
प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय । धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ३१
अनयोपधया राजन्भयशोकानुबन्धया । अकामा त्वद्वशा सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२
रञ्जनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा । नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्शिता । त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४

एतत्सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ।
इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५
अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपूनयुद्धेन जयन्नराधिपः ।
यशश्च पुण्यं च महन्महीपते श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् । अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १
सोऽहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः । रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः । पश्य संपाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३
न मर्षयति[3] चात्मानं संभावयति नात्मना । अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४
विक्लवानामबुद्धीनां राज्ञा पण्डितमानिनाम् । शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५
युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः । राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद्धि सादितम् ॥ ६
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् । राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७
एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये । दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८
एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन्राक्षसाधिपः ॥ ९
महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः । न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १०
कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च । गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जयाय च ॥ ११

---

१ लोकवादे । २ स्त्रीचापलात् । ३ न मर्षयति न मर्षयन्ति । न सहन्ते । ४ संभावयति संभावयन्ति । न बहु मन्यन्ते । उभयत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । ५ युद्धं युद्धभूमिम् ।

तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान्संबोधितो मया । अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिंदम ॥ १२
तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः । वानरान्राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३
समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यन्ति वानराः । रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥१४
एवमुक्त्वा महाराजः कुम्भकर्णं महाबलम् । पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५
कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् । बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६
इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः । आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणम् ॥ १८
सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् । इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९
देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनम् । रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २०
आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् । कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत्॥ २१
गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं मम । अद्य तान्क्षुभितान्क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥
कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः । वानरा हि महात्मानः शीघ्राः सुव्यवसायिनः॥२३
एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् । तस्मात्परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ॥
रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४
अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् । आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥२५
अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च । हारं च शशिसंकाशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २६
दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः । श्रोत्रे चासंजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले॥
काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः । कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन व्यराजत । अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९
स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ।
आबध्यमानः कवचं रराज संध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३०
सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः । त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१
भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३२
निष्पतन्तं महाकायं महानादं महाबलम् । तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ ३३
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः । तं गजैश्च तुरंगैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ॥ ३४
अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३५
सर्पैरुष्ट्रैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगद्विजैः । अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३६
स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ।
मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७
पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः । अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८
रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः । शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥३९
बहुव्यामांश्च परिघान्गदाश्च मुसलानि च । तालस्कन्धांश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥४०
अथान्यद्वपुरादाय दारुणं रोमहर्षणम् । निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१

१ अभ्रावेष्टम् । २ अन्यद्वपुः पुरे निवासार्थं गृहीतात्सौम्यवपुषोऽन्यदित्यर्थः ।

धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः । रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसंनिभः ॥ ४२
संनिपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् । कुम्भकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३
अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः । निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः शलभानिव पावकः॥४४
नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः । जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५
पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः । हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४६
एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः । नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७
तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः । बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८
उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः । ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४९
घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः । मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५०
निष्पपात च मालेव गृध्रोऽस्य पथि गच्छतः।प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते॥५१
निपपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिःस्वना । आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोऽनिलः
अचिन्तयन्महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् । निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ५३
स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसंनिभः । ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४
ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् । वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५

तद्वानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ।
स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवद्घनाभः ॥ ५६
ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ।
पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवंगा निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७
विपुलपरिघवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिःसृतो महात्मा ।
कपिगणभयमाददत्सुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान्युगान्ते ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् । निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १
स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् । जनयन्निव निर्घातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २
तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा । प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३
तांस्तु विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् । नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥४
आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च । क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥५
साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ । नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६
महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् । विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७
कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य च ततस्ततः । वृक्षाद्रिहस्ता हरयः संप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८
ते निवृत्य तु संक्रुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः । निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९
प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः । पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १०
तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतशः शिलाः । पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले॥११
सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् । ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः १२

लोहिताद्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः । निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३
लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४
केचित्समुद्रे पतिताः केचिद्गगनमाश्रिताः । वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५
सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेन प्रदुद्रुवुः ॥ १६
ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात् । ऋक्षा वृक्षान्समारूढाः केचित्पर्वतमाश्रिताः १७
ममज्जुरर्णवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः । निषेदुः प्लवगाः केचित्केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ १८
केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव । तान्समीक्ष्याङ्गदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत् ॥१९
अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः । भग्नानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् ॥
स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ २०
निरायुधानां द्रवतामसङ्गगतिपौरुषाः । दारा ह्यपहसिष्यन्ति स[1] वै घातस्तु जीविनाम् ॥ २१
कुलेषु जाताः सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च । क्व गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥२२
अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २३
विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि । तानि वः क्व नु यातानि सोदग्राणि महान्ति च॥
भीरु[2]प्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः । मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम्२५
शयामहेऽथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः । दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः॥२६
संप्राप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे । जीवितं वीर[3]लोकस्य मोक्ष्यामो वसु वानराः ॥२७
न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन्गमिष्यति । दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥२८
पलायनेन चोद्दि[4]ष्टाः प्राणान्रक्षामहे वयम् । एकेन[5] बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥ २९
एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् । द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ ३०
कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा । न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः॥३१
एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः । भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३२
द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः । सान्त्वैश्चैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३३
प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता । आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३४

ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भताराः ॥
द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा । नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १
समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः । पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २
प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः । चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३
अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च । वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रुताः ॥ ४
स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । अर्दयन्सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥५

---

१ सः अपहासः । २ भीरुत्वापवादाः । ३ वीरलोकस्य ब्रह्मलोकस्य । वसु मूल्यभूतं जीवितम् । ४ उद्दिष्टाः व्यपदिष्टाः ।
५ एकेन कुम्भकर्णेन भग्नाः बहवो वयं प्राणान्रक्षामहे यदि ।

शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः। प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः॥६
षोडशाष्टौ च दश च विंशत्रिंशत्तथैव च। परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति॥
भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव॥ ७
कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्ततः। वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि॥ ८
ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः। दुद्राव गिरिशृङ्गाभं विलम्ब इव तोयदः॥ ९
तं समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानरः। तमप्राप्तो महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा॥ १०
ममर्दाश्वान्गजांश्चापि रथांश्चैव नगोत्तमः। तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्गिरेः शिरः॥११
तच्छैलशृङ्गाभिहतं हताश्वं हतसारथि। रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत्॥ १२
रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः। शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिःस्वनाः १३
वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान्। रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन्॥ १४
हनुमाञ्शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान्बहून्। ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः॥ १५
तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह। बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः॥ १६

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य।
तस्थौ ततोऽस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य॥ १७
स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम्।
स चुक्षुभे तेन तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः॥ १८
स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम्।
बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोऽचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या॥ १९
स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन्मुखात्।
ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम्॥ २०
ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य।
प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात्॥ २१

ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम्। प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते॥ २२
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह। मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत॥ २३
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले। ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः॥ २४
पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन्॥ २५
शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः। कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवुः॥ २६
स्पर्शा[1]निव प्रहारांस्तान्वेदयानो न विव्यथे। ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे॥ २७
कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः। निपपातर्षभो भीमः प्र[2]मुखाद्वान्तशोणितः॥ २८
मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे। आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा॥ २९
पादेनाभ्यहनत्क्रुद्धस्तरसा गन्धमादनम्। दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः॥ ३०
निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः। तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु॥
वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः॥ ३१
तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे ते प्लवगर्षभाः। समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः॥ ३२

१ सुखस्पर्शानिव। सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः। २ मुखात्प्रवान्तशोणितः। व्यवहिताश्च इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः।

तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा । कुम्भकर्णं महाकायं ते जघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ ३३
स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः । रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४
बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबलः । भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३५
प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्रे पातालसन्निभे । नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः३६
भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो हरीन्पर्वतसन्निभः । बभञ्ज वानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३७
मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं कुर्वन्स राक्षसः । चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३८
वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः । शूलहस्तो बभौ संख्ये कुम्भकर्णो महाबलः॥३९
यथा शुष्कान्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः । तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत्४०
ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः । वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विस्वरं भृशम् ॥ ४१
अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः । राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥ ४२
प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मजः । अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३
शैलशृङ्गं महद्गृह्य विनदंश्च मुहुर्मुहुः । त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४४
चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि । स तेनाभिहतोऽत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ ४५
कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा । सोऽभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणः ॥ ४६
कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् । शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥ ४७
तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः । लाघवान्मोचयामास बलवान्वानरर्षभः ॥ ४८
उत्पत्य चैनं सहसा तलेनोरस्यताडयत् । स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुमोहाचलोपमः ॥ ४९
स लब्धसंज्ञो बलवान्मुष्टिमावर्त्य राक्षसः । अपहस्तेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ५०
तस्मिन्प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि । तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५१
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् । उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५२
पर्वताग्रं समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम् । तस्थौ विकृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४
कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं प्लवङ्गमान् । कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत्५५
पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् । भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः५६
त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि । सहस्वैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७
तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् । श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥५८
प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः । श्रुतपौरुषसंपन्नः कस्माद्गर्जसि वानर ॥ ५९

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ।
तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसंनिभेन ॥ ६०
तच्छैलशृङ्गं सहसा विकीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ।
ततो विषेदुः सहसा प्लवंगा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६१
स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्रम् ।
व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ६२

---

१ ब्रह्मणः ।

तत्कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं शूलं शितं काञ्चनधामजुष्टम् ।
क्षिप्तं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६३
कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् । बभञ्ज जानुन्यारोप्य प्रहृष्टः प्लवगर्षभः ॥ ६४
शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी । हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६५
सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः । मारुतिं पूजायांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६६
स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा ।
उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७
स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ।
तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८
तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ।
जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथानिलो मेघमतिप्रचण्डः ॥ ६९
स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन्युधि कुम्भकर्णः ।
रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाभ्युच्छ्रितघोरशृङ्गः ॥ ७०
ततस्तमुत्पाट्य जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः ।
शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७१
ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ।
अस्मिन्हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः । कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७३
हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान्मारुतात्मजः । एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७४
यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्यामि सर्वथा । भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ७५
मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे ।
विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समस्ताः ॥ ७६
अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः । गृहीतोऽयं यदि भवेत्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७
मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः । शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७८
अयं मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे । आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करिष्यति ॥ ७९
मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः । अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ८०
तस्मान्मुहूर्तं काङ्क्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु । भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८१
इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान्मारुतात्मजः । भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८२
स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकपिं तम् ।
विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३
लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः । राजमार्गस्य शीतत्वात्संज्ञामाप महाबलः ॥ ८४
ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः ।
अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५

१ लङ्कास्थत्रिकूटपर्वतात् । २ सुग्रीवग्रहणेन विस्मितानाम् ।

एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य ।
तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८६
ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् ।
खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥ ८७
स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च ।
रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८
स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ।
जगाम खं वेगवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८९
कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः । रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ९०
शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः । युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥ ९१
अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः । नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससंध्य इव तोयदः॥ ९२
गते तु तस्मिन्सुरराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूयः ।
अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३
ततः स पुर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ।
बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ९४
बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ।
चखाद रक्षांसि हरीन्पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥ ९५
यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९६
एकं द्वौ त्रीन्बहून्क्रुद्धो वानरान्सह राक्षसैः । समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९७
संप्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितं च महाबलः । वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८
ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् । कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ९९
शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्रिंशत्तथैव च । संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥ १००
मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावसक्तग्रथितान्त्रमालः ।
ववर्ष शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगान्तस्थ इव प्रवृद्धः ॥ १०१
तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः । चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०२
स कुम्भकर्णस्य शराञ्शरीरे सप्त वीर्यवान् । निचखानाददे चान्यान्विससर्ज च लक्ष्मणः १०३
[भिद्यमानस्तदा तैस्तु विषेहे तत्स राक्षसः । ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १
अथास्य कवचं शुभ्रं जाम्बूनदमयं शुभम् । प्रच्छादयामास शरैः सन्ध्याभ्रमिव मारुतः ॥ २
नीलाञ्जनचयप्रख्यैः शरैः काञ्चनभूषणैः । आच्छाद्यमानः शुशुभे मेघैः सूर्य इवांशुमान् ॥ ३
ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानन्दवर्धनम् । अवज्ञयैव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिःस्वनम् ॥ ४
अन्तकस्यापि क्रुद्धस्य भयदातारमाहवे । युध्यता मामभीतेन ख्यापिता वीरता त्वया ॥ ५
प्रगृहीतायुधस्येव मृत्योरिव महामृधे । तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः को मे युद्धप्रदायकः ॥ ६
ऐरावतगजारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः । नैव शक्रोऽपि समरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ ७
अद्य त्वयाहं सौमित्रे बलेनापि पराक्रमैः । तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ ८
सत्त्वधैर्यबलौघेन तोषितोऽहं रणे त्वया । राममेवैकमिच्छामि हन्तुं यस्मिन्हते हतम् ॥ ९

रामे मया चेन्निहते येऽन्ये स्थास्यन्ति संयुगे । तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना॥१०
इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिसंहितम् । इदं घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ ११
यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरसह्यं प्राह पौरुषम् । तत्सत्यं नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य पराक्रमः ॥ १२
एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवापरः । इति श्रुत्वा ह्यनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः ॥ १३]
अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः । राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम्॥ १०४
अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् । कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ १०५
तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः । अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ १०६
रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन्राक्षसपुङ्गवः । अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ १०७
तस्योरसि निमग्नाश्च शरा बर्हिणवाससः । हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पपातोर्व्यां महागदा ॥
आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १०८
स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः । मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत्॥१०९
स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः । रुधिरं प्रतिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ ११०
स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्छितः । वानरान्राक्षसानृक्षान्खादन्विपरिधावति ॥ १११
अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः । चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः॥ ११२
अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तैरजिह्मगैः । शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभः ॥ ११३
तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया । द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ ११४
तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून्
नैवायं वानरान्राजन्नापि जानाति राक्षसान् । मत्तः शोणितगन्धेन स्वान्परांश्चैव खादति११६
साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभाः । यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ ११७
अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः । प्रपतन्राक्षसो भूमौ नान्यान्हन्यात्प्लवङ्गमान्॥११८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं प्लवङ्गमाः ॥ ११९
कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढः प्लवङ्गमैः । व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १२०
तान्दृष्ट्वा निर्धुतान्रामो दुष्टोऽयमिति राक्षसः । समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १२१
क्रोधताम्रेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा । राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः ॥
यूथपान्हर्षयन्सर्वान्कुम्भकर्णभयार्दितान् ॥ १२२

स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ।
हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १२३

स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयः । लक्ष्मणानुचरो रामः संप्रतस्थे महाबलः॥ १२४
स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् । शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १२५
सर्वान्समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् । मार्गमाणं हरीन्क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम्॥१२६
विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् । स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ १२७
जिह्वया परिलिह्यन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् । मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम्॥१२८
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् । विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १२९
स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभः । अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १३०

१ महान् आत्मा देहो यस्य सः ।

ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् ।
तमापतन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १३१
आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ।
अवेहि मां शक्रसपत्न रामं मया मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ १३२
रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् । अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ १३३
पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १३४
प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् । कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत्॥ १३५
नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च । न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः॥
पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् । अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १३७
विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि । स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् १३८
दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु । ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १३९
स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान्विससर्ज बाणान् ।
तैराहतो वज्रसमप्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १४०
यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च ।
ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ १४१
स वारिधारा इव सायकांस्तान्पिबञ्शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ।
जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १४२
ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ।
विव्याध तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १४३
वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ।
समुद्गरं तेन जघान बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १४४
स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ।
पपात तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ १४५
ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ।
प्रवेपिताङ्गा ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १४६
स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ।
उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १४७
स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ।
ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १४८
स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ।
विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षाञ्शैलाञ्शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १४९
तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् ।
द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १५०

१ मा मां अविषादं यथा तथा आगच्छ । २ रामकुम्भकर्णद्वन्द्वयुद्धम् ।

तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन्गुहाश्चैव महार्णवं च।
लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १५१
निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम्।
दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १५२
अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः।
स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि। १५३
अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम्।
अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १५४
तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम्।
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १५५
स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन्।
सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १५६
स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम्।
चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ १५७
कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत्। आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः॥
तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम्।
बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १५९
न्यपतत्कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन्। प्लवङ्गमानां कोट्यश्च परितः संप्रधावताम् ॥ १६०
तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ पपात।
ग्राहान्वरान्मीनवरान्भुजङ्गान्ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १६१
तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे।
चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १६२
ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः।
सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १६३
ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः।
विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा सुरार्दिताः ॥ १६४
स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः।
तथा व्यभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १६५
प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः।
अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १६६
स कुम्भकर्णं सुरसङ्घमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजितश्रमम्।
ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १६७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

१ रात्रौ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावित्यर्थः।

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १
राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः कालधर्मणा । विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् २
प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा । कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३
निकृत्तकण्ठोरुभुजो विक्षरन्रुधिरं बहु । रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४
कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः । [1]लगण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५
तं श्रुत्वा निहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६
पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवान्तकनरान्तकौ । त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८
ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः । कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः ॥ ९
हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल । त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥ १०
मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल । शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११
इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः । पतितो यं समाश्रित्य न बिभेमि [2]सुरासुरान् १२
कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा । कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य रणे रामेण वै हतः ॥ १३
यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा । स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोऽसि महीतले ॥ १४
एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः । निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५
ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥१६
राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया । कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः॥
[3]यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् । ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम्॥१८
अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम । नहि भ्रातॄन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९
देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् । कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि२०
तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् । यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१
[4]विभीषणवचो यावत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः । विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२
तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः । यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो विभीषणः॥
इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ।
न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः । श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
एवमेव महावीर्यो हतो [5]नस्तातमध्यमः । न तु सत्पुरुषा राजन्विलपन्ति यथा भवान् ॥ २
नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो । स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३

१ पिण्डीभूतः । २ सुरासुरेभ्यः । ३ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयः न च । नैवेत्यर्थः । किंतु मरणमेव श्रेयो नन्विति संबन्धः । ४ कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः तत आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः । ५ तातेषु मध्यमः ।

ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः । सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४
त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः । स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५
कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् । उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पन्नगानिव ॥ ६
शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा । तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः॥ ७
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः॥ ८
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९
ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः । रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १०
अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः । सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११
सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥
देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ १२
सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः । सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३
स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसैः सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः ।
रराज राजा मघवान्यथामरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४
स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः । आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५
युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः । रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६
तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् । कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १७
सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य[1] महाबलाः । निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९
ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसंनिभम् । ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २०
सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च स्वलङ्कृतम् । रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि[2]॥ २१
हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् । आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२
त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः । सविद्युदुल्कः शैलाग्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३
त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे । हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः॥ २४
अतिकायोऽपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा । आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २५
सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं स्वनुकर्षं सुकूबरम् । तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २६
स काञ्चनविचित्रेण मकुटेन विराजता । भूषणैश्च बभौ मेरुः किरणैरिव भासयन् ॥ २७
स रराज रथे तस्मिन्राजसूनुर्महाबलः । वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २८
हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् । मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९
गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः । शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा॥ ३०
देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् । परिगृह्य[3] गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१
महापार्श्वो महाकायो गदामादाय वीर्यवान् । विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२
प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः । सुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३
तान्गजैश्च तुरंगैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः । अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३४
ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः । किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५

---

१ समालिप्य । २ अस्तमूर्धनीत्येतत् उत्तरक्षणे विनाशसूचनाय । ३ समुद्रमथने मन्दरगिरिं दोर्भ्यां परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोः।

प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामावलिः सिता । शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३६
मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ३७॥ इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः
जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् । जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः॥ ३९
क्ष्वेलितास्फोटनिनदैश्चचाल च वसुंधरा । रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटेव तदाम्बरम् ॥ ४०
तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः । ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ॥ ४१
हरयोऽपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् । हस्त्यश्वरथसंबाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२
नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् । दीप्तानलरविप्रख्यैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३
तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्महाबलाः ॥
अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४

ततः समुद्धुष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ।
अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५

ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः । विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६
केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः । रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४७
द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान्गृह्य वानरपुङ्गवाः । तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८
ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् । बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९
सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवङ्गमाः ॥ ५०
निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् । केचिद्रथगतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ॥ ५१
निजघ्नुः सहसाप्लुत्य यातुधानान्प्लवङ्गमाः । शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुंष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२
चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः । राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३
शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः । अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५४
रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः । ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५
मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता । विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिररिमर्दनैः ॥
आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६
आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः । पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७
वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः । राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८
आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् । तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ५९
निजघ्नुः शैलशूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् । सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६०
छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हताः । रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रसंसारमिव द्रुमाः ॥ ६१
रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२
हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे । प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमहाः शिलाः ॥ ६३
हरयो राक्षसाञ्जघ्नुर्द्रुमैश्च बहुशाखिभिः । तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ६४
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः । राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपाञ्शिलाः ॥ ६५
विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च संयुगे । हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ६६

१ निर्जग्मुरित्युपस्कर्तव्यम् । २ इत्थं कर्तव्यमित्येवंरूपां मतिं कृत्वा । ३ मुष्टिप्रहारैः बहिर्निर्गतलोचनाः । ४ निर्यासमिव ।

ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः सङ्ग्राममासाद्य भयं विमुच्य ।
युद्धं तु सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६७
तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ।
निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८
ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ।
नरान्तको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६९
स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ।
एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७०
ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् । चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१
स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः । पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७२
यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः । तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७३
ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य सङ्ग्रामाग्रे नरान्तकः । ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः॥ ७४
यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ्शैलान्वनौकसः । तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५
दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार नरान्तकः । प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ७६
न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं भयात्।उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान्विव्याध वीर्यवान्
एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा । भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८
वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् । न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९
पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे । वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ८०
ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः । ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१
विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् । नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् । गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम्॥ ८३
अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४
गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योऽसौ तुरगमास्थितः । क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८५
स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्ततः । अनीकान्मेघसंकाशान्मेघानीकानिवांशुमान् ॥ ८६
शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः । रराजाङ्गदसंनद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८७
निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् । नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८८
तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि । अस्मिन्वज्रसमस्पर्शे प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८९
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः । संदश्य दशनैरोष्ठं विनिःश्वस्य भुजङ्गवत् ॥ ९०
अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ९१
प्रासं समाविध्य तदाङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज ।
स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९२
तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् ।
तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३

१ कृत्तः छिन्नः ।

निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसंनिकाशः ।
स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४
नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य ।
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५
अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ।
मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिष्मिये च ॥ ९६
अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ।
निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९७
स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः ।
नरान्तको भूमितले पपात यथाचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९८
अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ।
बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीरे नरान्तके वालिसुतेन संख्ये ॥ ९९
अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत्कृतवान्हि विक्रमम् ।
विसिष्मिये सोऽप्यतिवीर्यविक्रमः पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १००

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः । देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १
आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २
भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तथा देवान्तको बली । आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३
रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४
स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाङ्गदः । महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः । स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाङ्गदः ॥ ७
स ववर्ष ततो वृक्षाञ्शैलांश्च कपिकुञ्जरः । तान्प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८
परिघाग्रेण तान्वृक्षान्बभञ्ज च सुरान्तकः । त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९
गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः । जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसंनिभैः ॥ १०
देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाङ्गदम् । उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११
स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः । न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२
स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः । तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३
तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे । पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४
विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः । देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५
स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः । लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १६
अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली । आविध्य परिघं घोरमाजघान तदाङ्गदम् १७
परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा । जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८

तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः । घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९
ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः । हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ २०
ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा । तद्रावणसुतो धीमान्बिभेद निशितैः शरैः ॥ २१
तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् । सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२
ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा । परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३
तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान्मारुतात्मजः । आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४
शिरसि प्रहरन्वीरस्तदा वायुसुतो बली । नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान्स महाकपिः ॥ २५

स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः ।
देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २६
तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ।
क्रुद्धस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७

महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् । भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिवानिव ॥ २८
ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरस्यपातयत् । गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवानिव तोयदः ॥ २९

ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ।
नीलो बभूवाथ निसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३०
ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् ।
ततः समुत्पत्य भृशोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१
ततः स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन ।
विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ ३२

पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे । हनुमन्तं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३
स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः । त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ ३४
तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं महाकपिः । विससर्ज रणे तस्मिन्रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३५
तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् । त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६
ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयांस्त्रिशिरसस्तदा । विददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३७
अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः । चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८
दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसंगताम् । गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ३९
तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां शक्तिं भग्नां हनूमता । प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४०
ततः खङ्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः । निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१
खङ्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः । आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ४२
स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि । निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४३
स तस्य पततः खङ्गं समाच्छिद्य महाकपिः । ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ ४४
अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः । उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥ ४५
तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः । कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥ ४६

---

१ मूर्च्छितः ।

स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ।
क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः[1] सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४७
तान्यायताक्षाण्यगसंनिभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ।
पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथार्कमार्गात् ॥ ४८
तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ।
नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९

हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् । हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५०
चुकोप परमामर्षी मत्तो[2] राक्षसपुङ्गवः । जग्राहार्चिष्मतीं घोरां गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥ ५१
हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् । विराजमानां वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२
तेजसा संप्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् । ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३
गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः । हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४
अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् । मत्तानीकमुपागम्य[3] तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५
तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् । आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६
स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः । भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५७
स संप्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरर्षभः । अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ ५८
गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः । मत्तानीकं महात्मानं जघान रणमूर्धनि ॥ ५९
स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः । निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६०
विशीर्णनयने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि । पतिते राक्षसे तस्मिन्विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ ६१
तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम् ।
त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसंनिकाशम् ॥ ६२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् । भ्रातॄंश्च निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिषूदितौ । युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २
चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि । अतिकायोऽद्रिसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३
स भास्करसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् । रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४
स विस्फार्य महच्चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः । नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च । ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६
ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं[4] कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः[5] । भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे । भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८
तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः । शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९
ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् । ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ १०

---

१ त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । २ मत्तइति महापार्श्वस्य नामान्तरम् । महापार्श्वो निशाचर इति पाठान्तरम् । ३ मत्तानीक इति च महापार्श्वस्य नामान्तरम् । ४ देहमहत्त्वम् । ५ अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ।

स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु विसिष्मिये । वानरान्सान्त्वयित्वाथ विभीषणमुवाच ह ॥ ११
कोऽसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान्हरिलोचनः । युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥ १२
य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः । अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः॥ १३
कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽतिविराजते । आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४
धनूंषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः । शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम् ॥ १५
क एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् । अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजसा ॥ १६
ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते । सूर्यरश्मिनिभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७
त्रिणतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम् । शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो[1] महारथः । चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिःस्वनः ॥ १९
विंशतिर्दश चाष्टौ च तूण्योऽस्य रथमास्थिताः । कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः
द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ । चतुर्हस्तत्सरुयुतौ[2] व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१
रक्तकण्ठगुणो[3] धीरो महापर्वतसंनिभः । कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२
काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते । शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः॥२३
कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद्भाति वक्त्रं शुभेक्षणम् । पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २४
आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः २५
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा । आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६
दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः । भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७
तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो रणे । वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८
अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे । भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २९
यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया । तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥३०
एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना । अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः॥३१
सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा । एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोऽर्कभास्वरः ॥ ३२
एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः । रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३३
वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमतः । पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४
एषोऽतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः । रावणस्य सुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ॥ ३५
तदस्मिन्क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव । पुरा[4] वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६
ततोऽतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् । विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥३७
तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् । अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८
कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९
तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः । अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४०
तांश्चैव सर्वान्स हरीञ्शरैः सर्वायसैर्बली । विव्याधाभिमुखान्संख्ये भीमकायो निशाचरः ४१
तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्राः प्लवङ्गमाः । न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे॥ ४२
तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः । मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्[5]यौवनदर्पितः ॥ ४३

---

१ अनुकर्षो रथाधःस्थदारु । २ चतुर्हस्तपरिमाणत्सरुयुक्तौ । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । ३ रक्तकण्ठमाल्यः । ४ पुरा नयति नेष्यति । ५ हरिः सिंहः ।

स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कंचित् ।
उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४
रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ।
यश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५
तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता ।
अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६

क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् । पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥ ४७
पूरयन्स महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः । ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्रजनीचरान् ॥४८
सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा । विसिष्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९
अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् । आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥५०
बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः । गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥५१
न हि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि । सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२
सुखप्रसुप्तं कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि[1] । न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणाञ्जहि मद्गतः ॥५३
अथ वा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ५४
पश्य मे निशितान्बाणानरिदर्पनिषूदनान् । ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५
एष ते सर्पसंकाशो बाणः पास्यति शोणितम् । मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि संदधे ॥ ५६

श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ।
स संचुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५७
न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ।
मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८

कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि । पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९
सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः । शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६०
ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः । मारुतः कालसंपक्वं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१
अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥६२
बालोऽयमिति विज्ञाय न मावज्ञातुमर्हसि ॥ ६३
बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे । बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् । अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६५
ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः । गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ६६
ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् । लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥६७
तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८
तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् । अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान्समाददे ॥ ६९
तान्शरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । तानप्राप्ताञ्शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ७०
स ताञ्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा । आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥७१

१ ज्वलयितुम् ।

तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः । विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२
पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा । ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३
स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः । ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७४
राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडितः । रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५
चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः । साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः॥
विधायैवं विनम्यास्यं नियम्य च भुजावुभौ । स रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह ॥ ७७
एकं त्रीन्पञ्च सप्तेति सायकान्राक्षसर्षभः । आददे संदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८
ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः । हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९
ततस्तान्राक्षसोत्सृष्टाञ्शरौघान्राघवानुजः । असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥८०
ताञ्शरान्युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान्रावणात्मजः । चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम्॥८१
स संधाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् । ततः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥८२
अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि । सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३
स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः । जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च संदधे ॥८४
आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम् । स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ८५
अतिकायोऽपि तेजस्वी सौर्यमस्त्रं समादधे । तेन बाणं भुजंगाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६
तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् । अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः॥ ८७
आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः । उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८
तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः । तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजंगमौ ॥ ८९
तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले । निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ॥ ९०
ततोऽतिकायः संक्रुद्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् । तत्प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान्॥९१
ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा रुषितो रावणात्मजः । याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥९२
ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३
अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः । अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४
तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते । भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९५
तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा । अभ्यवर्षन्महेषूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६
स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः । अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥
न शशाक रुजं कर्तु युधि तस्य नरोत्तमः[1] ॥ ९७
अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह । ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ ९८
ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा। अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली९९

ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ।
समाददे बाणममोघवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १००
तस्मिन्महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ।
दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥ १०१
तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम्।
सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०२

---

१ लक्ष्मणः ।

तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् ।
सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०३
तं प्रेक्षमाणः सहसातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ।
स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदातिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०४
तमागतं प्रेक्ष्य तदातिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ।
जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हुलैश्चात्यविपन्नचेताः ॥ १०५
तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः ।
प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोऽतिकायस्य शिरो जहार ॥ १०६
तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् । पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०७
तं तु भूमौ निपतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम् । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः॥ १०८
ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः । विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः॥ १०९
ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः । पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११०
प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ।
अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १११
अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ।
त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम ॥ ११२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा । उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
धूम्राक्षः परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृतां वरः । अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २
एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिणः । जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३
निहतास्ते महावीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा । राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥
अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ ४
प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम । यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५
यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः । मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ ६
तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७
ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् । ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः॥ ८
तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् । शासयेत्सबलं वीरं ससुग्रीवविभीषणम् ॥ ९
अहो नु बलवान्रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ १०
यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः । तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥ ११
तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा । अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्ष्या पुरी त्वियम्॥ १२
अशोकवनिकायां च यत्र सीताभिरक्ष्यते । निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः १३
यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः । सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥ १४

---

१ हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः ।

द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वतः ॥ १५
नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन । द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थितं सदा ॥ १६
ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् । वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः ॥ १७
स तान्सर्वान्समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः । मन्युशल्यं वहन्दीनः प्रविवेश स्वमालयम् १८
ततः स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः ।
तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिःश्वसत् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

ततो हताव्राक्षसपुङ्गवांस्तान्देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान्[1] ।
रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १
ततो हतांस्तान्सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ।
पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २
ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ।
रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३
न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र ।
नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४
पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ।
गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५
इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ।
अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन संतर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६
अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः ।
द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७
स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ।
समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम्[2] ॥ ८
तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् । जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥ ९
तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः । संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १०
गजस्कन्धगताः केचित्केचित्प्रवरवाजिभिः । प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ ११
स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निःस्वनैः । जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः॥१२
स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः । रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १३
अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः । चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४
ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा । रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १५
स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः । स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ १६
ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः । जुहाव राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ १७

---

१ देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतान्शशंसुः । २ खरश्रेष्ठसंबन्धयुक्तम् ।

स हविर्लाजसंस्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः । जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १८
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकाः। लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा१९
स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २०
सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २१
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनभूषणः । हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमास्थितः ॥ २२
सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममिन्द्ररिपुस्तदा । धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २३
तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके । सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नभःस्थलम् ॥ २४

स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।
स चापबाणासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेऽत्मानमचिन्त्यरूपः ॥ २५

ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् । निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २६
ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलङ्कृतैः । तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे ॥ २७
रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् । हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया २८
ततस्ते राक्षसाः सर्वे नर्दन्तो जयकाङ्क्षिणः । अभ्यवर्षंस्ततो घोरान्वानराञ्शरवृष्टिभिः ॥ २९
स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि । रक्षोभिः संवृतः संख्ये वानरान्विचकर्त ह ॥ ३०
ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः । अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३१
इन्द्रजित्तु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः । वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३२
शरेणैकेन च हरीन्नव पञ्च च सप्त च । चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ ३३
स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः । वानरान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३४
ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः । पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३५
तं तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३६
ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः । व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥३७
रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः । नर्दन्तस्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ३८
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवंगमाः । अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ३९
तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ ४०
ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः । वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४१
अष्टादश शरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् । विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ४२
सप्तभिस्तु महावीर्यो मैन्दं मर्मविदारणैः । पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४३
जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च । सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा ॥
घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४४
अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः । अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्छितः ॥४५
स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः । वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ४६
आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन मोहिताम् । हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ४७

१ शस्त्राणि आयुधानि शरपत्राणि काशपत्रस्थानीयानि परिस्तरणान्यासन् । २ बिभीतकाः कलिद्रुमविकाराः समिध आसन् । ३ वासांसि होमकाले स्वधार्याणि वासांसि लोहितान्यासन् । ४ कार्ष्णायसं स्रुवं कृतम् । ५ होमार्थमिति शेषः । ६ जीवत्कृष्णवर्णछागरूपं हविः । ७ आजुहाव । ८ अभिमन्त्रितवान् । ९ अभिमुखं प्रवृत्ताः ।

पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली। संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम्॥
ममर्द वानरानीकमिन्द्रजित्त्वरितो बली॥ ४८

स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महारणे वानरवाहिनीषु।
अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु॥ ४९
ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः।
रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः॥ ५०
ते केवलं संददृशुः शिताग्रान्बाणान्रणे वानरवाहिनीषु।
मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन्॥ ५१
ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः।
प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान्॥ ५२
स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसंनिभानि।
सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये॥ ५३

ततो ज्वलनसंकाशैः शरैर्वानरयूथपाः। ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः॥ ५४
तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम्। राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः॥ ५५
उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः। शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले॥ ५६
हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम्। जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च॥ ५७
मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ। केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम्॥ ५८
सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम्। पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम्॥ ५९
प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः। विव्याध हरिशार्दूलान्सर्वांस्तान्राक्षसोत्तमः॥ ६०

स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः।
ववर्ष रामं सह वृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः॥ ६१
स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य।
समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच॥ ६२
असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः।
निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्माञ्शरैरर्दयति प्रसक्तः॥ ६३
स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः।
कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः॥ ६४
मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य।
बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व॥ ६५
प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः।
एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम्॥ ६६
आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ।
ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम्॥ ६७

---

१ उत्पत्तिकारणम्।

ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ
स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ६८
स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन ।
विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ।
सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किंचित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १
ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं बिभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ।
उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २
मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ।
स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत्सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३
तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयम्भुवा ब्राह्मममोघवेगम् ।
तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषादकालः ॥ ४
ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः । बिभीषणवचः श्रुत्वा हनुमांस्तमथाब्रवीत् ॥५
एतस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् । यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहे ॥ ६
तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ । उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७
भिन्नलाङ्गलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः । स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ८
पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् । शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ ९
सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥ १०
मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनसं तथा । बिभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान्रणे ॥ ११
सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण[1] वल्लभेन स्वयम्भुवः[2] ॥ १२
सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् । मार्गते जाम्बवन्तं स्म हनुमान्सबिभीषणः ॥ १३
स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् । प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४
दृष्ट्वा तमुपसंगम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् । कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव १५
बिभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाभिलक्षये । पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७
अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत । हनुमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते क्वचित् ॥ १८
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं बिभीषणः । आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मारुतिम् १९
नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे । आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २०
बिभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान्वाक्यमब्रवीत् । शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् २१
तस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् । हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः ॥ २२
धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि । वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३

---

१ पञ्चमभागेन सायन्तननाडीपञ्चकेनेत्यर्थः । २ स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रेण वा ।

ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत्। गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २४
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः। पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्मर्क्षपुङ्गवः॥ २५
ततोऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान्॥ २६
आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि। नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा॥ २७
त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कंचन। ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय॥
विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ॥ २८
गत्वा परं[1]ममध्वानमुपर्युपरि सागरम्। हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन्गन्तुमर्हसि॥ २९
ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम्। कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन॥ ३०
तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम्। सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम्॥ ३१
तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः। द्रक्ष्यस्योषधयो[2] दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश॥ ३२
मृतसं[3]जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि। सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा॥ ३३
ताः सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि। आश्वासय हरीन्प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज॥ ३४
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान्हरिपुङ्गवः। आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णवः॥ ३५
स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोत्तमम्। हनुमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः॥ ३६
हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः। न शशाक तदात्मानं सोढुं भृशनिपीडितः॥ ३७
तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः। शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता॥ ३८
तस्मिन्संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले। न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे॥ ३९
सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा। लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा॥ ४०
पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य धरणीधरम्। पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः॥ ४१
आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम्। मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रस्रवणाकुलम्॥ ४२
नानाद्रुमलताकीर्णं विकासिकमलोत्पलम्। सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम्॥ ४३
विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम्। नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दरशोभितम्॥ ४४
सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान्। हनुमान्मेघसंकाशो ववृधे मारुतात्मजः॥ ४५
पद्भ्यां तु शैलमापीड्य वडवामुखवन्मुखम्। विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान्॥ ४६
तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम्। लङ्कास्था[4] राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात्॥ ४७
नमस्कृत्वाथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः। राघवार्थे परं कर्म समीहत परंतपः॥ ४८

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य।
विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभमापुप्लुवे व्योमनि चण्डवेगः॥ ४९
स वृक्षषण्डांस्तरसा जहार शैलाञ्शिलाः प्राकृतवानरांश्च।
बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः॥ ५०
स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजंगारिनिकाशवीर्यः।
जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः॥ ५१

---

१ दीर्घम्। २ ओषधीः। ३ तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्। मृतं संजीवयतीति मृतसंजीवनी। जीवनानन्तरं संचारक्षमतायै विशल्यं करोतीति विशल्यकरणी। विशल्ये कृते त्वचः सन्धानं करोतीति सन्धानकरणी। ततो व्रणकृतवैवर्ण्यं विहाय प्रदेशान्तरसावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी। ४ त्रिकूटवननित्यवासिनः।

स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् ।
समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५२
स पर्वतान्वृक्षगणान्सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ।
स्फीताञ्जनान्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ५३
आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लमः । हनुमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ५४
जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा । जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ५५
स्मरञ्जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्वातरंहसा । ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५६
नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् । श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥
शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५७
स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् ।
ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५८
स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ।
हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ५९
वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च ।
ब्रह्मासनं शङ्करकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुन्धरायाः ॥ ६०
कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च तथर्षभं काञ्चनशैलमग्र्यम् ।
संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६१
स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विसिष्मिये वासवदूतसूनुः[1] ।
आवृत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं[2] चकार ॥ ६२
स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः । दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ६३
महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे । विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६४
स ता महात्मा हनुमानपश्यंश्चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद ।
अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६५
किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवेनासि कृतानुकम्पः ।
पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विशीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र[3] ॥ ६६
स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ।
विकीर्णकूटज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ६७
स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्ससुरासुरेन्द्रान् ।
संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ॥ ६८
स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ।
बभौ तदा भास्करसंनिकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६९
स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु ।
सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन[4] ॥ ७०

१ वासवदूतो वायुः । २ अन्वेषणाम् । ३ एतच्छ्लोकान्तरं इत्युपश्लोक्याध्याहार्यम् । ४ हस्ते अर्पितेन ।

तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ।
तेषां समुद्धुष्टरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ७१
ततो महात्मा निपपात तस्मिञ्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ।
हर्युत्तमेभ्यः शिरसाभिवाद्य विभीषणं तत्र स सस्वजे च ॥ ७२
तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् ।
बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७३
सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ।
गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ ७४
यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थ[1]माज्ञया रावणस्य च ॥ ७५
ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः । हताहतास्तु[2] क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७६
ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ।
निनीय[3] वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १
यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः । नेदानीमुपनिर्हारं[4] रावणो दातुम्[5]अर्हति ॥ २
ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च[6] प्लवंगमाः । लङ्काम्[7]अभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ ३
ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ४
उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः । आरक्षस्था[8] विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५
गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च । प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥
तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक्तदा ॥ ६
प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले । अगरुर्दह्यते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७
मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् । क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनं ८
आविकं विविधं चौर्णं काञ्चनं भाण्ड[9]मायुधम् । नानाविकृतसंस्थानं[10] वाजिभाण्डपरिच्छदौ[11] ॥ ९
गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः । तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च १०
खड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः । रोमजं[12] वालजं[13] चर्म व्याघ्रजं[14] चाण्डजं[15] बहु ॥ ११
मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः । विविधानस्त्रसंयोगानग्निर्दहति तत्र वै ॥ १२
नानाविधान्गृहच्छन्दान्ददाह हुतभुक्तदा । आवासान्राक्षसानां च सर्वेषां गृहगर्धिनाम् ॥ १३
हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम् । शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४
कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसंजातमन्युनाम् । गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५
शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह । त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६

---

१ मृतशरीरसंख्याप्रतिपत्त्यर्थम् । २ सर्वे एव हताः । ३ लङ्कायां स्थित एव प्राक्षिपत् । ४ युद्धाय उपनिष्क्रमणम् । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्रयोगः । ५ कर्तुम् । ६ वेगवन्तः । ७ दग्धुमिति शेषः । ८ गुल्मस्थाः । ९ उपकरणम् । १० नानाविधविकारवद्विचित्रसंनिवेशम् । ११ अश्वालंकारपल्ययनादिपरिबर्हौ । १२ कम्बलादि । १३ चामरादि । १४ वैयाघ्रं नखादि । १५ कस्तूरिकादिद्रव्यम् ।

तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् । अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥ १७
सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च ॥ १८
रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः । मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९
क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निःस्वनैः । नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः॥२०
ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे । विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१
ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ । वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः ॥ २२
विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः । त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ २३
तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे । हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४
हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि । रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ २५
हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि । बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः॥ २६
अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोऽपसर्पति । भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते॥२७
लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे स महार्णवः । छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८
सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी । लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा॥ २९
नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः । स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ ३०
प्रदग्धकायानपरान्राक्षसान्निर्गतान्बहिः। सहसाभ्युत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३१
उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनः । दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयत् ३२
विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । असंभ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३
ततो विस्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् । बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४
अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन्महत् । भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३५
उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनम् । ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावतिरामस्य शुश्रुवे॥३६
वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः । ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥३७
तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् । कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८
ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च । संनाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत॥ ३९
तेषां संनह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् । शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४०
आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना । आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥ ४१
यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्र ह्युपस्थितः । स हन्तव्यो हि संप्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४२
तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु । स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥ ४३
तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश । रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४
स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ । प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४५
यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा । निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ४६
शशास चैव तान्सर्वान्राक्षसान्सुमहाबलान् । नादयन्गच्छतात्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥ ४७
ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः । लङ्काया निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः॥ ४८
रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः । चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥४९
तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च तथैव च । तयोराभरणस्था च बलयोर्द्यामभासयन्॥ ५०

१ हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि च । २ निदाघे । ३ इति सुग्रीवेण आदिष्टाः इत्यन्वयः। ४ गात्रविनामविस्तारात् ।

चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणां ज्वलतां च भा। हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ५१
तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः। भाभिः संसक्तपातालश्चलोर्मिः शुशुभेऽधिकम् ५२
पताकाध्वजसंसक्तमुत्तमासिपरश्वधम्। भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम्॥ ५३
दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम्। तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपौरुषम्॥ ५४
ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम्। हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम्॥ ५५
व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम्। गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम्॥ ५६
घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम्॥ ५७
तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम्। संचचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च॥ ५८
जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत्। अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम्॥ ५९
तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि। राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयस्तरमशोभत॥ ६०
तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः। तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान्॥ ६१
तथैवापततां तेषां कपीनामसिभिः शितैः। शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमदर्शनाः॥ ६२
दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः। शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः॥ ६३
तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः। प्रवीरानभितो जघ्नू राक्षसानां तरस्विनाम्॥ ६४
तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः। हरिवीरान्निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः॥ ६५
घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत्। गर्हमाणं जगर्हेऽन्यो दशन्तमपरोऽदशत्॥ ६६
देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः। किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे॥ ६७
विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम्। समुद्यतमहाप्रासं यष्टिशूलासिसंकुलम्॥
प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम्॥ ६८
वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे। राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन्॥ ६९
विस्रस्तकेशवसनं विध्वस्तकवचध्वजम्। बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन्॥ ७०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः॥ ७५॥

षट्सप्ततितमः सर्गः।

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्घोरे वीरजनक्षये। अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः॥ १
आहूय सोऽङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः। गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः॥ २
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः। अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि॥ ३
ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे। रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत्॥ ४
सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः। शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः॥ ५
क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः। कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः॥ ६
अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान्। धनुरुग्रं रथं बाणान्ममर्द तरसा बली॥ ७
शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे। उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन्॥ ८
तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली। करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च॥ ९
तस्यां सफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः। यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः॥ १०

१ कपीनां मध्ये।

तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः । वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११
आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः । शोणिताक्षः समाविध्य तमेवानु पपात ह ॥ १२
प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली । रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३
तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः । विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाभवत् ॥ १४
अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च । तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १५
अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः । राक्षसा वानरान्रोषादसिचर्मगदाधराः ॥ १६
त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः । संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १७
ते तु वृक्षान्समादाय संप्रचिक्षिपुराहवे । खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान्प्रजङ्घो महाबलः ॥ १८
रथानश्वान्द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे । शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान्यूपाक्षो निशाचरः ॥ १९
सृष्टान्द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् २०
उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मनिकृन्तनम् । प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २१
तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः । आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २२
बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना । वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २३
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गमुत्पलसन्निभम् । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २४
ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम् । आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २५
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् । प्रजङ्घस्य शिरः कायात्खड्गेनापातयत्क्षितौ २६
स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे । अवरुह्य रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् । आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २८
गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः । आजघान गदाग्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥ २९
स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः । उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३०
एतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथपः । यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३१
तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवंगाभ्यां तरस्विनौ । चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२
द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे । निष्पिपेष च वेगेन क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥३३
यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथपः । पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३४
हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा । जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ॥ ३५
आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥ ३६
अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवंगमैः । निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं ततः ॥
कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः । मुमोचाशीविषप्रख्याञ्शरान्देहविदारणान् ॥ ३८
तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् । विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९
आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा । तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४०
सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् । निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४१
मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नं तत्र महाहवे । अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४२
तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः । बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ४३

१ शिथिलपदविन्यासः ।

सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् । आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥४४
स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः । मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छितः ॥ ४५
अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६
तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः । त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४७
सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् । अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ४८
अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते । शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ४९
स प्रचिच्छेद तान्सर्वान्बिभेद च पुनः शिलाः । कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान्वालिपुत्रसमीरिताः ॥
आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् । भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् ॥
तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५१
अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते । सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५२
संपीड्य चोरसि स्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च । किंचिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ यथा गजः ॥५३
तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसंनिभम् । समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५४
स बिभेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ५५ अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ५६
अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे । दुरासदं हरिश्रेष्ठं रामायान्ये न्यवेदयन् ॥ ५७
रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं रणाजिरे । व्यादिदेश हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८
ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् । अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥५९
ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः । रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ६०
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१
समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान्महाबलान् । आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२
तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् । वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३
तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्शरवृष्टिभिरर्दितान् । अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४
अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे । शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५
उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान्धवान्बहून् । अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥६६
तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् । कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ६७
अभिलक्षेण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः । आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ६८
द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् । वानराधिपतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे ६९
निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च ताञ्शरान् । कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥७०
अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । अब्रवीत्कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥७१
निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् । संनतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२
प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम । एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवृत्ततः ॥ ७३
त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिंदमम् । त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥ ७४
विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः ॥ ७५
वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७६

१ रक्षितुमिच्छन्तः । २ अभिगतलक्ष्येण । ३ व्याप्ताः । ४ तव वा रावणस्य वा रावणतुल्येत्यर्थः । ५ प्रह्लादबल्योः वृत्रघ्ना-दीनां च उपमा यस्य तस्य संबुद्धिः । ६ बलव्यापारेण ।

धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च । त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥ ७७
महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् । अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७८
कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् । पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः ॥ ७९
उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हतः । कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ८०
तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः । अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥
ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ ८१
गजाविवाहितमदौ निश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः । अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् ॥
सुधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२
तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही । व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ८३
ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि । पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥ ८४
ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसंकाशो विससर्प समन्ततः ॥ ८५
ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६
तस्य चर्म च पुस्फोट बहु सुस्राव शोणितम् । स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७
तदा वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं मुहुः । वज्रनिष्पेषसंजाता ज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥ ८८
स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८९
अर्चिःसहस्रविकचं रविमण्डलसप्रभम् । स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९०
स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः । निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१
मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः । लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२
कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना । बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवांपतेः ॥ ९३
तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ।
मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् । प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥ १
ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् । आददे परिघं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २
हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् । यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३
तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं तदा । विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४
उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि । कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५
निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च । यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६
परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः । प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७
नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः । सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८
सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् । निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलम् ॥ ९
दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः । कपीनां स निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १०

१ प्रतिहतः । २ गवांपतेः सूर्यस्य । ३ आवहादिसप्तमहावायूनां ग्रन्थिः पुस्फोट । एतेन परिघस्य दैर्घ्यमुक्तम् । ४ अलकया ।

राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् । हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ तस्याग्रतो बली ११
परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् । बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२
स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः । विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३
स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः । परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४
स तदाभिहतस्तेन हनुमान्प्लवगोत्तमः । मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १५
तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् । अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १६
ततः पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् । मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता १७
स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह । स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८
विचुक्रुशुस्तदा संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः । निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९
स तदा ह्रियमाणोऽपि कुम्भकर्णात्मजेन ह । आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २०
आत्मानं मोचयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत । हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१
निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष ह । उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२
परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् । उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३

अथ विनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ।
दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २४

व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च ।
चचालेव चोर्वी पफालेव च द्यौर्भयं राक्षसानां बलं चाविवेश ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् । रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥१
नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः । खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २
गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः । राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तांश्च वनौकसः ॥ ३
रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः । बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४
सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ५
समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् । रथश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः । स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७
प्रदक्षिणं रथं कृत्वा आरुरोह निशाचरः । सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥ ८
अथ तान्राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् । यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९
अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना । आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १०
अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः । शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः॥११
अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् । प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२
मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः । सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३

---

१ स्थितः । २ उत्तरसर्गद्वयार्थं संग्रहेण दर्शयति–अथेति । विनदति निकुम्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः राममकराक्षयोः युद्धं बभूव । ३ त्वरया ।

ते कामरूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः । मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४
परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् । अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५
शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः । क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् ॥ १६
प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा । पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७
तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः । चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः ॥ १८
प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः खरदारुणः । निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः । अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २०

घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः ।
अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरयूथपाः । आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १
ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं रोमहर्षणम् । निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २
वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः । अन्योन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३
शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः । पट्टसैर्भिण्डिपालैश्च निर्घातैश्च समन्ततः ॥ ४
पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा । कदनं कपिवीराणां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५
बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः । संभ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६
तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वलीमुखान् । नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७
विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः । रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८
वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः। क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते। त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १०
यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान्मम । मदग्रतः स्वकर्मस्थं[1] दृष्ट्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११
दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन्मम राघव । यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काले महावने ॥ १२
दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह । काङ्क्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३
अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं[2] गतः । ये त्वया निहता वीराः सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४
बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम। पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५
अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा महाहवे । अभ्यस्तं येन[3] वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥ १६
मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७
कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु । न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः । त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९
स्वाशितास्तव मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः। भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुराः ॥ २०
राघवेणैवमुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचरः । बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१
तान्शरान्शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा । निपेतुर्भुवि ते छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २२

---

१ वधकर्मस्थम् । यद्वा क्षात्रधर्मकर्मानुतिष्ठन्तमित्यर्थः । २ यमलोकम् । ३ येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तम् ।

तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा । रक्षसः खरपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३
जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा । धनुर्मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥२४
देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः । अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५
विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते परम् । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २६
राममुक्तांस्तु बाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे । रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः२७
बाणौघैर्विततः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा । संछन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २८
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः । अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ २९
भित्त्वा शरै रथं रामो रथाश्वान्समपातयत् । विरथो वसुधां तिष्ठन्मकराक्षो निशाचरः ॥३०
तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३१
विभ्राम्य तु महच्छूलं प्रज्वलत्तं निशाचरः । स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महाहवे ॥ ३२
तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम् । बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३३
स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः । व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि३४
तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगताः॥३५
तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः। मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥३६
स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः । पावकास्त्रं ततो रामः संदधे तु शरासने ॥ ३७
तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे । संछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३८
दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् । लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ३९

दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ।
ददृशुरथ सुरा भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ।

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिंजयः । क्रोधेन महताविष्टो दन्तान्कटकटापयन् ॥ १
कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् । आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं [illegible]॥२
जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः॥३
त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे । किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः । यज्ञभूमौ स विधिवत्पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ ५
जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः । आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ६
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ७
सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८
सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः । हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १०
हुत्वाग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान् । आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११
स वाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्युतः । आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमः ॥ १२
जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः । मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च सरथः समलङ्कृतः ॥ १३

१ मृगाकारप्रतिमाभिः । २ चन्द्राकारैरर्धचन्द्राकारैश्च रचनाविशेषैः ।

जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसंनिभः । बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यसमलङ्कृतः ॥ १४
तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः । स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५
सोऽभिनिर्याय नगरादिन्द्रजित्समितिंजयः । हुत्वाग्निं राक्षसैर्[1]मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६
अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने । जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितं १७
अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् । करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १८
आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९
स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव । सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २०
इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् । संततान[2]इषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् २१
स तु वैहायसं[3] प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ । अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२
तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ । धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३
प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ । तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४
स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः । दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृताः ॥ २५
नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः । शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६
घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् । स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७
स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् । विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८
तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ । हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान् ॥ २९
अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः । निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३०
अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ । तानिषून्पततो भल्लैरनेकैर्निचकर्ततुः ॥ ३१
यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपततः शितान् । ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२
रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् । विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ३३
तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः । बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४
नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् । न चान्यद्विदितं किंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ३५
तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः । बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७
तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८
नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि । अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥
पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९
अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल । आदेक्ष्यावो[4] महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४०
तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् । राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१

यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभःस्थलं वा ।
एवं निगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ।
वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

---

१ निर्ऋतिर्देवताकैः । २ संततान ववर्ष । ३ विहायसा गमनम् । ४ प्रयोक्ष्यावः ।

एकाशीतितमः सर्गः।

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः। संनिवृत्त्याहवात्तस्मात्संविवेश पुरं ततः॥ १
सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम्। क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगाम महाद्युतिः॥२
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः। इन्द्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः॥ ३
इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा॥ ४
इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः। बलेन महतावृत्य तस्या वधमरोचयत्॥ ५
मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः। हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ॥ ६
तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नगर्याः काननौकसः। उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः॥ ७
हनुमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः। प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम्॥ ८
स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे। एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम्॥ ९
परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम्। रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम्॥ १०
तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमध्यवस्य तु। बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा॥ ११
तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रथस्थां दृश्य मैथिलीम्। बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान्व्यथितोऽभवत्॥
अब्रवीत्तां तु शोकार्तां निरानन्दां तपस्विनीम्। सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम्॥
किं समर्थितमस्येति चिन्तयन्स महाकपिः। सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम्॥ १४
तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः। कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत्१५
तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः। क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे१६
गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान्दैन्यमागतः। शोकजं वारि नेत्राभ्यामसृजन्मारुतात्मजः॥ १७
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम्। अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम्१८
दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः। ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः॥ १९
धिक्त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी॥ २०
नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम। अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण॥ २१
च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली। किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि २२
सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन। वधार्हकर्मणानेन मम हस्तगतो ह्यसि॥ २३
ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्येषु कुत्सिताः। इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रतिपत्स्यसे॥२४
इति ब्रुवाणो हनुमान्सायुधैर्हरिभिर्वृतः। अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति॥ २५
आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम्। रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु न्यवारयत्॥ २६
स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम्। हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित्प्रत्युवाच ह॥ २७
सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः। तां हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः॥ २८
इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर। सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणं२९
न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम। पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत्॥ ३०
तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा। शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम्॥ ३१
यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी। सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना॥
तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह॥ ३२

१ किंसमर्थितं को वाभिप्रायः।

मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् । एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ३३
ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजितस्स्वयम् । हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ३४
वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः । व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य च ॥ ३५
तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ।
तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः सहसा प्रदुद्रुवुः ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् । वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १
तानुवाच ततः सर्वान्हनुमान्मारुतात्मजः । विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतः पृथक् ॥ २
कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्लवंगमाः । त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३
पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे । शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४
एवमुक्ताः सुसंहृष्टा वायुपुत्रेण वानराः । शैलशृङ्गाण्यगांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५
अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान्वानरर्षभाः । परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६
स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान्सर्वतो वृतः । हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७
स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः । वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८
स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः । हनुमान्रावणिरथे पातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा । विधेयाश्वसमायुक्तः सुदूरमपवाहितः ॥ १०
तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् । विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता॥ ११
पातितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः। निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशं १२
तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकसः ॥ १३
ते द्रुमांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः । क्षिपन्तीन्द्रजितः संख्ये वानरा भीमविक्रमाः॥
वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवङ्गमाः । शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वरैः ॥ १५
वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचराः । वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६
स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् । प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७
स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसंवृतः । जघान कपिशार्दूलान्स बहून्दृष्टविक्रमः ॥ १८
शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टसैः कूटमुद्गरैः । ते चाप्यनुचरास्तस्य वानराञ्जघ्नुरोजसा ॥ १९
सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः । हनुमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २०
स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः । हनुमान्संनिवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २१
त्यक्त्वा प्राणान्विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः । यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा॥
इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च । तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम् ॥ २३
इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् । शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः संन्यवर्तत ॥ २४
ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः । स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम्॥२५
निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ २६

---

१ प्रयुक्ता ।

यज्ञभूम्यां तु विधिवत्पावकस्तेन रक्षसा । हूयमानः प्रजज्वाल मांसशोणितभुक्तदा ॥ २७
सोऽर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः । सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः २८
अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ।
दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ।

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् । श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १
सौम्य नूनं हनुमता क्रियते कर्म दुष्करम् । श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २
तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः । क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३
ऋक्षराजस्तथोक्तस्तु स्वेनानीकेन संवृतः । आगच्छत्पश्चिमं द्वारं हनुमान्यत्र वानरः ॥ ४
अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिः पथि । वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५
दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम् । नीलमेघनिभं भीमं संनिवार्य न्यवर्तत ॥ ६
स तेन हरिसैन्येन संनिकर्षं महायशाः । शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां पुरः । जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८
उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम । तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्छितः । निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १०
तं भूमौ देवसंकाशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् । अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११
असिञ्चन्सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः । प्रदहन्तमनासाद्यं सहसाग्निमिवोच्छिखम् ॥ १२
तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः । उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् १३
शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः १४
भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम्[1] । यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः १५
यथैव स्थावरं व्यक्तं[2] जङ्गमं च तथाविधम् । नायमर्थस्तथा[3] युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते[4] ॥ १६
यद्यधर्मो भवेद्भूतो[5] रावणो नरकं व्रजेत्[6] । भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७
तस्य च व्यसनाभावाद्व्यसनं च गते त्वयि । धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ[7] ॥ १८
धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः[8] । यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९
यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः । धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २०
यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । क्लिश्यन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१

---

१ प्रत्यक्षतया उपलब्धम् । २ व्यक्तम् । ३ अयमर्थः धर्माधर्मरूपोऽर्थः । ४ धर्मस्य सद्भावे त्वद्विधो धार्मिको विपत्तिं नाप्नुयात् । ५ सत्यः । ६ व्यसनं प्राप्नुयात् । ७ अन्योन्यं यथाश्रुतफलविरुद्धफलकौ । ८ व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां तदनुमानमित्याह–धर्मेणेत्यादिना निरर्थकावित्यन्तेन । उपलभेदित्यत्र काकुः । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन धर्मं धर्मफलं सुखं उपलभेत् । अधर्मतः अधर्मानुष्ठानेन अधर्मफलं दुःखं उपलभेत् । उपलभेतेति मन्यसे किमित्यर्थः। एवमनूद्य तत्र दूषणमाह।यदीति-येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । ये अधार्मिका इति यावत् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन यदि युज्येयुः युज्येरन् । नाधर्मरुचयो जनाः । धर्मरुचय इति यावत् । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति न्यायात् । ते धर्मेण धर्मफलेन यदि युज्येरन् । तदा धर्मेण चरतामेषां जनानां धर्मः धर्मफलं सुखं भवेत् । चकारात् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति सिद्धं । न चैवमित्याह ।

वध्यन्ते पापकर्माणो[1] यद्यधर्मेण राघव । वधकर्म हतोऽधर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२
अर्थे[2] वा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् । विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥२३
अदृष्ट[3]प्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता । कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शन ॥ २४
यदि सत्[4]स्यात्सतां मुख्य नासत्[5]स्यात्तव किंचन । त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्[6]सन्नोपपद्यते॥२५
अथ[7] वा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते । दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६
बलस्य[8] यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमे । धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७
अर्थं[9] चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परन्तप । अनृतस्त्वय्यकरुणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८
यदि[10] धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप । न स्म हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः२९
[11]अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव । सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३०
मम चेदं मतं[12] तात धर्मोऽयमिति राघव । [13]धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः । क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः॥३२
अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः । व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा३३
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखै[14]धितः । पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५

---

१ हे राघव, पापकर्माणः पापिनः । अधर्मेण कर्मरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् । वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः । धर्मस्याप्युपलक्षणं । हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वात् । हतः सः कं वधिष्यति । कं श्रेयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । २ कर्मणः क्षणध्वंसित्वेपि तदाराधिता देवतैव फलप्रदेत्यत्राह—अथ वेति । विहितेन विधिना । देवतयेत्यर्थः । अयं जनः । हन्यते बाध्यते । परं अन्यं । हन्ति वा बाधते वा । एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन । विधिरेव आलिप्यते संबध्यते । सः प्रयोज्यकर्ता नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न संबध्यते । यदि हि सत्कर्माराधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्दवाच्यः स्यात्तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः । ३ हे अरिविकर्शन । प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्गं । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन । धर्मेण अपूर्वाख्येन परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यं । न शक्यमित्यर्थः । ४ धर्माख्यं वस्त्विति शेषः । ५ अनिष्टम् । ६ असदेव भवतीत्यर्थः । ७ सहकारिणः पौरुषस्याभावाद्धर्मफलानुदय इत्यत आह—अथ वेति । दुर्बलः निरपेक्षतया कार्याक्षमः । अत एव क्लीबः कातरः । धर्मः बलमनुवर्तते । कार्योत्पादने पौरुषमपेक्षत इत्यर्थः । एवं चेद्दुर्बलो हृतमर्यादः स्वातन्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य इति मे मतिः । ८ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह—बलस्येति । पराक्रमे कार्यसाधने विषये, बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे, तथा धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य, धर्मे इव बलेपि वर्तस्व । ९ सत्यवचनं धर्मः किल । अथ चेत् एवं चेत् । अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वरहितः । १० धर्माधर्मयोः सद्भावेपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्यः किंतु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—यदीति । भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः यदि केवलं कर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत्, तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंत्विज्यामेव कुर्यात् । अधर्मो वा केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात्, तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्राज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः । ११ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह—अधर्मेति । अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः । धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः । विनाशयति कर्तारमिति शेषः । नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः । अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातं यथाकामं तत्तत्कालोचितं अनियमेन नरः कुरुते । कुर्यादित्यर्थः । १२ इदं यथाकाम्येनाचरणं यदस्ति । १३ धर्मस्य मूलं कारणं अर्थरूपम् । १४ पूर्वं सुखेन संवर्धितः ।

यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया । राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता॥३७
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम्[1] । अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता॥३८
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः । अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् । तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः४०
त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते । रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१
तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत । किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३
अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ।
सहयगजरथां सराक्षसेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ।

राममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले। निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १
नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः । नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २
सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् । वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान्॥ ३
राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् । ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितम् ॥ ४
व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः । अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत्॥ ५
विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् । लक्ष्मणोवाच[2] मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६
हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः । हनुमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७
कथयन्तं तु सौमित्रिं संनिवार्य विभीषणः । पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ ८
मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तं च हनूमता । तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९
अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः । सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति १०
याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा । वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११
नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा । सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित्॥१२
वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः । चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति१३
हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः । दुराधर्षो भवत्येव सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४
तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता । विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५
ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते । त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् ॥
सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥ १६
इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः । लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः[3] ॥ १७
एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः । त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति॥१८
तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः[4] । पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम्

---

१ अनुकूलम् । २ आर्षः सन्धिः । ३ सैन्यपालैः । ४ पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः । तेषामङ्गानि बर्हाणि । तैः वाजिनः वेगवन्तः ।

तं संदिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २०
मनुजवर न काल[1]विप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोऽद्य कर्तुम् ।
त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥ २१
समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ।
युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशितीतमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्शितः । नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १
ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरंजयः । विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २
नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण । भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३
राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः । यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥४
यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५
तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः । विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः॥६
भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७
त्वय्यकारणसंतप्ते संतप्तहृदया वयम् । त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या संतापमागतम् ॥ ८
तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी । उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ ९
प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः । रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः१०
साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः । निकुम्भिलायां संप्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ ११
धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः । शरैर्हन्तुं महेष्वास्ये रावणिं समितिंजयः ॥ १२
तेन वीर्येण तपसा वरदानात्स्वयंभुवः । अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३
स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म हतान्सर्वांश्च विद्धि नः१४
निकुम्भिलामसंप्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः । त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः ॥
वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५
इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमतः । वधायेन्द्रजितो राम संदिशस्व महाबल ॥
हते तस्मिन्हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १६
विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् । जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम॥१७
स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः । करोत्यसंज्ञां सङ्ग्रामे देवान्सवरुणानपि ॥ १८
तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः । न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ १९
राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः । लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः । हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१
जाम्बवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः । जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २२
अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः । अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति॥२३
राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४

1 कालविलम्बः ।

संनद्धः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत् । रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५
अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् । लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव॥
अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः । विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः२७
स एवमुक्त्वा द्युतिमान्वचनं भ्रातुरग्रतः । स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८
सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम्
बिभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् । कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ॥३०
वानराणां सहस्रैस्तु हनुमान्बहुभिर्वृतः । बिभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१
महता हरिसैन्येन स वेगमभिसंवृतः । ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२
स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद्व्यूहमास्थितम् ॥ ३३
स तं प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिंदमः । तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४
विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् । अङ्गदेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ॥ ३५

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च ।
प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ।

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः । परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १
यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते । एतदायोध्यतां[1] शीघ्रं कपिभिः पादपायुधैः ॥ २
अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण । राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३
स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन्परान् । अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४
जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् । रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५
विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः । ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ६
ऋक्षाः शाखामृगाश्चापि द्रुमाद्रिनखयोधिनः । अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७
राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः । उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः॥ ८
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् । शब्देन महता लङ्कां नादयन्वै समन्ततः ॥ ९
शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः । उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १०
ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः। निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११
तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः । अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ १२
ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः । रक्षसां वध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३
स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् । उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते[2]॥ १४
वृक्षान्धकारान्निर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः । आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं स राक्षसः ॥ १५
स भीमकार्मुकधरः कालमेघसमप्रभः । रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६
दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम् । रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७
तस्मिन्काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् । धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८

---

१ हन्यताम् । २ होमकर्मणि ।

स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् । चकार बहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञं युधि वानरः ॥ १९
विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् । राक्षसानां सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २०
शितशूलधराः शूलैरसिभिश्चासिपाणयः । शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टसैः पट्टसायुधाः ॥ २१
परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः । शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥ २२
घोरैः परश्वधैश्चैव भिण्डिपालैश्च राक्षसाः । मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसंनिभैः ॥
अभिजघ्नुः समासाद्य समन्तात्पर्वतोपमम् २३॥ तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥२४
स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् । सूदयन्तममित्रघ्नममित्रान्पवनात्मजम् ॥ २५
स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः । क्षयमेष हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६
इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः । वहन्परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७
सोऽभ्युपेत्य शरान्खड्गान्पट्टसांश्च परश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २८
तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः । रोषेण महताविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥२९
युध्यस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते । वायुपुत्रं समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥ ३०
बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे । वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१
हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२
यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः । स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति ॥ ३३
तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः । जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४
इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन ।
ददर्श तं पर्वतसंनिकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः । धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥ १
अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् । दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २
नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
इहोपहारं भूतानां बलवान्रावणात्मजः । उपहृत्य ततः पश्चात्सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४
अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः । निहन्ति समरे शत्रून्बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५
तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् । विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६
तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ ७
स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मजः । इन्द्रजित्कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८
तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् । समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९
एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः । अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १०
इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम । कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११
न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते । प्रमाणं न च सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२
शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः । यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥१३
नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् । क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥१४

गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा । निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः१५
यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते । स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६
निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर । स्वजने न त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १७
इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १८
अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे । राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात्॥ १९
कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् । गुणोऽयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥२०
न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे । भ्रात्रा विषमशीलेन कथं भ्राता निरस्यते ॥ २१
धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् । त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा॥ २२
हिंसापरस्वहरणे परदाराभिमर्शनम् । त्याज्यमाहुर्दुराचारं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २३
परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् । सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २४
महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः । अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २५
एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः । गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥
दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव२६॥नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता२७
अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस । बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २८
अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां त्वमिह वक्ष्यसि । प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम२९
धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया । युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥
हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ ३०

निदर्शय स्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ।
न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन्सबलो गमिष्यसि ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः । अब्रवीत्परुषं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १
उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलङ्कृते । कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २
महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् । धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चामित्रशातनान् ॥ ३
तं ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलङ्कृतः । अलंकृतममित्रघ्नं राघवस्यानुजं बली ॥
हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥ ४
उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् । तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ५
अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् । मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥ ६
अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिःसृताः । विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ७
तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाञ्शूलशक्त्यृष्टितोमरैः । अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८
क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि । जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९
रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः । शायितौ स्थो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥ १०

---

१ सुहृत्स्वविश्वासः । २ नरकयातनानुभवम् । ३ शक्तियष्टितोमरैरित्यर्थः । सन्धिरार्षः ।

स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा [1]यमसादनं। आशीविषमिव क्रुद्धं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः॥
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा । अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत्॥१२
उक्तश्च दुर्गमः [2]पारः कार्याणां राक्षस त्वया। कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान्॥
स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित्। वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते१४
अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाचरितस्तदा । तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ १५
यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस । दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे१६
एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः । ससर्ज निशितान्बाणानिन्द्रजित्समितिंजयः ॥ १७
ते निसृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः । संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः॥ १८
शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्रावणात्मजः । सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम्॥ १९
स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः । शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः ॥ २०
इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च । विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१
पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः । आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तगाः
अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण । गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया॥ २३
क्षत्रबन्धुं सदाऽनार्यं रामः परमदुर्मतिः । भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २४
विशस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् । हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २५
इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् । हेतुमद्वाक्यमत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २६
वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मासि राक्षस । अथ कस्माद्वदस्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥ २७
अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस । कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम् ॥ २८
अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन् । अविकत्थन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम २९
इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरिताञ्शितान् । निजघान महावेगाँल्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥३०
सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१
स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः । सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम्॥ ३२
स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः । विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३३
उभौ हि बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥ ३४
उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ । उभौ परमदुर्जयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५
युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ ३६
बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ । युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७
बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ । नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८

सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ।
परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९
अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ।
अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

---

१ यमसादनं यमसदनं व्यक्तं वा प्रत्यासन्नं वा । २ निर्वाहः ।

एकोननवतितमः सर्गः ।

ततः शरं दाशरथिः संधायामित्रकर्शनः । ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १
तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः । विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २
तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् । सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३
निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्रावणात्मजे । त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४
ततः संधाय सौमित्रिर्बाणानग्निशिखोपमान् । मुमोच निशितांस्तस्मिन्सर्पानिव महाविषान् ५
शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः । मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६
उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः । ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७
सोऽभिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः । अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८
किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् । निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा भुवि विवेष्टसे ॥ ९
युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः । शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥ १०
स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् । गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि
यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः । अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥१२
इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् । दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः १३
ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् । क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ १४
तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा । अचिन्तयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥
मुमोच स शरान्घोरान्संगृह्य नरपुङ्गवः ॥ १५
अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि । नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६
लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव । नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिणः ॥ १७
इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १८
तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् । व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥१९
विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः । इन्द्रजित्समरे वीरः [1]प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २०
ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः । बिभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २१
व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च । कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ २२
अभीक्ष्णं निःश्वसन्तौ तौ युध्येतां तुमुलं युधि । शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥२३
सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः । ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४
बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ । तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ ॥
स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २५
शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिःस्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ २६
तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ २७
अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २८
व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च । उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २९
तयोः पृथक् पृथक् भीमः शुश्रुवे तलनिस्वनः । प्रकम्पयञ्जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥३०
स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः । सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३१

---

१ प्ररूढवृक्षः ।

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ । प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३२
ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृङ्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३३
अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघट्टिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ ३४
स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३५
तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः । सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥ ३६
चक्रतुस्तुमुलं घोरं संनिपातं मुहुर्मुहुः । इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३७
लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् । अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ३८
बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ । शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ३९
तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् । बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ४०
तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ४१
अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ।
प्रियहितमुपपादयन्महौजाः समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ । प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १
तौ द्रष्टुकामः सङ्ग्रामे परस्परगतौ बली । शूरः स रावणभ्राता तस्थौ सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २
ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः । उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३
ते शराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः । राक्षसान्दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन् ॥ ४
विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः । चिच्छिदुः समरे वीरान्राक्षसान्राक्षसोत्तमाः ॥ ५
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः । बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६
ततः संचोदयानो वै हरीन्रक्षो रणप्रियान् । उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७
एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः । एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८
अस्मिन्विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि । रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य हतं बलम् ॥ ९
प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः । कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ १०
जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११
संह्रादी विकटो निघ्नस्तपनो दम एव च । प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् । विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३
अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः । कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४
एतान्निहत्यातिबलान्बहून्राक्षससत्तमान् । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५
एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः । हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६
अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम । घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७
हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति । तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥
वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १८

---

१ सः रणः घोरो बभूव । यस्मिंस्तयोर्बाणमयश्चयः समूहः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इवासीत । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ । २ गतिः । ३ जनितुः जनयितुः । छान्दसोयं प्रयोगः । पितृव्यस्येत्यर्थः । ४ बाष्पं कर्तृ ।

इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः। वानरेन्द्रा जहृषिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥ १९
ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः। मुमुचुर्विविधान्नादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २०
जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः। अश्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥२१
निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः। परिवव्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२
शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टसैर्यष्टितोमरैः। जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम्। देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४
हनुमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य वीर्यवान्। रक्षसां कदनं चक्रे समासाद्य सहस्रशः ॥ २५
स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद्युधि। लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत ॥ २६
तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ। शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २७
अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ। चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २८
न ह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः। न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः॥२९
न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम्। अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् ॥ ३०
चापवेगविनिर्मुक्तबाणजालैः समन्ततः। अन्तरिक्षे हि संछन्ने न रूपाणि चकाशिरे ॥ ३१
लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम्। अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे॥
ताभ्यामुभाभ्यां तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः। निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसावृतम् ॥ ३३
तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः। दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः ॥ ३४
तमसा संवृतं सर्वमासीद्भीमतरं महत्। अस्तं गते सहस्रांशौ संवृतं तमसेव हि ॥ ३५
रुधिरौघमहानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः। क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिःस्वनम् ॥ ३६
न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः। स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षयः॥३७
संपेतुश्चात्र संप्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३८
अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान्। शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान्॥३९
ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च। संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४०
महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः। स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१
लाघवाद्राघवः श्रीमाञ्शिरः कायादपाहरत् ४२॥ स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः४३
स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशत्। तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४४
हतेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः। धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४५
छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः। अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४६
निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः। प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूवह ॥ ४७
विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः। ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४८
ततः प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादनः। अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४९
ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्प्लुत्य वानराः। चतुर्षु सुमहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ५०
तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः। मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवर्तत ॥ ५१
ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः। ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम्॥५२

---

१ लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति। अन्योन्यप्राप्तावयमेनं निगृह्णाति अयं वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थः।

पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः । स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः ॥
शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५३
ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः ।
सृजन्तमाजौ निशिताञ्शरोत्तमान्भृशं तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ।

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः । इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १
तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् । विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव॥२
निवर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः । भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३
ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्रावणात्मजः । स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः । नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥५
धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै । अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥६
तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकसः । न युद्ध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७
इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकसः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८
स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् । प्रासासिशतसंपूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९
अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना । आरुरोह महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ १०
स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुतः । निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥ ११
सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परवीरहा । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२
ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् । वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥
विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३
रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् । पातयामास बाणौघैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
स मण्डलीकृतधनू रावणिः समितिंजयः । हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५
ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः । सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६
ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः । चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १७
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सज्यं चक्रे त्वरन्निव । तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८
अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः । विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९
ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः । निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २०
स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वक्त्रेण रावणिः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१
स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः । ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२
मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः । अवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३
दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः । असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४
ततस्तान्राक्षसान्सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ २५
अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् । राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् ॥ २६
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना । असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहूञ्शरान् ॥२७

तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः । सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः ॥
शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा ॥ २८
असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लवाः । मण्डलान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः । प्रत्यविध्यद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन्रणे ॥ ३०
अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली । विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं तममर्षणम् ॥३१
ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः । विलयं जग्मुराहत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३२
अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः । ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् ॥
अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३३
तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः । रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ३४
स तथा ह्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे । तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ॥
विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५
लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ । अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३६
ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ । रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥३७
तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ । घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३८
ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः । विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९
अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । एकैकेनाभिविव्याध तान्सर्वान्हरियूथपान्॥४०
तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् । विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४१
स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथेः । [1]रथशक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः । चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा सापतद्भुवि ॥ ४३
तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः । वज्रस्पर्शसमान्पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४
ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः । बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः॥४५
स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे । उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ ४६
तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संहितम् । लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४७
कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना । दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४८
तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः । विकृष्यमाणे बलवत्क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४९
ताभ्यां तौ धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ । विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया
तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ । मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ ५१
संनिपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः । सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५२
तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं संनिपत्य च । सङ्ग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥५३
शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि । व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५४
सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ ५५
रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः । तेन तद्विहतं त्वस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५६
ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः । आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥ ५७
सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥ ५८

१ रथेऽवस्थितां शक्तिम् । २ लक्ष्यगाः ।

अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः। आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९
तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः। शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ६०
तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरमस्त्रमथासुरम्। अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६१
तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम्। गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६२
भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम्। भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६३
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः। शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६४
अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः। हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६५
सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम्। सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६६
दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसानां भयावहम्। आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६७
येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः। पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६८
तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम्। शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसंदधे ॥ ६९
संधायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम्। सज्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥ ७०
संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत्। लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७१
धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि। पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥ ७२
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम्। लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ॥ ७३
स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम्। प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले॥७४
तद्राक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत्। तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७५
हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः। कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ७६
चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः। हृष्यन्तो निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७७
अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम्। अभिजज्ञे च संनादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥७८
पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः। वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥७९
वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः। लङ्कामभिमुखाः सस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥८०
दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः। त्यक्त्वा प्रहरणान्सर्वे पट्टसासिपरश्वधान् ॥ ८१
केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः। समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥८२
हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ। राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८३
यथाऽस्तंगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः। तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ८४
शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः। स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८५
प्रशान्तपीडाबहुलो नष्टारिष्टः प्रतापवान्। बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ८६
हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैः सुरर्षभैः। जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८७
आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः ८८ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः८९
ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा। प्रशशंसुर्हते तस्मिन्राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥ ९०
शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्दैत्यदानवाः। आजग्मुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ९१

ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः । विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥९२
ततोऽभ्यनन्दन्संहृष्टाः समरे हरियूथपाः । तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुंगवम् ॥ ९३
विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः । विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९४
क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९५
लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः । लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ९६
अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः । चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः॥९७

तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ।
परममुपलभन्मनः प्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः । बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १
ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् । संनिवर्त्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः ॥ २
आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सुग्रीवराघवौ । विभीषणमवष्टभ्य हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३
ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च । तस्थौ भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ४
निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने । आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५
रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना । न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६
श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् । प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ह॥ ७
साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्मणा सुकृतं कृतम् । रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८
स तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । लज्जमानं बलात्स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९
उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् । भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षत ॥ १०
शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसन्तं तु लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखसंतप्तस्तदा निःश्वसितो भृशम् ११
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् । उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः॥१२
कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा । अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥
अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ १३
रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे । छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः १४
विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे । अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ॥ १५
निरमित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः । बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् १६
तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् । बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७
त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे । न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥१८
स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः । रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत्॥ १९
सशल्योऽयं महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सलः । यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुपाचर॥ २०
विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः। ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् २१
ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा । तेपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया २२
एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः । लक्ष्मणाय ददौ नस्तैः सुषेणः परमौषधिम् ॥ २३

---

१ व्यश्रावयन् । २ अव्यक्ताक्षरं वदन् । ३ प्रहृतम् । ४ नासिकायाम् ।

स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत । तथा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥ २४
विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया । सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥२५
ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथः । सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६
तथैव रामः प्लवगाधिपस्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ।
अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २७
अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ।
हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिणवतितमः सर्गः ।

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् । आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥१
युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः । विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २
शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः । लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते विबुधेन्द्रजित् ॥
गतः स परमाँल्लोकाञ्शरैः संताप्य लक्ष्मणम् ॥ ३
स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् । घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्मलं चाविशन्महत् ४
उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः । पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५
हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ । जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६
ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि । मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ७
अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम । येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८
एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ ९
यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति । अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः ॥
हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १०
अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना । एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ११
अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् । करेणुसङ्घस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२
यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप । मातरं मां च भार्यां च क्व गतोऽसि विहाय नः १३
मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् । प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४
स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे । मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहाय नः ॥१५
एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् । आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६
प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः । दीप्तं संदीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७
ललाटे भ्रुकुटीभिश्च संगताभिर्व्यरोचत । युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८
कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्राद्व्यक्तमभिज्वलन् । उत्पपात स धूमोऽग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९
स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ २०
तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च । रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१
घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्छितम् । बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥

दन्तान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः । [1]यन्त्रस्यावेष्ट्यमानस्य महतो [2]दानवैरिव ॥ २४
कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत । तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिल्यिरे २५
तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् । वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २६
ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७
मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः । तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २८
तस्यैव तपसो [3]व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः । नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २९
कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् । देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ ३०
तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे । प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरंदरः ॥ ३१
यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् । देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३२
अद्य [4]तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम । रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३
स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३४
प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः । दीनो दीनस्वरान्सर्वांस्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५
मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् । [5]किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६
तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः । वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७
इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३८
उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् । निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३९
रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः । संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४०
व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः । ऊचुश्चान्योन्यमाश्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः ४१
अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः । लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ४२
बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपातिताः । त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥ ४३
विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४४
तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् । अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ ४५
वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः । अभ्यधावत संक्रुद्धः खे [6]ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४६
मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता । ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥ ४७
तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा । निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनुवर्तिनम् ॥
सीता दुःखसमाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥ ४८
यथायं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् । वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४९
बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् । भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ५०
सोऽयं [7]ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः । क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५१
अथ वा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ ॥ ५२
अहो धिङ्मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः । अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ ॥ ५३
विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः । हनूमतोऽपि यद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥ ५४
यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता । नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५

---

१ तिलपीडनयन्त्रस्य । २ बलवद्भिः । ३ समृद्ध्या । ४ अद्यतूर्यशतैरित्यनेन इतः पूर्वमिदं धनुर्नानीतमिति गम्यते । ५ अलीकमेव । ६ अङ्गारकः । ७ अनुपस्थानात् ।

मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति । एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि५६
सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः । धर्मकार्यानुरूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति५७
निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना । अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८
धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् । यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते॥५९
इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम् । रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ६०
एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमाञ्शुचिः । सुपार्श्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम् ॥
निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६१
कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज । हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य हि ॥ ६२
वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतः सदा । स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३
मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव । त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४
अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६५
शूरो धीमान्रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः । हत्वा दाशरथिं राम भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ६६
स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ।
गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ ६७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्णवतितमः सर्गः ।

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः । निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन्॥१
अब्रवीच्च स तान्सर्वान्बलमुख्यान्महाबलः । रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ २
सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । निर्यान्तु रथसंघैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३
एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ । वर्षन्तः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४
अथ वाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे । भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ५
इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः । निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैः सुसंवृताः ॥ ६
परिघान्पट्टसांश्चैव शरखड्गपरश्वधान् । शरीरान्तकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वानरान्प्रति ॥ ७
वानराश्च द्रुमाञ्शैलान्राक्षसान्प्रति चिक्षिपुः ॥ ८
स सङ्ग्रामो महान्भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति । रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९
ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः॥ १०
एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे ह्युद्धूतं सुमहद्रजः । रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११
मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्याध्वजद्रुमाः । शरीरसङ्घाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १२
ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः । ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च ॥
आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां बभञ्जिरे ॥ १३
केशान्कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवंगमाः । रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४
एकैकं राक्षसं संख्ये शतं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५
तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । निजघ्नुर्वानरान्घोरान्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६
राक्षसैर्युध्यमानानां वानराणां महाचमूः । शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥ १८
प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे । नाभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १९
कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः । रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २०
चालयन्तं महानीकं विधमन्तं महारथान् । ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१
छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् । बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२
प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३
एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् । एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह २४
इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्रणे । अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते॥२५
न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् । मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना॥ २६
ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः । पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७
भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः । अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम्॥ २८
शरीरनाभि सत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् । ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धि गुणप्रभम्॥ २९
दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् । ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३०
अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् । अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३१
चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् । पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम्॥३२
दिवसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः । हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३
ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथितध्वजाः । अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः॥३४
हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् । आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु साध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥३६
अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् । विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥३७
जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविदमेव च । एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८
निहत्य तां राक्षसवाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ।
अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् । रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः १
राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् । काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३
दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः । राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः॥४
विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः । राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५

---

१ नतु क्रियमाणानि । २ अनीकं ७२९० दशसाहस्रं १०००० तथाच दशसहस्रगुणितं अनीकं ७२९०००० भवति । तावती संख्या रथानामित्यर्थः । ३ अष्टादश सहस्राणि अनीकानि कुञ्जराणां । तथाच १३१२२०००० कुञ्जराः । ४ सारोहा वाजिनः १०२०६०००० संख्याताः । ५ पदातयो राक्षसाः १४५८०००००० संख्याताः । ६ पादोनघटिकाचतुष्टये । ७ रक्षसां संबन्धीनि चतुरङ्गबलानि । ८ समीपस्थम् ।

कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी । आससाद वने रामं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥
सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ६ ॥ तं दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७
कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् । सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८
जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा । अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९
राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च । चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १०
तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् । वधाय सीता सानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११
न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् । बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १२
वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् । हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४
खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः । क्रोधान्नादं नदन्सोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६
जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् । वालिनं मेरुसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७
ऋष्यमूके वसञ्शैले दीनो भग्नमनोरथः । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८
एको वायुसुतः प्राप्य लङ्कां हत्वा च राक्षसान् । दग्ध्वा तां च पुनर्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् १९
निगृह्य सागरं तस्मिन्सेतुं बध्वा प्लवंगमैः । वृतोऽतरत्तं यद्रामः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २०
धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् । युक्तं बिभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ २१
विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः । श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्का पुरी भवेत् ॥ २२
कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् । अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः ॥
प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २३
मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः । इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुले कुले ॥ २४
रथाश्चाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः । रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २५
रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः । हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः २६
हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् । अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २७
रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः । इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २८
न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २९
उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे । कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ ३०
पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः । रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ३१
तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयम् । जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३२
पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा । दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३३
देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः । उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्वचः ॥ ३४
अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः । भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ३५
दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः । वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥ ३६
प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् । उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३७
एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा । भक्षयिष्यति नः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३८

---

१ वल्योऽस्याः सन्तीति वलिनी । २ उपद्रुतम् । ३ मानुषादागतम् ।

रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः। अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः॥ ३९
तं नः पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत्। राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये॥ ४०
नास्ति नः शरणं कश्चिद्भये महति तिष्ठताम्। दवाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने॥ ४१
प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन[1] महात्मना। यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः॥ ४२
इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः।
विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम्॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥

षण्णवतितमः सर्गः।

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले। रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम्॥ १
स तु दीर्घं विनिःश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः। बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः॥ २
संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः। राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्छितः॥ ३
उवाच च समीपस्थान्राक्षसान्राक्षसेश्वरः। भयाव्यक्तकथ[2]स्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा॥ ४
महोदरमहापार्श्वौ[3] विरूपाक्षं च राक्षसम्। शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया॥ ५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः। चोदयामासुरव्यग्रान्राक्षसांस्तान्नृपाज्ञया॥ ६
ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः। कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणायाभिमुखा ययुः॥ ७
प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते निशाचराः। तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः॥ ८
अथोवाच प्रहस्यैतान्रावणः क्रोधमूर्छितः। महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम्॥ ९
अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसंनिभैः। राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम्॥ १०
खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा। करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम्॥ ११
नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः। प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृताः॥ १२
अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः। धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्रिणा॥ १३
अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा। धनुःसमुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः॥ १४
आकोशपद्मै[4]वक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम्[5]। अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथाम्य[6]हम्॥ १५
सशरैरद्य वदनैः संख्ये वानरयूथपाः। मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः॥ १६
अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम्। मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम्॥ १७
हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः। वधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यास्रप्रमार्जनम्॥ १८
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः। करोमि वानरैर्युद्धे यत्ना[7]वेक्ष्यतलां महीम्॥ १९
अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽपरे। सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्पितैः॥ २०
कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः। अनुप्रयान्तु मां सर्वे येऽवशिष्टा निशाचराः॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः। बलाध्यक्षान्स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति॥ २२
बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान्गृहाद्गृहात्। चोदयन्तः परिययुर्लङ्कां लघुपराक्रमाः॥ २३
ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः। नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः॥ २४

---

१ विभीषणेन। २ भयादव्यक्तवचनः। ३ इमौ महोदरमहापार्श्वौ सचिवौ। पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरपर्यायौ रावणभ्रातरौ। ४ ईषद्विकसितपद्मभूतवक्त्राणि। ५ वानराणामिति शेषः। ६ प्रमथ्नामि। ७ नैरन्ध्येण भूमौ वानरान्पातयिष्यामीत्यर्थः।

असिभिः पट्टसैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः । शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५
यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः । भिण्डिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६
अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ २७
आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २८
ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९
रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ । विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥ ३०
ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् । नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ३१
ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः । निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ३२
ततः प्रजवनाश्वेन रथेन स महारथः । द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३३
ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥ ३४
द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचालेव मेदिनी । ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुस्तुरगाः पथि ॥ ३५
ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवं शिवाः । नयनं चास्फुरद्वामं सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ३६
विवर्णं वदनं चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वरः ॥ ३७
ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः । रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ३८
अन्तरिक्षात्पपातोल्का निर्घातसमनिःस्वना । विनेदुरशिवा गृध्रा वायसैरनुनादिताः ॥ ३९
एतानचिन्तयन्घोरानुत्पातान्समुपस्थितान् । निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थी कालचोदितः॥४०
तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् । वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ४१
तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् । अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ४२
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः । वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ४३
निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः । केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥
निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः ४४॥ केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः

दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये ।
ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः । बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १
रावणस्याप्रसह्यं तं शरसंपातमेकतः । न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥ २
तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः । पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः॥ ३
प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः । स ययौ समरे तस्मिन्विधमन्रावणः शरैः ॥ ४
कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् । आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा ॥ ५
सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रवतो रणे । गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुतं मनः ॥ ६
आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम् । सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥७
पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपाः स्वयम् । अनु जह्रुर्महाशैलान्विविधांश्च महाद्रुमान् ॥ ८
स नर्दन्युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् । पातयन्विविधांश्चान्याञ्जगामोत्तमराक्षसान् ॥ ९
ममन्थ च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः । युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १०

राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह । अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११
कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः । विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः ॥ १२
अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः । सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु निनदत्सु च ॥ १३
विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः । रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥ १४
स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः । विनदन्भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत ॥ १५
सुग्रीवे स शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे । स्थापयामास चोद्विग्नान्राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६
स तु विद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा । चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे १७
ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः । अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८
स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९
गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् । राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २०
आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१
स हि तस्याभिसंक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् । विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् २२
स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः । अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३
तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः । मुहूर्तमभवद्वीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४
स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे । मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५
मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः । तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥
कवचं पातयामास पैद्ग्यामभिहतोऽपतत् ॥ २६
स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् । तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिःस्वनम् ॥ २७
तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् । नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८
ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः । मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥
स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ २९
ततो न्यपातयत्क्रोधाच्छङ्खदेशे महत्तलम् ३०॥ महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१
पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्वमन् । स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३२
विवृत्तनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिराप्लुतम् । ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३३
स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् । करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३४

तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ।
बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥ ३५
विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ।
बलं समस्तं कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे । सरसीव महाघर्मे सूपक्षीणे बभूवतुः ॥ १
स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च । बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २

---

१ प्रहर्ता । २ आकुञ्चितजानुरभवदित्यर्थः । ३ प्रकृतिभावाभावः आर्षः ।

प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः । बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् ॥
उवाच च समीपस्थं महोदरमरिंदमम् ॥ ३
अस्मिन्काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता । जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ ४
भर्तृपिण्डस्य[1] कालोऽयं निर्देष्टुं[2] साधु युध्यताम् ॥ ५
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः । प्रविवेशारिसेनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥ ६
ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः । भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७
वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः । प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते रजनीचरान् ॥ ८
महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः । चिच्छेद पाणिपादोरून्वानराणां महाहवे ॥ ९
ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता भृशम् । दिशो दश द्रुताः केचित्केचित्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ १०
प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् । अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ ११
प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् । चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ १२
तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः । असंभ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदाम् ॥ १३
रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा । निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १४
तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्छितः । सालमुत्पाट्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥ १५
शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरंजयः १६ ॥ स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ॥ १७
आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् । परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १८
तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवप्लुत्य महारथात् । गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १९
गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः । नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥ २०
ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः । ज्वलन्तीं भास्कराभासां[3] सुग्रीवाय महोदरः ॥ २१
गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः । सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥ २२
आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः । पपात स गदोद्भिन्नः[4] परिघस्तस्य भूतले ॥ २३
ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् । आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २४
स तमुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम् । भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥ २५
ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः । तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २६
जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नेदतुश्च पुनः पुनः । तलैश्चान्योन्यमाहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २७
उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् । भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥
जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ २८
आजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् । राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २९
तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह । जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ ३०
तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि शस्त्रविशारदौ ॥ ३१
दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः । अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ ३२
स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः । महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३३
लग्नमुत्कर्षतः[5] खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः । जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ ३४

१ स्वामिदत्तवेतनम् । २ अपाकर्तुम् । ३ भास्करवद्भासमानाम् । ४ परिघः गदया उद्भिन्नः सन् पपात । उभावपि परस्पराभिहतौ विशीर्णौ पेततुरितिभावः । ५ महोदरस्य ।

निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले । तद्बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३५
हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः । चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३६
विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः । विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३७
महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ।
सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३८
अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरयक्षसिद्धसङ्घैः ।
अवनितलगतैश्च भूतसङ्घैर्हर्षसमाकुलितैः स्तुतो महात्मा ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ।

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः । सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥
अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १
स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वशः । पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २
केषांचिदिषुभिर्बाहून्स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः । वानराणां सुसंक्रुद्धः पार्श्वं केषां व्यदारयत् ॥ ३
तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः । विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४
निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् । वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥ ५
आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् । समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥ ६
स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः । ससूतः स्यन्दनात्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ७
सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः । निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद्यूहान्मेघसंनिभात् ॥ ८
प्रगृह्य गिरिश्रृङ्गाभां क्रुद्धः सुविपुलां शिलाम् । अश्वाञ्जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ९
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः । अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १०
जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे । ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११
जाम्बवन्तं गवाक्षं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ । जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्छितः ॥ १२
तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् । दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३
द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् । महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः १४
स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः । धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५
तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् । तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६
स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः । करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७
तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् । राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८
तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपादितम् । अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९
स वीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः । संवर्तयत्सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २०
राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति । इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१
तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे । पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२
तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्सैन्यं संप्रचुक्षुभे । अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३
वानराणां च हृष्टानां सिंहनादश्च पुष्कलः । स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम् ॥ २४
महेन्द्रेणेव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २५

अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ।
श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ । तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥
आविवेश महान्क्रोधो रावणं तं महामृधे १॥ सूतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २
निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च । दुःखमेषोऽपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३
रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् । प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान्कुमुदो नलः॥ ४
मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादनः । हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५
स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् । नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६
पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना । संचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥ ७
तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् । निर्ददाह कपीन्सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८
उत्पपात रजो घोरं तैर्भग्नैः संप्रधावितैः । न हि तत्सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९
तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः । दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १०
ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् । स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा । आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनुः ॥
पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ १२
ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली । वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ॥ १३
समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४
विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् । महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १५
रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च । शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६
तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥१७
तमिच्छन्प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः । मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान्॥१८
तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता । बाणान्बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९
एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश । लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २०
अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिंजयः । आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् २१
स संख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः । व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ २२
शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः । दृष्ट्वैवापततः शीघ्रं भल्लाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २३
ताञ्शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः । दीप्यमानान्महाघोरान्क्रुद्धानाशीविषानिव॥२४
राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा । अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ २५
चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् । बाणवेगान्समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ २६
तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः । रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥ २७
संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा । घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८
गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ २९

१ समुत्क्षिप्तवन्तौ ।

महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः । शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः समरं तदा ॥
गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३०
बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः । अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१
उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ । उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२
उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः । ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३३
ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः । नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४
रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् । शिरसा धारयन्रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३५
अथ मन्त्रानभिजपन्रौद्रमस्त्रमुदीरयन् । शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥
मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ३६
ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः । अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३७
पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् । ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३८
ते भित्त्वा बाणरूपाणि[1] पञ्चशीर्षा इवोरगाः । श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३९
निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्छितः । आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥ ४०
सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान्कङ्ककाकमुखानपि । गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥ ४१
ईहामृगमुखांश्चान्यान्व्यादितास्यान्भयानकान् । पञ्चास्यांल्लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्शरान् ४२
शरान्खरमुखांश्चान्यान्वराहमुखसंस्थितान् । श्वानकुक्कुटवक्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४३
एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशिताञ्शरान् । रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ४४
आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः । ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४५
अग्निदीप्तमुखान्बाणांस्तथा सूर्यमुखानपि । चन्द्रार्धचन्द्रवक्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥ ४६
ग्रहनक्षत्रवक्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् । विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान्[2]ससर्ज निशिताञ्शरान् ४७
ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ४८ ॥ विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४९
तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥
सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ५०

ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिःसृतम् ।
मुदान्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ।

तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १
मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः । उत्स्रष्टुं रावणो घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २
ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च । कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३
मुद्गराः कूटपाशाश्च[3] दीप्ताश्चाशनयस्तथा । निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४
तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः । जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५
तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना । रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६

---

१ रावणास्त्राणि । २ विद्युदर्चिःसदृशान् । ३ कपटपाशाः ।

ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च । कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७
तैरासीद्गगनं दीप्तं संपतद्भिरितस्ततः । पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८
तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि स तु राघवः । आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे॥९
तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः । विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १०
स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः । रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिंजयः । राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली । लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३
तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः । ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४
सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबलः ॥१५
तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६
नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान्पर्वतोपमान् । जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७
हताश्वाद्वेगवान्वेगादवप्लुत्य महारथात् । क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८
ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्तां दीप्ताशनीमिव । विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥१९
अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः । अथोदतिष्ठत्संनादो वानराणां तदा रणे ॥२०
सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी।सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता॥
ततः संभावितत्तरां कालेनापि दुरासदाम् । जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा॥ २२
सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा । जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् । प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४
तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः । रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५
कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना । न प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६
मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः । लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्मादेवं विभीषणः । विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते॥२८
एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा । मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९
इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् । मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ३०
लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा । रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१
सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना । शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२
तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा॥३३
रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा । मुक्ताशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४
न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि । जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५
ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया । शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६
तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः । भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७
स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः । बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८

---

१ चन्दनादिभिरर्चिताम् । २ रुधिरलिप्ता । ३ मोघा भव इति अनुव्याहरदित्यन्वयः। ४ मुक्ता–आशु–उरसि–अभीतस्य इति पदानि ।

न विषादस्य कालोऽयमिति संचिन्त्य राघवः । चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥
सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं संनिरीक्ष्य च ॥ ३९
स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे । लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४०
तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा । यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१
अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ४२ ॥ सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ४३
तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् । बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४४
तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा । शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४५
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् । अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥
लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः । पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ॥ ४७
पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः । काङ्क्षतः स्तोकक[1]स्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८
अस्मिन्मुहूर्ते न चिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः । अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९
राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् । वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ५०
प्राप्तं दुःखं महद्घोरं क्लेशं च निरयोपमम् । अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५१
यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया । सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५२
यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे । सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५३
चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति । दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५४
स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः । आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५५
अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे । त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ५६
अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः । सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥ ५७
एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । आजघान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५८
अथ प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः । अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५९
रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् । शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ६०
ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः । अन्तरिक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१
तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् । त्रासनः सर्वभूतानां संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ६२
स कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मतार्दितः ।
भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ।

शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा । लक्ष्मणं समरे शूरं रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ १
स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः । विसृजन्नेव बाणौघान्सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ । सर्पवद्वेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन्[2] ॥ ३
शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं मम । पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४

१ चातकस्य । २ जनयन् ।

अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः । यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥ ५
लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनुः । सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता ॥ ६
अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव । चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ ७
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना । विनिष्टनन्तं दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ ८
राघवो भ्रातरं दृष्ट्वा प्रियं प्राणं बहिश्चरम् । दुःखेन महताविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥ ९
परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १०
न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ११
किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते । यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः॥ १२
देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः १३
इत्येवं विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् । विवेष्टमानं करुणमुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ॥
राममाश्वासयन्वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
न मृतोऽयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यावं न निष्प्रभं १५
सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते । पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ १६
एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशांपते । दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ १७
नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमरिंदमः ॥ १८
आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले । सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ १९
एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः । हनुमन्तमुवाचेदं हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २०
सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् । पूर्वं ते कथितो योसौ वीर जाम्बवता शुभः॥ २१
दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय । विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २२
सवर्णकरणीं चापि तथा संजीवनीमपि । संधानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥ २३
संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः । इत्येवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौषधिपर्वतम् ॥
चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तां महौषधिम् ॥ २४
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः । इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ २५
अस्मिन्हि शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम् । प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणोऽप्येवमब्रवीत् २६
अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् । कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् २७
इति संचिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः । आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेः शिरः २८
फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः । गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ २९
स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभःस्थलात् । आपपात गृहीत्वा तु हनुमाञ्शिखरं गिरेः॥ ३०
समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः । विश्रम्य किंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३१
ओषधिं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव । तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ३२
एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम् । सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीम् ॥ ३३
विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः । दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ३४
ततः संक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तमः । लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ॥ ३५

---

१ स्वप्नगमने । २ कपिशम् । विवर्णमिति यावत् । ३ द्विरीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्ते-ऽनयेति विशल्यकरणी ताम् । ४ संमर्द्य ।

सशल्यस्तां समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा । विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ३६
तमुत्थितं ते हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् । साधु साध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ३७
एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा । सस्वजे स्नेहगाढं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ३८
अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा । दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ३९
न हि मे जीवितेनार्थः सीतया चापि लक्ष्मण । को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ४०
इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः । खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम । लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४२
न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां साधवोऽनघ । लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ४३
नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ । वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ४४
न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ४५
अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ४६
यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां त्वमिहेच्छसि प्रतिज्ञाम् ।
यदि तव राजवरात्मजाभिलाषः[3] कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः । संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥
रावणाय शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ १
अथान्यं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ २
दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः । आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३
दीप्तपावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः । निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥ ४
भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः । न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ५
ततः काञ्चनचित्राङ्गः किंकिणीशतभूषितः । तरुणादित्यसंकाशो वैडूर्यमयकूबरः ॥ ६
सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः[4] । हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः ॥ ७
रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः । देवराजेन संदिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥ ८
अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ ९
अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः । प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १०
सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्शत्रुनिबर्हण ॥ ११
इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसंनिभम् । शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १२
आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् । मया सारथिना राजन्महेन्द्र इव दानवान् ॥ १३
इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं समभिवाद्य च । आरुरोह तदा रामो लोकाँल्लक्ष्म्या विराजयन् १४
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १५
स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः । अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १६

---

१ रावणं हत्वा विभीषणं अभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपाम् । २ कृतसंचारः । ३ सीताभिलाषः । ४ श्वेतचामरैः । ५ देवराजेन संदिष्टो वरः यः देवराजरथः तं रथं आरुह्य मातलिः अभ्यवर्ततेत्यन्वयः ।

अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः । ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ १७
ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः॥१८
ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः । राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः॥ १९
तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः । दिशश्च संतताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २०
तान्दृष्ट्वा पन्नगान्रामः समापतत आहवे । अस्त्रं गारुत्मकं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २१
ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः । सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः॥२२
ते तान्सर्वाञ्शराञ्जघ्नुः सर्परूपान्महाजवान् । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः॥ २३
अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २४
ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् । अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २५
चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः । पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनम् ॥
ऐन्द्रानपि जघानाश्वाञ्शरजालेन रावणः ॥ २६
तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः । विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ २७
राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः । व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ २८
रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा । प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥ २९
समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३०
सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः । उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३१
शस्त्रवर्णः सुपुरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ ३२
कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् । आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ३३
दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ ३४
निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा । नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान्रणमूर्धनि ॥ ३५
स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः । जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ।

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः । सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १
सिंहशार्दूलवाञ्शैलः संचचाल चलद्रुमः । बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥ २
खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः । औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ३
रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् । वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४
विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः । ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५
ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् । नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ६
ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः । प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७
दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः । देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः । प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरणं महत् ॥ ९
वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् । शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १०

१ लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य ।

सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् । अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११
त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा । प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२
तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् । अनेकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १३
समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् । संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा । प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५
अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः । सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६
स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् । विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७
शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः । तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान्हरिष्यति ॥ १८
रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे । त्वां निहत्य रणश्लाघिन्करोमि तरसा समम् ॥
तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव १९॥ एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः २०
तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् । अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१
तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् । ससर्ज विशिखान्रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ २२
आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २३
निर्ददाह स तान्बाणान्रामकर्मुक निःसृतान् । रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४
तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताञ्शूलसंस्पर्शचूर्णितान् । सायकानन्तरिक्षस्थान्राघवः क्रोधमाहरत् ॥ २५
स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् । जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २६
सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ २७
सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिञ्शूले पपात ह । भिन्नः शक्त्या महाञ्शूलो निपपात हतद्युतिः २८
निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् । रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥ २९
निर्बिभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः । राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३०
स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः । राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ३१

स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः ।
जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

स तेन तु तथा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो रणे । रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १
स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् । अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २
बाणधारासहस्रैस्तैः स तोयद इवाम्बरात् । राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३
पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे । महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४
स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः । गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः । निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६
स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः । दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान्किंशुकद्रुमः ॥ ७
शराभिघातसंरब्धः सोऽपि जग्राह सायकान् । काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥ ८
ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ । शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९

ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः । उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १०
मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम । हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ११
मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने । वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२
स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक । कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३
भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित । दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥ १५
उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च । कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥ १६
शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते । नैव लज्जास्ति ते सीतां चोरवद्व्यपकर्षतः ॥ १७
यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् । भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः १८
दिष्ट्यासि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः । अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९
अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु २०
निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण । पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१
अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते । कर्षन्त्वान्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२
इत्येवं संवदन्वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः । राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २३
बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे । रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः ॥ २४
प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः । प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५
शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः । भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् २६
हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् । हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७
यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम् । नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना ॥ २८
क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च । न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥ २९
सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थं समीक्ष्य तम् । शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

स तु मोहात्सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः । क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १
हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् । भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २
विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् । मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३
किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च । त्वया शत्रोः समक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४
त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालसमार्जितम् । यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५
शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६
यस्त्वं रथमिमं मोहान्न चोद्वहसि दुर्मते । सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७
न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः । रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम् ॥ ८
निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः । यदि वाप्युषितो वासि स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥ ९
एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना । अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १०

१ उत्कोचादिना वशीकृतः ।

न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि[1] शत्रुभिः।न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया
मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता। स्नेहप्रस्कन्नमनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२
नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम्। कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३
श्रूयतां त्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः। नदीवेग इवाभोगे[2] संयुगे[3] विनिवर्तितः ॥ १४
श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा। न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५
रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः। दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६
निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः। तेषु तेष्वभिपन्नेषु[4] लक्षयाम्यप्रदक्षिणम्[5] ॥ १७
देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च। दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८
स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च। युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९
उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम्। सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना[6] ॥ २०
तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम्। रौद्रं वर्जयता[7] खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१
न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः २२॥ भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २३
आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन। तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २४
संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः। प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु। नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः ॥ २६
एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः। ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २७
श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २८

ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान्स सारथिः।
स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः।

(आदित्यहृदयम्।)

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम्। रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १
दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम्। उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २
राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम्। येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३
आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम्। जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम्। चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५
रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम्। पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६
सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः। एष देवासुरगणाँल्लोकान्पाति गभस्तिभिः ॥ ७
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः।महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः
पितरो वसवः साध्या ह्यश्विनौ मरुतो मनुः। वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९
आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान्। सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः १०
हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान्। तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्ताण्ड अंशुमान् ११

---

१ उपजापं भेदं न गमितः। २ आभोगे आभोगात् उन्नतप्रदेशात्। ३ संयुगे संयुगात्। ४ आविर्भूतेषु सत्सु। ५ प्रतिकूलम्। ६ सारथिना। ७ अपनयता।

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः । अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२
व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः । घनवृष्टिरपां मित्रं विन्ध्यवीथी प्लवंगमः ॥ १३
आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः । कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४
नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५
नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः । ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १७
नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नमः । नमः पद्मप्रबोधाय मार्ताण्डाय नमो नमः ॥ १८
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९
तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने । कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २०
तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्मणे । नमस्तमोभिनिघ्नाय रवये लोकसाक्षिणे ॥ २१
नाशयत्येष वै भूतं[1] तदेव सृजति प्रभुः । पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२
एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३
वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४
एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५
पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् । एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६
अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं वधिष्यसि। एवमुक्त्वा तदागस्त्यो जगाम च यथागतम् २७
एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । धारयामास[2] सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८
आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान्। त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् २९
रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागमत् । सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३०

अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ।
निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा[3] सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति[4] ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् । गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १
युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः । युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २
ग्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् । प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् ॥
रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३
तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम्[5] । रथं राक्षसराजस्य नरराजो[6] ददर्श ह ॥ ४
कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा । तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ ५
शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ६
गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् । विस्फारयन्वै वेगेन बालचन्द्रनतं[7] धनुः ॥ ७
उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् । मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ८

---

१ जगत् । २ आदित्यहृदयमिति शेषः । ३ अनुगृह्य । ४ त्वर रावणवधं प्रति त्वरस्वेति वचोऽवदत् । ५ प्रतिध्वनियुक्तम् ।
६ रामः । ७ बालचन्द्रवन्नतम् ।

यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः । समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ ९
तदप्रमादमातिष्ठन्प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः । विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ १०
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् । रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ ११
कामं न त्वं समाधेयः पुरंदररथोचितः । युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १२
परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः । प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १३
अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथम् । चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १४
ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः । रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १५
धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् । जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥
शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १६
तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः । परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १७
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १८
समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः । रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ १९
ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि । वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २०
महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्थले । येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ २१
संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया । दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २२
सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रचेरुर्महास्वनाः । विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाऽहिताः ॥ २३
रावणश्च यतस्तत्र संचचाल वसुंधरा । रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २४
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः । दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः २५
गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः । प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २६
प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून्समाकिरन् । तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २७
निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः । दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २८
दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः । पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ २९
कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति । निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः ॥ ३०
जघनेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् । मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च॥३१
एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः । रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३२
रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च । बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥३३
निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च । दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम्॥३४
ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ।
जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा । सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १
ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् । प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥ २

---

१ यथा आ अपसव्यमिति छेदः । अपसव्यं अप्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः । २ उपदेष्टव्यः ।

संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ । व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३
नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः । तस्थुः प्रेक्ष्य च संग्रामं नाभिजघ्नुः परस्परम् ॥ ४
रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् । पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ॥५
तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ । कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६
जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः । धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७
ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् । मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम्॥ ८
ते शरास्तमनासाद्य पुरंदररथध्वजम् । रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९
ततो रामोऽभिसंक्रुद्धश्चापमायम्य वीर्यवान् । कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १०
रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् । महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११
जगाम स महीं छित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः । स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥ १२
ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः । संप्रदीप्तोऽभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ १३
स रोषवशमापन्नः शरवर्षं महद्वमन् । रामस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ॥ १४
ते विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः । बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ १५
तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा । भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६
गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च । गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७
मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत् । तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८
तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् । विमुच्य राघवरथं समन्ताद्वानरे बले ॥ १९
सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् । सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥
मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २०
व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे । प्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे सायकाञ्शितान्॥२१
स मुमोच ततो बाणान्रणे शतसहस्रशः । तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२
ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता । शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥ २३
नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ॥ २४
अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले । तथा विसृजतोर्बाणान्रामरावणयोर्मृधे ॥ २५
प्रायुध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् । चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम्॥ २६
रावणस्य हयान्रामो हयान्रामस्य रावणः । जघ्नतुस्तौ तथान्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७
एवं तौ तु सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम्। मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २८

प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ।
ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

तौ तदा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ । ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १
अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥ २

१ रथबलम् । २ अनिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः । अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता । निष्फलः लक्ष्ये पतितोऽपि प्रयोजनाकारी ।

परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः । मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥
दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३
अर्दयन्रावणं रामो राघवं चापि रावणः । गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४
क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदौ यथा ॥ ५
दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे । परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतुः ॥ ६
धुरं धुरेण रथयोर्वक्रं वक्रेण वाजिनाम् । पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥ ७
रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः । चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८
स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे । मुमोच निशितान्बाणान्राघवाय निशाचरः ॥ ९
सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः । जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १०
चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रपातसमस्वनान् । सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११
मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः । न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२
तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः । चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३
विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः । मुमोच राघवो वीरः सायकान्स्यन्दने रिपोः ॥ १४
रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः । गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५
तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६
गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्वनैः । शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः १७
क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः । व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दावनाश्च सहस्रशः ॥ १८
चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिंनरमहोरगाः ॥ २०
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः । जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरं ॥ २१
एवं जपन्तोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा । रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ २२
गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३
गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥
एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ २४
ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः । संधाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५
रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलं । तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा २६
तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः । तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७
द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः । छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्यत्स्म दृश्यते ॥ २८
तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामेण सायकैः । एवमेकंशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९
न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३०
ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्यानन्दवर्धनः । मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ ३१
मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः । क्रौञ्चारण्ये विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२
त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम । किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ३३
इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे । ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ३४

---

१ न्यवर्तयत् । २ एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः । ३ जीवितक्षये विषये । ४ विश्वस्ताः । निश्चिता वा ।

रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः । गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५
तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६
देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् । पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ ३७
नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् । रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ३८
दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ।
सुरवररथसारथिर्महाव्रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ।

अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा । अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १
विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो । विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ २
ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः । जग्राह सशरं दीप्तं निःश्वसन्तमिवोरगम् ॥ ३
यमस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः । ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा । दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५
यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६
जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् । तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७
सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषं यथा । परनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८
द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् । नानारुधिरसिक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९
वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् । सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १०
कङ्कगृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् । नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११
नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् । वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२
तमुत्तमेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् । द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३
अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः । वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४
तस्मिन्संधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे । सर्वभूतानि वित्रेसुश्चचाल च वसुंधरा ॥ १५
स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६
स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः । कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७
स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः । बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८
रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः । रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९
स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः । कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूणीं पुनरागमत् ॥ २०
तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तत्ससायकम् । निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानस्य जीवितात् ॥ २१
गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः । पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः । हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २३
नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान्वानरा द्रुमयोधिनः ॥ २४
दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च । अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥
गताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५

ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः । वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६
अथान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः । दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखं ववौ ॥ २७
निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि । किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोरमा ॥ २८
राघवस्तवसंयुक्ता गगनेऽपि च शुश्रुवे । साधु साध्विति वागग्र्या दैवतानां महात्मनाम् ॥ २९
आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह । रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ ३०
ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् । चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१

ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ।
मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ३२
ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा ।
समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिना ह्यपूजयन् ॥ ३३
स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज ।
रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेन्द्रः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ।

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् । शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १
वीर विक्रान्तविख्यात विनीत नयकोविद । महार्हशयनोपेत किं शेषेऽद्य हतो भुवि ॥ २
विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ । [1]मकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३
तदिदं वीर संप्राप्तं मया पूर्वं समीरितम् । काममोहपरीतस्य यत्ते न रुचितं वचः ॥ ४
यन्न दर्पात्[2]प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः । न कुम्भकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥
न स्वयं त्वम[3]मन्येथास्तस्योदर्को[4]ऽयमागतः ॥ ५
गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य [5]विग्रहः । गतः [6]सत्त्वस्य संक्षेपः [7]प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६
आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥ ७
चित्रभानुः प्रशान्तार्चि[8]र्व्यवसायो निरुद्यमः । अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतां वरे ॥ ८
किं[9] शेषमिव लोकस्य हतवीरस्य सांप्रतम् । रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ९

धृतिप्रवालः [10]प्रसहाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ।
रणे महाद्राक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ १०
तेजोविषाणः [11]कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ।
इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ ११
पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निःश्वासधूमः स्वबलप्रतापः ।
प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ १२

---

१ मकुटेनोपलक्षितस्त्वं किं शेष इत्यन्वयः । २ प्रहस्तो दर्पात् यत् नामन्यत । ३ अमन्यथाः । ४ फलम् । ५ विरोधः । देहो वा । ६ बलस्य संग्रहः । ७ प्रकृष्टस्तुतीनां विषयः । ८ उत्साहशक्तिः । ९ सांप्रतं हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषम् । सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः । १० प्रसहः प्रसहनम् । ११ कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य सः ।

[1]सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः [2]पराभिजिद्गन्धन[3]गन्धहस्ती ।
रक्षो[4]वृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वर[5]व्याघ्रहतो[6]ऽवसन्नः ॥ १३
वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिमृष्टार्थनिश्चयम् । रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १४
नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः । अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥ १५
नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिताः । वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १६
येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता । तस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुं १७
नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन । परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥ १८
इयं हि पूर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता । क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः १९
तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः । यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ २०
तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः । उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २१
योऽयं विमर्देषु न भग्नपूर्वः सुरैः समेतैः सह वासवेन ।
भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २२
अनेन दत्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः ।
धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च यापितानि ॥ २३
[7]एषो हिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यवीर्यः ।
एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २४
स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन ।
आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २५
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ।

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना । अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥ १
वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु । विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २
उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः । प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३
राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः । परिपेतुः कबन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४
ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः । करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः ॥ ५
ददृशुस्तं महावीर्यं महाकायं महाद्युतिम् । रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६
ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु । निपेतुस्तस्य गात्रेषु छिन्ना वनलता इव ॥ ७
बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह । चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८
उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स्म परिवर्तते । हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९
काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती । स्नापयन्ती मुखं बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १०
एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि । चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११

---

१ सिंहर्क्षा राक्षसाः त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य सः । २ परजेता । ३ परोत्सादने गन्धहस्तिसदृशः । ४ रावणवृषभः । ५ रामव्याघ्रेण हतः । ६ मृतः । ७ एषः हिताग्निः आहिताग्निः । सन्धिरार्षः ।

येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः। येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः॥१२
गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम्। भयं येन महद्दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः॥१३
असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा। न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयं१४
अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम्। हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना॥ १५
यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा। सोयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः१६
एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः। भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः॥१७
अशृण्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम्। मरणायाहृता सीता घातिताश्च निशाचराः॥१८
एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः। ब्रुवाणोपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः
धृष्टं परुषितो मोहात्त्वयात्मवधकाङ्क्षिणा॥ १९
यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता रामाय मैथिली। न नः स्याद्व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत्२०
वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत्। वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः२१
त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात्। राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम्२२
न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव। दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते॥ २३
वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे। तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः॥ २४
नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया। शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता॥ २५
विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः। कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११३॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः।

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम्। ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत॥ १
दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा। पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत्॥ २
ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज। क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः॥ ३
ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः॥ ४
ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः। स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः॥
न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसर्षभ॥ ५
कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम्। अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः॥६
मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः। विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते॥ ७
न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे। सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम्॥ ८
यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः। खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः॥ ९
यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि। प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम्॥ १०
यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे। तदैव हृदयेनाहं शङ्के राममानुषम्॥ ११
अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः। मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम्॥ १२
अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल। वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे॥ १३
व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः। अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान्॥ १४

---

१ निष्पन्नमनोरथः। २ देवादयः। ३ स्वच्छन्दकरणम्। ४ पूर्णस्य।

तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १५
मानुषं वपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः । सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ १६
सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया । सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७
इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया । स्मरद्भिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ १८
क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया । उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १९
अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुङ्गव । ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २०
अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते । सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतं२१
वसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम् । सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम्२२
आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनात्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥
पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३
तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् । देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः॥२४
अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः । घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५
शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते । विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६
सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः । अनङ्गवशमापन्नस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥२७
न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली । मयाधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे२८
सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः । तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९
सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ ३०
मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति । अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ ३१
कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने । देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ ३२
विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया । पश्यन्ती विविधान्देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगम्बरा॥
भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर वधात्तव३३॥सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिग्राज्ञां चञ्चलाः श्रियः
हा राजन्सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक् समुन्नसम् । कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः३५
किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम् । मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु॥ ३६
विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् । तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७
रामसायकनिर्भिन्नं सिक्तं रुधिरविस्रवैः । विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दनरेणुभिः ॥ ३८
हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी । या मयासीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया॥३९
पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४०
दृप्तारिमर्दनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः । अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥ ४१
तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसर्षभ । कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२
स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् । केयूराङ्गदवैडूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३
कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु । भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ ४४
तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् । पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५
श्वाविदः शललैर्यद्वद्बाणैर्लग्नैर्निरन्तरम् । स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं संछिन्नस्नायुबन्धनम् ॥
क्षितौ निपतितं राजञ्श्यावं रुधिरसच्छवि ४६॥ वज्रप्रहाराभिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७

१ फलम् । २ निर्हेतुकम् । ३ धमनी ।

हा स्वप्नः[1] सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः । त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ४८
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत्[2] । जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शंकरस्य च ॥ ४९
दृप्तानां निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् । लोकक्षोभयितारं च नादैर्भूतविराविणम् ॥ ५०
ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुसंनिधौ । स्वयूथभृत्यवर्गाणां गोप्तारं भीमविक्रमम् ॥ ५१
हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः । निवातकवचानां च संग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२
नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च । धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३
देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः । शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ ५४
लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् । अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम्॥५५
एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् । स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६
शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर । इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७
यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि । तदास्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिं[3]न्निपातिता॥ ५८
नाहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया । विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः॥
प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्य सुदुर्गमम् । नय मामपि दुःखार्तां न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६०
कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि । दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिभाषसे॥
दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् । निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२
पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् । बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि॥ ६३
अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः । न चैनमाश्वासयसे किंवा न बहुमन्यसे ॥ ६४
यास्त्वया विधवा राजन्कृता नैकाः कुलस्त्रियः । पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥
ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ६५॥ त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्तं तदागतं ६६
प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप । पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७
कथं च नाम ते राजँल्लोकानाक्रम्य तेजसा । नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८
अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया । आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥ ६९
कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् । तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्वलक्षणम्[4] ॥ ७०
अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः । मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१
सत्यवाक् स महाभागो देवरो मे यदब्रवीत् । सोऽयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः ॥
कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२
निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थः सोऽयं मूलहरो महान् । त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ ७३
न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः । स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४
सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः । आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दुःखिता॥
सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया । भ्रातॄणां चापि कार्त्स्न्येन हितमुक्तं त्वयानघ ॥ ७६
हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् । विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७
मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा । न श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८
नीलजीमूतसंकाश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ ७९

---

१ इदं ते मरणम् । स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः । सत्यमेव नात्र संशयः । २ महदिति क्रियाविशेषणम् । त्रैलोक्यवसुभोक्तारमित्यनेन संबध्यते । ३ अस्मिन्त्वद्धनने सति । ४ विनाशज्ञापकम् ।

स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः । प्रसुप्त इव शोकार्तो किं मां न प्रतिभाषसे ८०
महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः । यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे । अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ८२
येन सूदयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा । वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥ ८३
रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः । परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८४
प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् । अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ८५
धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८६
इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना । स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥ ८७
कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि । संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८८
तथागतां समुत्पत्त्य सपत्न्यस्ता भृशातुराः । पर्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८९
न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा । दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ९०
इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह । स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवैः ॥ ९१
एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह । संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९२
तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः । विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ॥
रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९३
त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा । नाहमर्होऽस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शिनम् ॥ ९४
भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः । रावणो नार्हते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवात् ॥ ९५
नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि । श्रुत्वा तस्या गुणान्सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ९६
तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः । विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९७
तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितं । अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ९८
अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः । तेजस्वी बलवाञ्शूरो संयुगेषु च नित्यशः ॥ ९९
शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः । महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ १००
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव १०१
त्वत्सकाशाद्दशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् । प्राप्तुमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ १०२
राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः । संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०३
चितां चन्दनकाष्ठानां पद्मकोशीरसंवृताम् । ब्राह्म्या संवेशयांचक्रू राङ्कवास्तरणावृताम् ॥ १०४
वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः । प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ १०५
वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् । पृषदाज्येन संपूर्ण स्रुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः १०६
पादयोः शकटं प्रादुरन्तरूर्वोरुलूखलम् । दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् ॥
दत्त्वा तु मुसलं चान्यद्यथास्थानं विचक्षणाः ॥ १०७
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च । तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ १०८
परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ १०९

---

१ दशाविभागपर्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये, लोकानामध्रुवा स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया सुविदिता नेति काकुः । सुविदितैवेत्यर्थः । लोकानां स्थितिरध्रुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदितैवेत्यर्थः । २ वेदोक्तप्रक्रियया । ३ आग्नेयभागे ।

गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य रावणं दीनमानसाः । विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥ ११०
लाजैश्चावकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा १११ ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ११२
स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान् । उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् ११३
प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च । ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुनः पुनः॥
गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा । प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः ॥
रामपार्श्वमुपागम्य तदातिष्ठद्विनीतवत् ॥ ११५
रामोऽपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ ११६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः । जग्मुः स्वैः स्वैर्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १
रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् । सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २
अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च । कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ ३
राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् । अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४
राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः । दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवारुरोह सः ॥ ५
तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे । राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६
परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः । पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम्[1] ॥ ७
अब्रवीच्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनम् । सौमित्रिं सत्त्वसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८
विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय । अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९
एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् । लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम्॥१०
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना । तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११
तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् । आदिदेश महासत्त्वान्समुद्रसलिलानये ॥ १२
अतिशीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः । आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ १३
ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने । घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४
लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् । विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतम् ॥
अभ्यषिञ्चत्स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ॥ १५
तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः । दृष्ट्वाभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणं १६
स तद्राज्यं महत्प्राप्य रामदत्तं विभीषणः । प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् १७
अक्षतान्मोदकाँल्लाजान्दिव्याः सुमनसस्तदा । आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः॥ १८
स तान्गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् । मङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान्॥१९
कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम् । प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ २०
ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं पार्श्वतः स्थितम् । अब्रवीद्राघवो वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् २१
अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ २२
गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि । प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २३

---

१ शिबिरम् ।

वैदेह्यै मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् । आचक्ष्व जयतां श्रेष्ठ रावणं च मया हतम्॥ २४
प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर । प्रतिगृह्य च संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ।

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १
प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम् । ददर्श मृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम् ॥
वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् २॥ निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोभिगम्याभिवाद्य च३
दृष्ट्वा तमागतं देवी हनुमन्तं महाबलम् । तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताभवत् ॥ ४
सौम्यं दृष्ट्वा मुखं तस्या हनुमान्प्लवगोत्तमः । रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५
वैदेहि कुशली रामः सहसुग्रीवलक्ष्मणः । विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥ ६
कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदमः ॥ ७
विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह । निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ८
पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः । अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ९
प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये । दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम संयुगे॥१०
लब्धो नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा । रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चेयं वशे स्थिता११
मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये । प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १२
संभ्रमश्च न गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये । विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १३
तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे । अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १४
एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना । प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १५
अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् । किं नु चिन्तयसे देवि किं नु मां नाभिभाषसे१६
एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता । अब्रवीत्परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १७
प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् । प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १८
न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवङ्गम । मत्प्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम्॥१९
न हि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर । सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत्समम्२०
हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च। राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥२१
एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः । गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २२
भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि । स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २३
तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत्स्निग्धमेव च । रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २४
अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः । हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥२५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २६
अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषितम् । बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २७
श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं पुत्रः परमधार्मिकः । बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम्॥२८

---

१ शरीरसंस्कारेण । २ क्षणमात्रम् । ३ नैतदर्हति भाषितुं हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ।
४ रामं विजयिनं पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् देवराज्यादयो गुणाः उत्कर्षाः प्राप्ताः ।

तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः। एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः॥ २९
अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः॥ ३०
इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे । हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा॥ ३१
क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ॥ ३२
घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः । राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ३३
मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्चरणैश्चैव शोभने । इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४
घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः । भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३५
नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लङ्घनैर्हतैः । निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥ ३६
एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि । हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ ३७
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥ ३८
राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराज्ञया । विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ ३९
भाग्यवैषम्ययोगेन पुरा दुश्चरितेन च । मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४०
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् । दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१
आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् । हते तस्मिन्न कुर्युर्हि तर्जनं वानरोत्तम ॥ ४२
[1]अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः । ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तन्निबोध प्लवङ्गम॥ ४३
[2]न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् । समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४
[3]पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५
लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् । कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६
एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः । प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम्॥ ४७
युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी । प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४८
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४९
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥ ५०
पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् । स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ५१
तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम्। आजगाम महावेगो हनुमान्यत्र राघवः॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

---

१ पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः, वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्षं वन्यमृगाणामस्माकं जात्या शत्रुरेषः तस्मादेनं वृक्षात् पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भल्लूकः स्ववासस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि । तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । तदनन्तरं त्वां रक्षिष्यामि सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण चोदितः सन् व्याधस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा । २ तत्रत्यं श्लोकं पठति—न पर इति । परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः । पापं प्रत्यपकाररूपम् । नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथा हि । सन्तश्चारित्रभूषणाः । ३ वधार्हाणां वा पापानां वधार्हेष्वपि पापेषु । शुभानां वा शुभेष्विव । आर्येण करुणं कारुण्यं कार्यं । न कश्चिन्नापराध्यति सर्वोप्यपराध्यति ।

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ।

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवङ्गमः । रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः । तां देवीं शोकसंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २
सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा । मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३
पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया । भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः । अगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मेदिनीमवलोकयन् । उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६
दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् । इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः । प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत्॥८
दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् । अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ १०
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः । यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ ११
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता । भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १२
ततः सीतां शिरःस्नातां युवतीभिरलङ्कृताम् । महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १३
आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् । रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १४
सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् । प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत्१५
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् । हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १६
ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् । विभीषणमिदं वाक्यमहृष्टं राघवोऽब्रवीत् ॥ १७
राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत । वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १८
स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः । तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ १९
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्झरपाणयः । उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ २०
ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः । बृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्तस्थुस्तदा ॥२१
तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः । वायुनोद्धूतमानस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २२
उत्सार्यमाणांस्तान्दृष्ट्वा समन्ताज्जातसंभ्रमान् । दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २३
संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव । विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २४
किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः । निवर्तयैनमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २५
न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः॥२६
व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥ २७
सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता । दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः२८
तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण । सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम् ॥ २९
एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः । रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३०
ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमांश्च प्लवङ्गमः । निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥३१
कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः । अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३२
लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली । विभीषणेनानुगता भर्तारं साभ्यवर्तत ॥ ३३

१ जननिवारणे । २ जर्झराः सदावलम्बनजनितपारुष्याः । ३ कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्कः ।

सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि । रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३४
विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता । उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३५
अथ समपनुदन्मनःक्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ।
वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदानीम् ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ।

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्वां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् । हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १
एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २
गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता । अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३
अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः । अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मनः[1] ॥ ४
या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा । दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५
संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति । कस्तस्य पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६
लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् । सफलं तस्य तच्छ्लाघ्यं महत्कर्म हनूमतः ॥ ७
युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे । सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८
निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः । विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽद्य परिश्रमः॥९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः । मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १०
पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत । प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११
स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः । अब्रवीत्परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२
यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता । तत्कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३
निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना । अगस्त्येन दुराधर्षा[2] मुनिना दक्षिणेव दिक्॥१४
विदितश्चास्तु ते भद्रे योऽयं रणपरिश्रमः । स तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥१५
रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः । प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं[3] च परिरक्षता ॥ १६
प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७
तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे । एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८
कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् । तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लेख्येन[4] चेतसा॥ १९
रावणाङ्कपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा । कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ २०
तदर्थं[5] निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया । नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो[6] यथेष्टं गम्यतामितः२१
इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना । लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु[7] बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२
सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे । निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३
न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् । मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम्॥२४
ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ।
मुमोच बाष्पं सुभृशं प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव सल्लकी ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

---

१ स्वतन्त्रो भवामि । २ इल्वलाक्रान्तत्वाज्जीवलोकस्य दुराधर्षा दुःसंचारा । ३ अयशस्यम् । ४ रणरणिकायुक्तेन । ५ कुलार्थम् । ६ आसक्तिः । ७ अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तद्गृहे वर्तनम् । नत्वन्यथा ।

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् । राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥ १
सा तदश्रुतपूर्वं हि जने[1] महति मैथिली । श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताभवत् ॥ २
प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा । वाक्शल्यैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३
ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् । शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४
किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् । रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५
न तथास्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि । प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६
पृथक्स्त्रीणां[2] प्रचारेण[3] जातिं[4] तां परिशङ्कसे । परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७
यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो । कामकारो[5] न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८
मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते । पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९
सह संवृद्धभावाच्च[6] संसर्गेण[7] च मानद । यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेन[8]ास्मि शाश्वतम् ॥ १०
प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः । लङ्कास्थाहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११
प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् । त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया १२
न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् । सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव १३
त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता । लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४
अपदेशेन[9] जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् । मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५
न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः । मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् १६
एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी । अब्रवील्लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७
चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् । मिथ्योपघातोपहता[10] नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८
अप्रीतस्य[11] गुणैर्भर्तुस्त्यक्ताया जनसंसदि । या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९
एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा । अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २०
स विज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याकारसूचितम् । चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् २१
अधोमुखं तदा रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् । उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २२
प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली । बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २३
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः २४
यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः
कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् । राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २६
आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च । अहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥
यथान्येऽपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २७
एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् । विवेश ज्वलनं दीप्तं निःसङ्गेना[12]न्तरात्मना ॥ २८
जनः स सुमहांस्त्रस्तो बालवृद्धसमाकुलः । ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २९

---

१ जने महति महाजनमध्ये । २ प्राकृतस्त्रीणाम् । ३ आचारेण हेतुना । ४ सर्वामपि स्त्रीजातिम् । ५ स्वेच्छाचरणम् । ६ स्वभावपरिज्ञानहेतुना सहसंवर्धनेन । ७ संश्लेषेण । ८ मत्स्वभावाज्ञानेन हेतुना । ९ जनकमपदिश्य । १० मिथ्यापवादहता । ११ गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य भर्तुस्त्यक्ताया मे या गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः तं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना । १२ शरीरे निरभिलाषेण ।

सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा । पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३०
ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनं । सीतां कृत्स्नास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ३१
प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने । पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३२
ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः । शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३३
तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः । रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैव वदतां गिरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥१
ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः । सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परंतपः ॥ २
षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः । कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसंनिभैः । आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४
ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् । अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५
कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः । उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥ ६
कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ७
ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः । त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥
रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ ८
अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी । अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परंतप ९
उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ १०
इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मभृतां वरः ॥ ११
आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । योऽहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ १२
इति ब्रुवन्तं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १३
भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १४
अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव । लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः १५
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः । अजितः खड्गधृग्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १६
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः । प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १७
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् । शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥१८
सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ १९
त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः । सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परन्तपः । प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ २१
दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च । दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २२
सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् । त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २३
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः । त्रींल्लोकान्धारयन्राम देवगन्धर्वदानवान् ॥२४
अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती । देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ २५

---

१ संततां घृतधाराम् ।

निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा । संस्कारास्तेऽभवन्वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २६
जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् । अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षण ॥२७
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः । महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरं२८
सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः । वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम्२९
तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर । निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ ३०
अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः । अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ ३१
अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३२
ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥३३
इममार्षं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् । अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः[1] ॥ १
स विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः । उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम्॥२
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् । रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३
अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम्[2] । ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ४
अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ५ ॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते॥६
नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा । सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७
रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा । त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८
रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा । रक्षिता राक्षसीसङ्घैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९
प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली । नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १०
विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव । न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ११
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैतद्वदतां वरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२
एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान्दृढविक्रमः । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३
अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति । दीर्घकालोषिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४
बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः । इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि१५
अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् । अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६
प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः । उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम्॥ १७
इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा । रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १८
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् । प्रधर्षयितुमप्राप्तां[3] दीप्तामग्निशिखामिव १९
नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा । अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥२०
विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा । न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा२१
अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वचः शुभम् । स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च ब्रुवतां हितं२२

---

१ अग्निः । २ प्रसन्नमनस्काम् । ३ प्रधर्षणानर्हाम् ।

इतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् । इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १
पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप । दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतां वर ॥ २
दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः । अपावृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३
आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् । कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरं ४
प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् । इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल॥५
इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६
एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव । काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७
इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८
महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९
दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः॥१०
हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः । प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११
आरोप्याङ्कं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२
न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः । त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥१३
कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर । तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम॥१४
त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणं। अद्य दुःखाद्विमुक्तोऽस्मि नीराहादिव भास्करः१५
तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना । अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥१६
इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः । वधार्थं रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तम ॥ १७
सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् । वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन॥१८
सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम्। जलार्द्रमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपं१९
अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा । इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २०
चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया । वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता २१
निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा सफला कृता । रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥ २२
कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन । भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३
इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २४
कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च । सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ॥२५
स शापः कैकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो ॥ २६
स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् । लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥२७
रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया । कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥२८
धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि । रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २९

१ रुद्रः । २ तमः अन्धकारसदृशम् । ३ कहोळः ।

रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन । रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३०
एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अभिगम्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम्॥ ३१
एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्म निर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३२
अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया । रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३
स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् । उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभं ३४
कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति । रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥ ३५
न त्वं सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति । अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम्॥ ३६
इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम् । इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन्३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

प्रतियाते तु काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः । अब्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १
अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परन्तप । प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ ३
यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर । वक्ष्यामि कुरु ते सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४
मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् । ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५
मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः । मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ॥ ६
त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥ ७
नीरुजो निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् । गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ८
अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च । नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः॥ ९
श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः । महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥ १०
महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन । द्विर्मया नोक्तपूर्वं हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ ११
समुत्थास्यन्ति हरयो ये हता युधि राक्षसैः । ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननबाहवः ॥
नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः ॥ १२
समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा । सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनैरपि ॥
सर्व एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १३
अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः । भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १४
सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १५
ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्त्वेव हरिपुङ्गवाः । बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १६
ते सर्वे वानरास्तस्मै राघवायाभ्यवादयन् ॥ १७
काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः । ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सहलक्ष्मणम् ॥ १८
गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ॥ १९

१ देवानां हृदयं सर्वदेवान्तर्यामी । वेदानामिति पाठे वेदतात्पर्यभूतं उभयथाप्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं साक्षादुपनिषद्वेद्यं । अव्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयं । अक्षरं षड्भावविकाररहितं । तदेतत् ब्रह्म रामः रामरूपेण निर्मितं रामरूपेणावतीर्णमिति उक्तम् । ब्रह्मादिभिरिति शेषः । २ दशरथे । ३ प्रीतिव्यञ्जकम् । ४ प्रथमं वरदानात्पूर्वं सव्रणैः अथ निर्व्रणैः संवृत्तैः निर्व्रणीभूतैः गात्रैरुपलक्षिताः वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृष्य योजना ।

मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां तपस्विनीम्। शत्रुघ्नं च महात्मानं मातृः सर्वाः परन्तप॥२०
भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्व्रतधारिणम्। अभिषेचय चात्मानं पौरान्गत्वा प्रहर्षय॥ २१
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह। विमानैः सूर्यसंकाशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम्॥२२
अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान्। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा॥
ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी।
श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२३॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः।

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम्। अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः॥ १
स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च। चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च२
अलङ्कारविदश्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः। उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यन्ति राघव॥
प्रतिगृह्णीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ३॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम्॥ ४
हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमन्त्रय॥ ५
स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः। सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः॥ ६
तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम्। न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च॥ ७
इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम्। अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः॥ ८
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः॥ ९
अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज। पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम्१०
मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात्। हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम्॥ ११
त्वदर्थे पालितं चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम। तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति॥ १२
तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः १३॥अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान्१४
वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम्। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया १५
अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि। प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः ससुहृद्गणः॥ १६
सत्क्रियां विहितां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम्। प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव॥
प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते॥ १७
एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम्। रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम्॥१८
पूजितोऽहं त्वया सौम्य साचिव्येन परंतप। सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च॥१९
न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर। तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः॥ २०
मां निवर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः। शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया॥ २१
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम्। गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह॥ २२
उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर। कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्विदिह संमतः॥ २३
अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोस्मि विभीषण। मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वानुमानये॥२४
राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः। तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत॥ २५
ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यमयवेदिकम्। कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम्॥ २६

पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलङ्कृतम् । शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २७
प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २८
यन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा । बहुभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतसंनिभैः ॥ २९
तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ ३०
उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् । निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् । अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १
स तु बद्धाञ्जलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः । अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः । विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३
कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौकसः । रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४
सहैभिरजिता[1] लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर । हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५
त इमे कृतकर्माणः पूज्यन्तां सर्ववानराः ६॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषां सफलं कुरु ॥ ७
एवं संमानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया । भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ८
त्यागिनं संग्रहीतारं[2] सानुक्रोशं यशस्विनम् । सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः संबोधयाम्यहम् ॥ ९
हीनं रतिगुणैः[3] सर्वैरभिहन्तारमाहवे[4] । त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविग्नास्तं नरेश्वरम् ॥ १०
एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान्विभीषणः । रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ ११
ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् । आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ १२
अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता॥१३
अब्रवीच्च विमानस्थः पूजयन्सर्ववानरान् । सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम्॥ १४
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १५
यत्तु कार्यं वयस्येन सुहृदा वा परन्तप । कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥ १६
किष्किन्धां प्रति याह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १७
स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते बिभीषण । न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः१८
अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः१९
एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः । ऊचुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥ २०
अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् । उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च२१
दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च । अचिरेणागमिष्यामः स्वान्गृहान्नृपतेः सुत ॥ २२
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः । अब्रवीद्राघवः श्रीमान्ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २३
प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः । सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २४
क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह । त्वमध्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण॥ २५
ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया । अध्यारोहत्त्वरञ्शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २६
तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् । राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २७

---

१ पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । २ धनप्रदानेन मित्रसंग्रहकारिणम् । ३ प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैर्हीनम् । ४ हिंसनशीलम् ।

ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता। प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत्॥ २८
ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च महाबलाः। यथासुखमसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन्॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १२५॥

षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः।

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम्। उत्पपात महामेघः श्वसनेनोद्धतो यथा॥ १
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः। अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम्॥ २
कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम्। लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा॥ ३
एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम्। हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत्॥ ४
अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः। तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया॥ ५
कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः। धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता॥ ६
विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना॥ ७
लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे। अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः॥ ८
विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ। अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः॥ ९
अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत्। सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता॥ १०
एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने। यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम्॥ ११
एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे। तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः॥ १२
पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम्। अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम्॥ १३
हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि। विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम्॥ १४
एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम्। एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः॥ १५
सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम्। एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम्॥ १६
अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्प्रभुः १७॥ अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम बिभीषणः॥ १८
एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना। सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः १९
अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालिपालिताम्। अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा२०
सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप। अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम्॥
गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वयानघ॥ २१
एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम्। एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः
विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह॥ २२
ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुङ्गवान्। स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया॥ २३
तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल। अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छामः प्लवगेश्वर॥ २४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा। वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः॥ २५
प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य भाषत॥ २६
प्रिये त्वं सह नारीभिर्वानराणां महात्मनाम्। राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया॥ २७

---

१ क्रीडार्थं कृतहंसप्रतिमाभिर्युक्तम्। २ भस्मरूपेण शेत इत्यर्थः। ३ हिंसकः। ४ उत्तरणस्थानम्। ५ कुक्षौ मध्ये। सेतूपरीति शेषः। स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थानं। स्कन्धावारः शिबिरम्। ६ ताराप्रमुखाभिः।

त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः । अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥२८
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना । आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः॥२९
सुग्रीवेणाभ्यानुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३०
प्रवेशं चापि रामस्य पौरजानपदैः सह । विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३१
तारया चाभ्यनुज्ञाता सर्वा वानरयोषितः । नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
अध्यारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकाङ्क्षया ॥ ३२
ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः । ऋश्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ३३
दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः । ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥ ३४
अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः । समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ ३५
एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना । त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥
अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ ३६
अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया । दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान्वनस्पतिः ३७
यत्र युद्धं महद्वृत्तं तव हेतोर्विलासिनि । रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ ३८
खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः । त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगैः ॥
एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ ३९
पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना । यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ ४०
एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा । अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४१
दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः । वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ॥ ४२
उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः । अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४३
एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे । अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ॥
अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ४४
असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते । यत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ४५
एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना । भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ४६
एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि । नानाद्विजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ४७
शृङ्गिवेरपुरं चैतद्गुहो यत्र समागतः ॥ ४८
एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी । नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ४९
एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम । अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५०
ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः । उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५१

ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलाम् ।
पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथामरावतीम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १

१ अलंकारम् ।

सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् । शृणोषि कच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे ॥
कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः ॥ २
एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः । प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३
पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते । पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४
त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् । स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥
पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ॥ ५
सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् । दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं ममासीत्समितिंजय ॥ ६
कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७
सांप्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम् । समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८
सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ ९
यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थानवधादिकम् । ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥१०
रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता । मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११
कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा । सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२
मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च । विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३
यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः । सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ॥ १४
यथा विनिहतः संख्ये रावणो देवकण्टकः । समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः ॥
सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ १५
अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर । अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १६
तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः । बाढमित्येव संहृष्टो धीमान्वरमयाचत ॥
अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ॥ १७
फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च । भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥१८
तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात्समनन्तरम् । अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ १९
निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिनः । शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः॥२०
सर्वतो योजना त्रीणि गच्छतामभवंस्तदा ॥ २१

ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ।
कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः । चिन्तयित्वा हनूमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम्॥१
जानीहि कच्चित्कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २
शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् । निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ३
श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् । भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ४

---

१ भिक्षाः अन्नानि । भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षं । सुभिक्षं चानामयं च सुभिक्षानामयं । अनामयं आरोग्यम् । २ प्रजापालने समाहितः । ३ प्रहृष्टं । क्रियाविशेषणम् । ४ योजनानि ।

अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च । निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ५
भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम । सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥६
हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ ७
सुग्रीवेण च संसर्गं वालिनश्च वधं रणे । मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ ८
लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् । उपायानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ ९
यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः । वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ १०
महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् । उपयातं च मां सौम्य भरतस्य निवेदय ॥ ११
सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरेण च ॥ १२
एतच्छ्रुत्वा यमाकारं[1] भजते भरतस्तदा । स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति[2] ॥१३
जित्वा शत्रुगणान्रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः । उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः[3] ॥ १४
ज्ञेयाश्च सर्वे वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च । तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषणेन च ॥ १५
सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम् । पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः[4] ॥ १६
संगत्या भरतः श्रीमात्राज्यार्थी चेत्स्वयं भवेत् । प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नामखिलां रघुनन्दनः १७
तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर । यावन्न दूरं याताः स्म क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥१८
इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः । मानुषं धारयन्रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९
अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतात्मजः । गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमम् ॥ २०
लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् । गङ्गायमुनयोर्मध्यं सन्निपातमतीत्य च ॥
शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् २१ ॥ स वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥२२
सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः । सहसीतः ससौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् २३
पञ्चमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २४
एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः । उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २५
सोऽपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा । गोमतीं तां च सोऽपश्यद्भीमं सालवनं तथा ॥
प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ २६
स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः । आससाद द्रुमान्फुल्लान्नन्दिग्रामसमीपगान् ॥ २७
स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च रममाणैरलङ्कृतान् । सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २८
क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ २९
जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम् । फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ ३०
समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् । नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३१
पादुके ते पुरस्कृत्य शासन्तं वै वसुन्धराम् । चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ३२
उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः । बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ३३
न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । परिभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ३४
तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३५
वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् । अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥३६
प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् । अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥३७

१ आकारं मुखप्रसादादिकम् । २ मां प्रति यत् इङ्गितचेष्टादिकम् । ३ एतच्छ्लोकानन्तरं "इत्युक्त्वा" इत्यध्याहार्यम् । ४ नाकर्षेत् ।

निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् । उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३८
लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी । सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥ ३९
एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः । पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ४०
ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः । हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१
अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य संभ्रमात् । सिषेच भरतः श्रीमान्विपुलैरास्रबिन्दुभिः ४२
देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः । प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियं॥४३
गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् । सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश४४
हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः । सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ४५
निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम् ।
प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत्पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ।

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् । शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २
राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः । कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ३
स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः । आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४
यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव । यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५
यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो । त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम्॥ ६
चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शन । निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७
स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् । आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८
सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव । त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९
अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् । परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १०
तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगायुतम् । प्रविवेशाथ विजनं सुमहद्दण्डकावनम् ॥ ११
तेषां पुरस्ताद्बलवान्गच्छतां गहने वने । निनदन्सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ १२
तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् । निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४
शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः । अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५
ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६
ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः । प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः॥ १७
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८
एकेन सह संगम्य रणे रामेण सङ्गताः । अह्नश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १९
महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः । निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ २०
राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे । ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २१

---

१ संपूर्णमनोरथा । २ प्रियवचनस्य । ३ परितप्तम् । ४ मूर्खा ।

रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः । लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २२
अथैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति । अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३
ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति । स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २४
अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे । लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा॥२५
जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव । त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम्॥ २६
प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः । ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ २७
सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः । ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥२८
प्रविवेश ततो लङ्कां रावणो लोकरावणः ॥ २९
तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि । प्रविश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः३०
तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् । अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥ ३१
न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महावने । निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे ॥ ३२
गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः । मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ ३३
गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् । आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥ ३४
ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः । ऋश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ३५
तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत । भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा३६
इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः । रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् ॥ ३७
वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ ३८
रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥ ३९
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना । दश कोट्यः प्लवंगानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ४०
तेषां नो विप्रकृष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽत्यवर्तत ॥ ४१
भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् । समाख्याति स्म वसतिं सीताया रावणालये४२
सोहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् । आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः४३
तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् । कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ४४
तया समेत्य विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् । अभिज्ञानं च मे दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ४५
अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ४६
मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥ ४७
श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे च जीवितम् । जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः॥४८
उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे कामं वधे मनः । जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाँलोकान्विभावसुः॥ ४९
ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् । अतरत्कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ५०
प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः । लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५१
स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च । महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५२
तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः । सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँलेभे परंतपः ॥ ५३
स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः । पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५४
तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ । अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५५

ततस्तु सत्यं हनुमद्वचो महन्निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः।
उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः॥ ५६
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥ १२९॥

त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः।

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः। हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा॥ १
दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च। सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः॥ २
सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा। सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि सङ्घशः॥
अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम्॥ ३
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा। विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान्॥ ४
समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च। स्थलानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ५
सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा। ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः॥ ६
समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे। शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति॥ ७
स्रग्दामभिर्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः। राजमार्गमसंबाधं किरन्तु शतशो नराः॥ ८
राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः। ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः। अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः॥ १०
मत्तैर्नागसहस्रैश्च शातकुम्भविभूषितैः॥ ११
अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः। निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः॥ १२
शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम्। तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः॥
पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः॥ १३
ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः। कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः १४
कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन्। कृत्स्नं च नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत्॥ १५
अश्वानां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च। शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी॥ १६
द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः। माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः॥ १७
शङ्खभेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिवन्दितः। आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः॥ १८
पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम्। शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते॥ १९
उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः। भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः॥ २०
प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह। समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम्॥ २१
कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता। नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम्॥
कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानराः कामरूपिणः॥ २२
अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत्। अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम्॥ २३
सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान्। भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान्॥ २४
तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परंतप। ससैन्यस्य तथातिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम्॥ २५
निस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम्। मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् २६

---

१ भृतिंविना कर्मकरान्। २ यावत्सूर्योदयम्।

रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य वालुकिनीं प्रति । मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः ॥ २७
तदेतदृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम् । विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥
रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ २८
तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामवाहनम् । धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ २९
एतस्मिन्भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ । सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥ ३०
ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत् । स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३१
रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः । ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३२
प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः । स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३३
मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः । रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥ ३४
ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा । ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३५
ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ ३६
आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः । राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३७
तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् । अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ३८
ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत् । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ३९
सुग्रीवं कैकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाङ्गदम् । मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिषस्वजे ॥ ४०
सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् । शरभं पनसं चैव भरतः परिषस्वजे ॥ ४१
ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः । कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४२
अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् । परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४३
त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः । सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४४
विभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् । दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ४५
शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् । सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४६
रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककर्शिताम् । जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ४७
अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । स मातृश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागतम् ४८
स्वागतं मे महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन । इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ४९
तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः । व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५०
पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् । चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥
अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५१
एतत्ते रक्षितं राजन्राज्यं निर्यातितं मया । अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥ ५२
यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् । अवेक्षतां भवान्कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् ॥
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५३
तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् । मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५४
ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः । ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५५
भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा । अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५६
अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् । वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ५७

१ कृतनमस्कारमालिङ्गनेन संभाव्य ।

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । उत्तरां दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ५८
पुरोहितस्यात्मसमस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ।
निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ ५९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः । बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २
धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा । किशोरीव गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३
वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् । दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४
गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः । नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५
यथा[1] चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने । महांश्च सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६
शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् । तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥ ७
एषोपमा महाबाहो त्वदर्थं वेत्तुमर्हसि । यद्यस्मान्मनुजेन्द्र त्वं भक्तान्भृत्यान्न शाधि हि ॥ ८
जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९
तूर्यसंघातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः । मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ १०
यावदावर्तते चक्रं[2] यावती च वसुन्धरा । तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः । तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२
ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धकाः । सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३
पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले । सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४
विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५
प्रतिकर्म[3] च रामस्य कारयामास वीर्यवान् । लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६
प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः । आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७
ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् । चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८
ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथिः । योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९
अर्कमण्डलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् । आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २०
सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती । स्नातौ दिव्यैर्[4]निभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१
वराभरणसंपन्ना ययुस्ताः शुभकुण्डलाः । सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥ २२
अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये । पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥ २३
अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः । मन्त्रयन्त्रामवृद्ध्यर्थमृद्ध्यर्थं नगरस्य च ॥ २४

---

१ तर्हि ममैवोपोद्बलेन भवानेव राज्यं परिपालयत्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषणं विफलं स्यादित्याह—यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण । अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः, वृक्षः महान् जातः, सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् यथा शीर्येत अफलो भवति । यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येन रोप्यते, सः रोपयिता तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलम् नानुभवेत् । मनुजेन्द्र, भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि । महाबाहो । एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेयभावः । बीजावापस्य पुत्रेष्ट्यादेश्च महास्कन्धस्य सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रगणस्य च पुष्पाणां कल्याणगुणानां च राज्याकरणस्य फलाभावस्य च साम्यं द्योत्यते । २ चक्रं ज्योतिश्चक्रम् । ३ हाराद्यलंकरणम् । ४ दिव्यवस्त्रसदृशैः ।

सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः । कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५
इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् । नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः । प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७
जग्राह भरतो रश्मीञ्शत्रुघ्नश्छत्रमाददे । लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् ॥ २८
श्वेतं च वालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः । अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २९
ऋषिसङ्घैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः । स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३०
ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् । आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ ३१
नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः । मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२
शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः । प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३
ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरःसरम् । विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४
ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः । अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५
अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः । श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६
स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः । प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३७
अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः । नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८
सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे । वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्बलम् ॥ ३९
विभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् । श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ४०
द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ४१
ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकास्ते गृहे गृहे । ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ४२
अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् । अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४३
पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥ ४४
यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् । मुक्तावैडूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः । पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४६
ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च । गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४७
उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः । अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ४८
सौवर्णान्वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् । ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ४९
यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् । पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५०
एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः । उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५१
जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानराः । ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५२
नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन् ॥ ५३
पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् । सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५४
ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् । रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं घटम् ॥ ५५
गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् । रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५६

१ अन्तःपुरोद्यानसहितं । २ यथेति । हे वानराः, चतुर्णां सागराम्भसाम् चतुर्भिः सागराम्भोभिः, पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षध्वं यथास्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयननियोगस्याप्युपलक्षकः ।

उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः । आजहार स धर्मात्मा नलः सर्वगुणान्वितः ॥ ५७
ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् । अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ॥ ५८
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५९

॥ श्रीरामस्य पट्टाभिषेकघट्टः ॥

ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह । रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत् ॥ ६०
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१
अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६२
ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा । योधैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते संप्रहृष्टाः सनैगमैः ॥६३
सर्वौषधिरसैर्दिव्यैर्दैवतैर्नभसि स्थितैः । चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६४
[ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् । अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ १
तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः । सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाजनैः॥ २
रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः । नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ ३
किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना । ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥ ४]
छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् । श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥
अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ६५
मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् । राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६६
सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् । मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ६७
प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ६८
भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः । गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ६९
सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा । ददौ शतं वृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ ७०
त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः । नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ७१
अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् । सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः॥७२
वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते । वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥ ७३
मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् । सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ७४
अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च । अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ७५
अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी । अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
तामिङ्गितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥
पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ७७
ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ॥
चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥ ७८
ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः । सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः॥७९
सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८०
विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमाञ्जाम्बवांस्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१
यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२

श्रीरामपञ्चायतनम् ।

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन्॥८३
सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् । [पूजितश्चैव रामेण किष्किधां प्राविशत्पुरीम्] ॥
रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ८४ ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः८५
स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः । राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८६
उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ८७

आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ।
तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८
सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ।
नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ८९

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवर्षभः ॥ ९०
राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः । शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान्भूरिदक्षिणान् ॥९१
आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् । लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥९२
राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुहृज्ज्ञातिबान्धवः ॥ ९३
न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् । न व्याधिजं भयं वापि रामे राज्यं प्रशासति ९४
निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थः कंचिदस्पृशत् । न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते॥९५
सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् । राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन्परस्परम् ॥ ९६
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः । निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९७
रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः । रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८
नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः । काले वर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः९९
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः । स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥
आसन्प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः । सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०१
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्रामो राज्यमकारयत्॥१०२
धन्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् । आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम्॥
यः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्विमुच्यते ॥ १०३
पुत्रकामस्तु पुत्रान्वै धनकामो धनानि च । लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम्॥१०४
महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति । राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥१०५
भरतेनेव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः । भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः ॥१०६
श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति । रामस्य विजयं चैव सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥ १०७
शृणोति य इदं काव्यमार्षं वाल्मीकिना कृतम् । श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥
समागमं प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवैः । प्रार्थितांश्च वरान्सर्वान्प्राप्नुयादिह राघवात् ॥१०९
श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते संप्रशृण्वताम् । विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै११०
विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्व्रजेत् । स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान्
पूजयंश्च पठंश्चेममितिहासं पुरातनम् । सर्वपापात्प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११२
प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् । ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः११३

---

१ श्रीरङ्गविमानम् । २ विघ्नकराग्रहाः । ३ रजस्वलाऽन्वयोग्याः युवत्य इत्यर्थः ।

रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा। प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः११४
आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः। [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते]॥ ११५
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च।
श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिम्॥ ११६
आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च।
श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः॥ ११७
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः। प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम्॥११८
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा। रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा॥ ११९
भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम्। लेखयन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे१२०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकाण्डे श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः॥ १३१॥

॥ युद्धकाण्डं संपूर्णम्॥

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

उत्तरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १
कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च । कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः२
स्वस्त्यात्रेयोऽथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा । अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान्सुमुखो विमुखस्तथा ॥
आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३
नृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः । तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशं
वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः । जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥ ५
उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः । संप्राप्य ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥६
विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः । वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ ७
द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः । निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीनस्मान्समागतान्॥८
प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम् । समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ९
नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः । स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ १०
अगस्त्यं कथयामास संप्राप्तमृषिभिः सह ॥ ११
श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् । प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम्१२
तान्संप्राप्तान्मुनीन्दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरं१३
रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह । तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४
कुशान्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च । यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५
रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः । महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ १६
कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन । त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥ १७
दिष्ट्या त्वया हतो राजन्रावणो लोकरावणः । न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान्१८
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः । दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः १९
दिष्ट्या विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह सीतया । लक्ष्मणेन च धर्मात्मन्भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा२०
मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप । दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः ॥
अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ २१
यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥ २२
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥२३

१ स रावणस्ते न हि भारः तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ।

कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ । दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मृधे ॥ २४
युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ । यज्ञकोपश्च बलवान्धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २५
कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगाः । अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २६
दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः । देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ २७
संख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः । द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ २८
दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः । मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ २९
अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् । सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि॥३०
विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेन्द्रजितं हतम् ॥ ३१
एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः । दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन॥३२
दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् । दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन३३
श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम् । विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत्॥३४
भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम्॥३५
महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् । मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥
अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६
अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम्॥३७
कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः । केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ ३८
शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः । यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां३९
शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः । कथं च बलवान्पुत्रो न पिता तस्य रावणः॥४०

कथं पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः ।
वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य तत्पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । कुम्भयोनिर्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १
शृणु राम कथावृत्तं तस्य तेजोबलं महत् । जघान शत्रून्येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥२
तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव । वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३
पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः । पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४
नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा । प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५
प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६
स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः । तृणबिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७
तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः । गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥८
देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः । क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९
सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च । नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः॥१०

---

१ देवतानामवध्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागतस्सन् दिष्ट्या विजयं प्राप्तवानसि । २ संख्ये तस्य रावणस्य पराभव इति यत् तन्नकिंचित् अपि तु रावणिर्हत इति यत्तदेव बह्विति संबन्धः । ३ विविच्य वर्णयितुमशक्याः ।

देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्यो यत्र स द्विजः । गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ।
मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११
अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः । या मे दर्शनमागच्छेत्सा गर्भं धारयिष्यति ॥१२
तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः । ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥१३
तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४
गत्वाश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया । न साऽपश्यत्स्थिता तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम् १५
तस्मिन्काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः । स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् १६
सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् । अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥१७
बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः । इदं मे किंत्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाश्रमे स्थिता ॥१८
तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत् । किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९
सा तु कृत्वाञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् । न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् २०
किं तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः । पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥२१
नच पश्याम्यहं तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् । रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥२२
तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः । ध्यानं विवेश तच्चापि ह्यपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३
स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः । गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४
भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् । भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५
तपश्चरणयुक्तस्य श्राम्यमाणेन्द्रियस्य ते । शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६
तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा । जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ॥२७
दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः । सापि तत्रावसत्कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥२८
तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः । प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९
परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणानां संपदा भृशम् । तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥३०
उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् । यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोऽध्ययतो मम ॥ ३१
तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः । एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥३२
अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम् ॥ ३३
श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा । पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १
सत्यवाञ्छीलवाञ्छान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥२
ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः । ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३
प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४
मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसंपन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५
जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् । तस्मिञ्जाते तु संहृष्टः संबभूव पितामहः ॥ ६

१ वेदध्वनिम् । २ ज्ञात्वा ।

दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम तस्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७
यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८
स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथानलः ॥ ९
तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ १०
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२
एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ १३
गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४
अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवँल्लोकपालत्वमिच्छेयं वित्तरक्षणम् ॥ १५
अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६
अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् ॥ १७
तद्गच्छ त्वं हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥ १८
एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसंनिभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १९
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् २०
इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१
गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभःस्थलम् । वने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् ॥
निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ २२
भगवँल्लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । तं पश्य भगवन्कंचिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ २३
न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ २४
वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ २५
तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा २६
राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः ॥ २७
हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥ २८
राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः ॥ २९
शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखं ३०
निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि ॥ ३२
नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सह । अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३३
स तु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः । समुद्रपरिघायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥ ३४
काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३५

स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरोनृत्यविभूषितालयः ।
गभस्तिभिः सूर्य इवावभासयन्पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

---

१ अम्बुपो वरुणः ।

चतुर्थः सर्गः ।

श्रुत्वागस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः । कथमासीत्तु लङ्कायां संभवो रक्षसां पुरा ॥ १
ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् । तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २
भगवन्पूर्वमप्येषा लङ्कासीत्पिशिताशिनाम् । श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३
पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् । इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४
रावणात्कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि । रावणस्य च पुत्रेभ्यः किंनु ते बलवत्तराः ॥ ५
क एषां पूर्वको ब्रह्मन्किंनामा च बलोत्कटः । अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथं ६
एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ । कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७
राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालङ्कृतं शुभम् । ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८
प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा ह्यपः सलिलसंभवः । तासां गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसंभवः ॥ ९
ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः । किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः १०
प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव । आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति[1] मानदः ॥ ११
रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम[2] इति चापरे । भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैरुक्तस्ततस्तानाह[3] भूतकृत् ॥ १२
रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः । जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३
तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ । मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुररिंदमौ ॥ १४
प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा । हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५
स कालभगिनीं[4] कन्यां भयां नाम भयावहाम् । उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६
स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः । पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७
विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः । व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुजम् ॥ १८
स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः । ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९
सन्ध्यायास्तनयां सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः । वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥२०
अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया । चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव २१
संध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः । रमते स्म तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव २२
केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा । विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३
ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् । प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४
तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी । रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥२५
उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः । तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः ॥
निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनैस्तदा ॥ २६
ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः । वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥२७
अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् । कारुण्यभावात्पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥ २८
तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् । अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ॥ २९
पुरमाकाशगं प्रादात्पार्वत्याः प्रियकाम्यया । उमयापि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥ ३०
सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च । सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयःसमम् ॥ ३१

---

१ रक्षध्वं इमा अप इति शेषः । २ भक्षयामः । ३ बुभुक्षिताबुभुक्षितैः । ४ यमस्वसारम् ।

ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः।
चचार सर्वत्र महान्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः।

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम्। ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा। त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥
तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षःश्रियं यथा ॥ २
वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम्। आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः। अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४
देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५
त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान्। माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् ॥
त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान्राक्षसान्राक्षसाधिपः ॥ ६
त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः। त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ७
त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः। विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता[1] इव ॥ ८
वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात्। तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ९
प्रगृह्य नियमान्घोरान्राक्षसा नृपसत्तम। विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १०
सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करैः। सन्तापयन्तस्त्रींल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ ११
ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमास्थितः। सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ १२
ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम्। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १३
तपसाराधितो देव यदि नो दिशसे वरम्। अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥ १४
प्रभविष्णवो[2] भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १५
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः। स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥१६
वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिंचरास्तदा। सुरासुरान्प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः ॥ १७
तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसङ्घाः सचारणाः। त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः१८
अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम्। ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १९
ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा। गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ २०
अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते। हिमवन्तमुपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा ॥
महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २१
विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः। निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २२
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः। सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥ २३
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे। शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि[3] ॥ २४
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता। स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥ २५
मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञसेन निर्मिता। तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २६

---

१ उपेक्षिता इतिच्छेदः। २ प्रभविष्णवः। ३ टङ्कः पाषाणदारणः।

अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः । लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥ २७
भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २८
विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः । सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २९
दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् । लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन्रजनीचराः ॥ ३०
एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव । नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ ३१
तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीद्धीश्रीकीर्तिसमद्युति । ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ॥ ३२
कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः । त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ३३
दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते[1] । कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥ ३४
चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः । ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३५
स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् । वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३६
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च । अनला चाभवत्कन्या सुन्दर्यां राम सुन्दरी ॥ ३७
सुमालिनोऽपि भार्यासीत्पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ३८
सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः । केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३९
प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकार्मुकः । धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ४०
संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः । राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता ॥
कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४१
मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी । भार्यासीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ४२
सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत्प्रभो । अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४३
अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च । एते विभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः ॥ ४४

ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः ।
सुरान्सहेन्द्रानृषिनागयक्षान्बबाधिरे तान्बहुवीर्यदर्पिताः ॥ ४५
जगद्भ्रमन्तोऽनिलवद्दुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः ।
वरप्रदानादतिगर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमंकराः सदा ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः । भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १
जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् । आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २
ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् । ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३
सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः । प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४
शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः । स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ५
अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् । अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः । बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्सराः ॥
तन्नो देवभयार्तानामभयं दातुमर्हसि ७ ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८
इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः । सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान्प्रभुः ॥ ९

[1] उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे ।

अहं तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः।किंतु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति
एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः। गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान्प्रभुः॥ ११
ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम्। विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः॥ १२
शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च। ऊचुः संभ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान्प्रति॥ १३
सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसंनिभैः। आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः॥ १४
लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता। तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः १५
स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन। शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर॥ १६
चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै। भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता विना॥१७
राक्षसान्समरे दुष्टान्सानुबन्धान्मदोद्धतान्। नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः॥ १८
इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः। अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह॥ १९
सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम्। तांश्चास्य तनयाञ्जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान्॥ २०
तानहं समतिक्रान्तमर्यादान्राक्षसाधमान्। निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः॥ २१
इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना। यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम्॥२२
विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः। श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत्॥२३
अमरा ऋषयश्चैव संगम्य किल शंकरम्। अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रुवन्॥ २४
सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः। बाधन्तेऽस्मान्समुद्दृप्ता घोररूपाः पदे पदे॥ २५
राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः स्म प्रजापते। स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् २६
तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन। राक्षसान्हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर॥ २७
इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः। शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत्॥ २८
अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे। मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान्वै निहनिष्यति॥२९
योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः। हरिर्नारायणः श्रीमाञ्शरणं तं प्रपद्यथ॥ ३०
हरादवाप्य ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च। नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन्॥ ३१
ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः। सुरारींस्तान्हनिष्यामि सुरा भवत विज्वराः॥ ३२
देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ। प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ३३
हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम्। नमुचिः कालनेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः॥ ३४
राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः। यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भश्चैव निशुम्भकः॥
असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः। सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः॥ ३६
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा। सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः॥ ३७
नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः। एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्तुमिहार्हथ॥ ३८
ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः। ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठमश्विनाविव वासवम्॥३९
स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम्। आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि॥ ४०
देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च। जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम्॥ ४१
नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा। अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा॥ ४२
विष्णोर्देवस्य नास्त्येव कारणं[1] राक्षसेश्वर। देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः॥ ४३

१ द्वेषकारणम्।

तस्मादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः । देवानेव जिघांसाम येभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४
एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वे सैन्यसमावृताः । उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥
युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्भवृत्रबला इव ॥ ४५
इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः । युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ ४६
स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसन्निभैः । खरैर्गोभी रथोष्ट्रैश्च शिंशुमारैर्भुजंगमैः ॥ ४७
मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहंगैर्गरुडोपमैः । सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४८
त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः । प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ४९
लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ । भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ ५०
रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५१
प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः । रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२
भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वशः । भौमाश्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता[1] भयावहाः ॥
उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३
अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्णं शोणितमेव च । वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४
अट्टहासान्विमुञ्चन्तो घननादसमस्वनाः । वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५
संपतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् । गृध्रचक्रं महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६
राक्षसानामुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् । कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः ॥
काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादयः ॥ ५७
उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विताः । यान्त्येव न निवर्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८
माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलाः । आसन्पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ५९
माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् । निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ६०
तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम्[2] । जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१
राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः । देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ ६२
स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः । आसज्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ॥ ६३
आबध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा । श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४
सुपर्णं गिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थितः । राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६५
सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः । काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६

स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः ।
समाससादासुरसैन्यशत्रूंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥ ६७
सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ।
चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नील इवाचलेन्द्रः ॥ ६८
ततः शरैः शोणितमांसरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ।
निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

---

१ कालप्रेरिताः । २ क्षोभितबलम् ।

सप्तमः सर्गः ।

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः । ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ १
श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः । वृतोऽञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २
शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् । यथामृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३
तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः । हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४
स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगाः । अश्वारोहास्तथाश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ५
राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः । निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजं ६
निशाचरैस्ताड्यमानो मीनैरिव महोदधिः । शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्र[1]वक्रैर्मनोजवैः । चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
विद्राव्य शरवर्षेण वर्षवायुरिवोत्थितम् । पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९
सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शङ्खराट्[2] । ररास भीमनिह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव॥१०
शङ्खराजरवः सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् । मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११
न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जराभवन् । स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीराः शङ्खरावितदुर्बलाः॥१२
शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः । विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम्१३
भिद्यमानाः शरैः संख्ये नारायणकरच्युतैः । निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४
व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै । असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः१५
शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा । राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६
तेषां शिरोधरान्धूताञ्छरध्वजधनूंषि च । रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७
सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः सागरादिव । पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८
तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः । निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९
शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा । द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो[3] यथा॥२०
द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा । मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाऽखवः॥२१
तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले२२
राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः । वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३
नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम् । ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४
प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते । सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥ २५
स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् । राक्षसाः सत्त्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ॥ २६
अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः । महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ॥ २७
उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन्करमिव द्विपः । ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा ॥ २८
सुमालेर्[4]नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् । चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः॥२९
तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः । इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः॥३०
ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं रणाजिरे । हृते सुमालेर्[5]अश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥
माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ३१

---

१ वज्रमिवाकुण्ठं वक्रं येषां तैः । २ शङ्खः । ३ क्षुद्रव्याघ्राः । ४ सुमालेर्यन्तुः शिर इत्यन्वयः । ५ सुमालेः रथे अश्वैर्हृते इतस्ततोपकृष्यमाणे सति रथादवप्लुत्य विष्णुरथं प्रति धनुः प्रगृह्य युक्तः पुङ्खितशरः अभ्यद्रवत् ।

मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः । विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ ३२
अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः । चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ३३
अथ मौर्वीस्वनं श्रुत्वा भगवान्भूतभावनः । मालिनं प्रति बाणौघान्ससर्जारिनिषूदनः ॥ ३४
ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः । पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५
मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः । मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६
विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तंचरोत्तमः । आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७
गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः । ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाचलम् ॥ ३८
गदयाभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् । रणात्पराङ्मुखं देवं कृतवान्वेदनातुरः ॥ ३९
पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै । उदतिष्ठन्महाञ्शब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४०
रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ ४१
तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान्हरिः । पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ ४२
तत्सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः । कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३
तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्तं विभीषणम् । पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४
ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः । सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४५
मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि । सबलौ शोकसंतप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६
गरुडस्तु समाश्वस्तः संनिवृत्य यथा पुरा । राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७
चक्रकृत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः । लाङ्गलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८
केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथान्ये शरपीडिताः । निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९

नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः ।
नक्तंचरान्मुक्तविधूतकेशान्यथाशनीभिः सतडिन्महाभ्राः ॥ ५०
भिन्नातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ।
विनिस्रुतान्त्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५१
सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् ।
रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२
ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः सबाणजालानि समुत्सृजन्तः ।
धावन्ति नक्तंचरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघाः ॥ ५३
चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः संचूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः ।
असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४
विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ।
निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मनाभेन पृष्ठतः । माल्यवान्संनिवृत्तोऽथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १

---

१ द्विविधया द्विप्रकारेण विभिन्नाः ।

संरक्तनयनः कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचरः। पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम्॥ २
नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम्। अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हंसि यथेतरः॥ ३
पराङ्मुखवधं पापं यः करोत्यसुरेतरः। स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम्॥ ४
युद्धश्रद्धाथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर। अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव॥ ५
माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम्। उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली॥ ६
युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम्। राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते॥ ७
प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया। सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि॥ ८
देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम्। शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे॥ ९
माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना। हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा॥ १०
ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः। माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः॥ ११
स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिःसृता। काङ्क्षन्ती राक्षसं प्रायान्माहेन्द्रीवाञ्जनाचलं॥१२
सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासावभासिते। अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः॥ १३
तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः। माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः॥ १४
ततः कार्ष्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिर्वृतम्। प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरन्तरे दृढम्॥ १५
तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम्। ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः॥ १६
ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः साधु साध्विति चोदितः। आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत्
वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम्। व्यपोहद्बलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा॥ १८
द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम्। सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ॥ १९
पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः। स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रिया वृतः॥ २०
एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षण। बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः॥ २१
अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः। त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः२२
सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम। स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे॥ २३
ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः। सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरस्सराः॥
सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तराः॥ २४
न चान्यो राक्षसान्हन्ता सुरारीन्देवकण्टकान्। ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम्॥ २५
भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः। राक्षसान्हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः॥ २६
नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकरः। उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः॥ २७

एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत्।
भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम्॥ २८
चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा।
पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टमः सर्गः॥ ८॥

---

१ इतो देहात् गतः। २ माल्यवदादीनां पितामही सालकटंकटा। तस्याः संबन्धिनि। ३ ये पौलस्त्याः कुम्भकर्णादयो निहतास्तेभ्यः रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तराः।

नवमः सर्गः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः । रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २
राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन्वै महीतलम् । तदापश्यत्स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३
गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् । तं दृष्ट्वाऽमरसंकाशं स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४
रसातलं प्रविष्टः सन्मर्त्यलोकात्सविस्मयः । इत्येवं चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५
किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् । अथाब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ६
पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं तेऽतिवर्तते । प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥ ७
त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः । त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके ॥ ८
कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् । न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ९
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १०
सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११
ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १२
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते १३
एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः । अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १४
अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् । उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥
विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५
स तु तां प्रेक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६
भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता । किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने १७
एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् । आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८
किंतु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि १९
स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २०
सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि । दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २१
शृणु तस्मात्सुतान्भद्रे यादृशाञ्जनयिष्यसि । दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २२
प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान्क्रूरकर्मणः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३
भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४
कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६
एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७
दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम् ॥ २८
तस्मिञ्जाते तु तत्काले सज्वालकवलाः शिवाः । क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥
ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः । प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३०
चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः । अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१
अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता । दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३२

१ कृतप्रयासाः । २ कुबेरसदृशाः ।

तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३
ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥३४
तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५
नभःस्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तदा । वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ३६
तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७
कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन्धर्मवत्सलान् । त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासंतुष्टो विचचार ह ॥ ३८
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः । स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ३९
अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् । आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४०
तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा । आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१
पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् । भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम्[१] ॥४२
दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम । यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३
मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४
सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोपि वा । भविष्याम्योजसा चैव संतापं त्यज हृद्गतं ४५
ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६
प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च । आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम्
स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्रविक्रमः ।
अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरौ वने । कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १
अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् । तांस्तान्धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २
कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः । तताप ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन्परितः स्थितः॥३
मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत[२] । नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४
एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः । धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः । पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६
समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः । पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः ॥ ७
पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत । तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ८
एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने । दश वर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९
दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १०
एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः । शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११
अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२
पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३
शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः । तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४

१ कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् । २ वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः ।

अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५
भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् । नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७
एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा । दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥ १८
सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९
नहि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः॥ २०
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा । उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥ २१
भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव । एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २२
शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम । हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानघ॥ २३
पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस । वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४
छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् । भविष्यति न संदेहो मद्वरात्तव राक्षस ॥ २५
एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः । अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६
एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः । विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७
विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना । परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन्वरं वरय सुव्रत ॥ २८
विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः । वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा॥ २९
भगवन्कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् । प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत॥ ३०
परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् । अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु मे ॥ ३१
या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये॥ ३२
एष मे परमोदार वरः परमको मतः । न हि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ ३३
पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह । धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४
यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन । नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३५
इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् । प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ३६
न तावत्कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः॥ ३७
नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन्नृषयो मानुषास्तथा ॥ ३८
[1]अलब्धवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु । तदेष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९
वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ । लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संनतिः॥ ४०
एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽ[3]चिन्तयत्पद्मसंभवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती ॥ ४१
प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहं ४२
प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीं । वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव [4]या देवतेप्सिता ४३
तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४
कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५
एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ४६

१ अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन यत् भक्षणात्मकं कर्म कृतं तत् तस्मात् कारणात् वरलब्धः लब्धवरः स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमपि भक्षयेदित्यर्थः । २ शिक्षा । ३ अचिन्तयत् देवीमिति शेषः । ४ यादृग्रूपा देवैः काङ्क्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ।

ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः४७
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतं॥४८
अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः । एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः ॥
श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् । उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात्१
मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः । उदतिष्ठन्सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २
सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुङ्गवैः । अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३
दिष्ट्या ते वत्स संप्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः । यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४
यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् । तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम्॥५
असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् । विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम्६
अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोचिता । निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७
यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वानघ । तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत्॥ ८
त्वं तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः । त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः ॥
सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ ९
अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् । वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १०
साम्नापि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा। किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितं११
कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं रावणं ततः । उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः॥ १२
प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह सकारणम् ॥ १३
दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् । सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम॥१४
अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते । भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १५
अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् । दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ १६
दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरीयं सवनार्णवा । सपर्वता मही वीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ १७
निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना । देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १८
नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् । सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १९
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ २०
स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् । वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २१
त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः । प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम्॥ २२
प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम्। वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २३
इयं लङ्कापुरी राजन्राक्षसानां महात्मनाम् । त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २४
तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम । कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ २५
स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम्। अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ॥ २६
प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत । त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ २७

तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २८
इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा । भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २९
तेन विज्ञाप्यते सोऽयं सांप्रतं विश्रवात्मज । तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ ३०
प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः । प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३१
दत्तामेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः । निवासिता च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः॥३२
ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम । तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥
अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु३३ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकं३४
अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् । एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ॥ ३५
दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता । मयात्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३६
ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः । प्राञ्जलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३७
दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ । मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३८
स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंससे च पुनः पुनः।श्रेयोऽभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम३९
वरप्रदानात्संमूढो मान्यामान्यान्स दुर्मतिः । न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः॥४०
तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् । निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः ४१
तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी । काञ्चनैः सूर्यसंकाशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥ ४२
कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथान्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ ४३
तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः । विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः ॥ ४४
न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा । जानीषे हि यथानेन लब्धः परमको वरः ॥ ४५
एवमुक्तो गृहीत्वाशु तद्वचः पितृगौरवात् । सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४६
प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् । प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४७
शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः । प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं प्रतिपालय॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः । विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४९
धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् । आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा॥ ५०

स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः ।
निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ५१
धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ।
स्वलङ्कृतैर्भवनवरैर्विभूषितां पुरन्दरस्येव तदामरावतीम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा । ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत्१
स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् । ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २
अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स्म तत् । तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३
कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः । अपृच्छत्को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने ॥
अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४

१ अस्तधर्मन्यायमर्यादो जायस इति । २ निवासार्थं निवेशय निवेशनं पुरं कुरु ।

मयस्त्वथाब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥ ५
हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया । दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६
तस्यां सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् । सा च दैवतकार्येण गता वर्षाश्चतुर्दश ॥ ७
तस्याः कृते च हेमायाः सर्वं हेममयं पुरम् । वज्रवैडूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८
तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९
तस्मात्पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः । इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १०
भर्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् । कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणां ११
कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति । पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां संबभूव ह॥१२
मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः । एवं ते सर्वमाख्यातं यथा तत्त्वेन पृच्छतः ॥ १३
त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति । एवमुक्तस्तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत्॥१४
अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः । मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १५
एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः । महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः ॥
दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास यत्र वै ॥ १६
करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा । प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७
इयं ममात्मजा राजन्हेमयाप्सरसा धृता । कन्या मण्डोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८
बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत । प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ १९
स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात्[1] । विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलं२०
अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् । परेण तपसा लब्धां जघ्निवाँल्लक्ष्मणं यया ॥२१
एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः । गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत्॥२२
वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः । तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत्॥२३
गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः । सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां विभीषणः ॥ २४
तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि । सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥ २५
मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः । सरो मा वर्धयस्वेति ततः सा सरमाभवत्
एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः । स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥२७
ततो मण्डोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् । स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना । रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २९
जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव । पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम्॥३०
सोऽवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे । रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥ ३१
मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन्रावणात्मजः ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् । निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १
ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः । निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २

---

१ दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्तः ।

विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् । विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ३
दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे । स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ४
वैडूर्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा । दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५
मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः । सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६
तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः । बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न प्रबुध्यते ॥ ७
निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः । देवर्षियक्षगन्धर्वान्संजघ्ने हि निरङ्कुशः ॥ ८
उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च । तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ९
नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् । नगान्वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १०
तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः । कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११
सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा । लङ्कां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२
स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् । मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३
पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः । सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४
स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा । जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥ १५
तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते । उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६
राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् । उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७
साधु[1] पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः । साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८
दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः । देवतानां समुद्योगस्[2]त्वत्तो राजन्मम श्रुतः ॥ १९
निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं राक्षसाधिप । सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ॥ २०
अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् । रौद्रं वृत्तं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१
तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्योमया प्रभुः । सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२
का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना । रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति २३
देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् । रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४
ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् । तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५
समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः । प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६
पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥ २७
मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ २८
व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा । तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ २९
तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ । देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ ३०
एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्थास्यति शाश्वतम् । एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात् ३१
आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३२
तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् । चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३३
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । हस्तौ दन्तांश्च संपीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३४
विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे । नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ३५

१ साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तं । उक्तमर्थं विवृणोति—साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते । २ समुद्योगः प्रतिक्रियाकरणायेति शेषः ।

हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः । महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३६
न चेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया । यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३७
न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो मयायमिति मन्यते । तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः
त्रीँल्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३९
एतन्मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते । चतुरो लोकपालांस्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ४०
एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् । ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ४१
ततः कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः । त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

ततस्तु सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोद्धतैः । महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १
धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना । संवृतः प्रययौ श्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २
पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपवनानि च । अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३
संनिविष्टं गिरौ तस्मिन्राक्षसेन्द्रं निशम्य तु । युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥४
यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः । राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५
ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् । अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६
ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः । तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं संचालयन्निव ॥ ७
ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् । व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८
स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः । हर्षनादान्बहून्कृत्वा सक्रोधादभ्यधावत ॥ ९
ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः । तेषां सहस्रमेकैको यक्षाणां समयोधयत् ॥ १०
ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः । हन्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्यं समगाहत ॥ ११
स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः । वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२
न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः । महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३
स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् । प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥१४
स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् । वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५
तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः । अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १६
केचित्समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ । ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपिता रणे ॥ १७
श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे । सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह १८
हतानां गच्छतां स्वर्गं युध्यतां पृथिवीतले । प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १९
भग्नांस्तु तान्समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान् । धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् २०
एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः । प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥ २१
तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः । पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२
ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः । तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३
ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यरजसोक्षितम् । मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४
तं तु राजन्दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् । सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥२५

स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः । यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ॥ २६
ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः । रुधिरं प्रस्रवन्भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७
स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः । जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ २८
तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः । नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९
ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥
त्यक्तप्रहरणाः श्रान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

ततस्ताँल्लक्ष्यवित्रस्तान्यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः । धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १
रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् । शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २
एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः । वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३
ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः । अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४
कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु । बाढं प्रयच्छन्नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः । दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६
यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे । महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७
क्रुद्धेन च तदा राजन्मारीचेन युयुत्सुना । निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८
क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् । रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९
धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे । मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १०
ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः । धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११
धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् । अभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२
तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् । शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥ १३
ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे । तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४
ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत । तदाप्रभृति यक्षोसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः ॥ १५
तस्मिंस्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि । सन्नादः सुमहान्राजंस्तस्मिञ्शैलेऽभ्यवर्तत ॥ १६
ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १७
स दृष्ट्वा भ्रातरं संख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् । उवाच वचनं धीमान्युक्तं पैतामहे कुले ॥ १८
यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते । पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १९
यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः । स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलं २०
देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् । येन त्वमीदृशं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २१
मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते । स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २२
अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् । स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वात्मनो गतिम् २३
धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च । तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं विसर्जयेत् ॥ २४
पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥ २५

---

१ माणिभद्रम् । २ शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ । ३ पद्मशङ्खनिध्यभिमानिदेवैः संवृतः ।

कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः। यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते॥ २६
बुद्धिरूपं फलं पुत्राञ्छौर्यं धीरत्वमेव च। प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः॥ २७
एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी। न त्वां समभिभाषिष्येऽसद्वृत्तेष्वेष निर्णयः॥ २८
एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः। मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः॥ २९
ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना। गदयाभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात्प्रकम्पितः॥ ३०
ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदान्योन्यं महामृधे। न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ॥ ३१
आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा। राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत्॥ ३२
ततो मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः। रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च॥ ३३
व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः। यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः॥ ३४
बहूनि च करोति स्म [2]दृश्यन्ते न त्वसौ ततः। प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः॥ ३५
जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम्। एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ३६
कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः॥ ३७
ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः। धनदो[3]च्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम्॥ ३८
निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः। पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम्॥ ३९
काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैडूर्यमणितोरणम्। मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम्॥ ४०
मनोजवं कामगमं कामरूपं विहंगमम्। मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम्॥ ४१
देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टिमनःसुखम्। बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम्॥ ४२
निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम्। न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम्॥ ४३
स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम्। जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः॥ ४४
जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात्समवातरत्॥ ४५

स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान्।
रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथानलः॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

षोडशः सर्गः।

स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः। [4]महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत्॥ १
अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत्। गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम्॥ २
स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम्। अपश्यत्पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं तदा॥ ३
विष्टब्धं पुष्पकं दृष्ट्वा [5]ह्यगमं कामगं कृतम्। अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः॥ ४
किंनिमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम्। पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत्॥ ५
ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः। नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति॥ ६
अथ वा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम्। अतो निःष्पन्दमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम्॥ ७

---

१ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य। छन्दतः पितृमात्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण धीर्मतिः शुभमतिर्न हि जायते। २ मायाप्रयुक्ता व्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ। ३ धनदः उच्छ्वासित इति च्छेदः संधिरार्षः। ४ स्कन्दप्रसूतिस्थानम्। ५ कामगं पुष्पकं अगममिति अचिन्तयत्।

इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः । वामनो विकटो मुण्डी नन्दी ह्रस्वभुजो बली ८
ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् । नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ९
निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः । सुपर्णनागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १०
सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः । तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥
इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कम्पितकुण्डलः ॥ ११
रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः । कोऽयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १२
सोऽपश्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् । दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १३
तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः । प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४
तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शंकरस्यापरा तनुः । अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १५
यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन । अशनीपातसंकाशमुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६
तस्मान्मद्रूपसंपन्ना मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७
नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा मनःसंपातरंहसः । युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८
ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् । व्यपनेष्यन्ति संभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९
किंत्विदानीं मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर । न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥
इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१
अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः॥२२
पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः । तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते[1] ॥ २३
केन प्रभावेन भवो नित्यं क्रीडति राजवत् । विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम्॥२४
एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २५
चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः । चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम्२६
ततो राम महादेवो देवानां प्रवरो हरः । पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७
पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्याधोगता भुजाः । विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥२८
रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा । मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कम्पितम् २९
मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये । तदा वर्त्मस्थचलिता[2] देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३०
समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः । यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन्३१
अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् । तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३२
तमृते शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र दशानन । स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज॥ ३३
कृपालुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति । एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ ३४
सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः । संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम्॥ ३५
ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितः प्रभुः। मुक्त्वा चास्य भुजान्राम प्राह वाक्यं दशाननं३६
प्रीतोऽस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीर्याच्च दशानन । शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः३७
यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्भविष्यसि ॥३८
देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले । एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥३९

१ वृषभपते रुद्र । २ वर्त्मस्था देवाश्चलिता इत्यर्थः ।

गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि।मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ४०
एवमुक्तस्तु लङ्केशः शंभुना स्वयमब्रवीत् । प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४१
अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः । राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४२
मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः । दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥ ४३
वाञ्छितं चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे । एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शंकरः॥ ४४
ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् । आयुषश्चावशेषं च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४५
दत्त्वोवाच ततः शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया । अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४६
एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः । अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ४७
ततो महीतले राम परिचक्राम रावणः । क्षत्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमान इतस्ततः ॥ ४८
केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः । तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः॥ ४९
अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसंमताः । जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्स महीतले । हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १
तत्रापश्यत्स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम्। आर्षेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव॥२
स दृष्ट्वा रूपसंपन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् । काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३
किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते । न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्य तपसः क्रिया ॥ ४
रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् । न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः॥ ५
कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने । येन संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ॥ ६
पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः । एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७
अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना । कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥
बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८
तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः। संभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ९
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १०
न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसर्षभ । कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥ ११
पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः । अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता१२
दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः । दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत्॥
तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४
ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५
ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति । करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६
इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव ॥ १७
नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया ॥
विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनन्दन१८॥जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते१९

१ ब्रह्मदत्तदीर्घायुष्यायो भागः गतः तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितमिदानीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्टं संप्रयच्छ ।

सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् । अवरुह्य विमानाग्रात्कन्दर्पशरपीडितः ॥ २०
अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी । वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसंचयः ॥२१
त्वं सर्वगुणसंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् । त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते निवर्तते ॥ २२
अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः । तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भोगान्यथासुखम्॥२३
कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे । वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ॥
न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने । इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साब्रवीत् ॥२४
मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् । त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥
त्वदृते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६
एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः । मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७
ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन साच्छिनत् । असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाकरोत्
सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २९
धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते । रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम्॥३०
यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः॥३१
न हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चयः । शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत्३२
यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा । तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः॥
[पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा । तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ १
कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ । प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ २
लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् । गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३
एतच्छ्रुत्वार्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः । सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ ४
राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती ॥]
सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो । तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३५
पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्ययाऽसौ निहतस्तथा । उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यसमानुषम् ॥ ३६
एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः । क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३७
एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे । त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ३८
उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः । [सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते] ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः । पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १
ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः । उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २
संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता बृहस्पतेः । याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ३
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् । तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४
इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः । कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५
अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिषूदन । रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६

तं च राजा समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः । प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ७
ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् । अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ८
अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव । धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९
त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् । भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥
ततो मरुत्तः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ १०
धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः । न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते
नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तल्लोकं प्रतिसंहितम् । कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघ्यसे भ्रातृनिर्जयात्
कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् । श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥१३
तिष्ठेदानीं न मे जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते । अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥१४
ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः । रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५
सोऽब्रवीत्स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः । श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥१६
माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ॥ १७
दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः । संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥१८
स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः । विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् १९
ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः । रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ २०
तान्भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् । वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ २१
रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः । ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन्
हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् २३
इदं नेत्रसहस्रं तु यत्त्वद्बर्हे भविष्यति । वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २४
नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप । सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥२५
धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् । पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥२६
यथान्यैर्विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया । ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥
मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहंगम । यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥२८
एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्भयार्दिताः । त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥
वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविहारिणम् । श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्ररथेश्वर ॥ ३०
वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभः । भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३१
मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि । प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ३२
हंसानां हि पुरा राम नीलवर्णः सपाण्डुरः । पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ३३
अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् । हैरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४
सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् । एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ३५
एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः । निवृत्ताः सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

---

१ अकुतूहलभावेन मां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादरभवेनेत्यर्थः । यो नावगच्छसि तस्य तवेत्यन्वयः । २ यमलोकस्थाः । ३ जलं । जलमूर्तित्वात्तस्य । ४ नीलवर्णेन अग्रदेशे संवीताः प्राप्ताः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः । नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी दशाननः ॥ १
समासाद्य तु राजेन्द्रान्महेन्द्रवरुणोपमान् । अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २
निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः । अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३
ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः । मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः
निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४
दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः । एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः॥५
अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६
सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवाऽमरावतीम् । स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७
प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः । निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम्॥८
अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः । अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥९
दीयते द्वन्द्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया । संतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १०
अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम् । निष्क्रामत्[1]तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११
नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा । रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२
महीं संछाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे । ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३
अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् । तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४
प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवाऽनले । युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम्॥१५
प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम्[2] । प्राविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥
नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १६
सोऽपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् । महार्णवं समासाद्य वनापगशतं[3] यथा ॥ १७
ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् । आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्छितः ॥ १८
अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः । प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १९
ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि । तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २०
तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं क्वचित् । वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि॥
ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा । तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२
स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः । वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा॥२३
तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् । किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुध्यता॥२४
त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप । शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम२५
तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीत् । किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः॥२६
न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना । कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥२७
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये । न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः॥२८
इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो[4] वक्ष्यामि राक्षस । यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥
यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २९

१ निरक्रामन् । २ अल्पावशेषितमभवत् । ३ वनापगानां अरण्यनदीनां शतम् । ४ तदुक्तावमानवाक्यस्य इक्ष्वाकुकुलपरिभवरूपत्वात् ।

उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति ३०
ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः । तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३१
ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् । स्वर्गते च नृपे तस्मिन्राक्षसः सोपसर्पत ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः । आससाद घने[1] तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १
तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः । अब्रवीत्कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २
नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः । अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३
राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत । प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४
विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः । त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५
किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि । श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम ॥
तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६
किमयं वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः । हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७
देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं युक्तो न मानुषः ॥ ८
नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् । हन्यात्कस्तादृशं लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९
तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः । मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १०
क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः । विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११
पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् । मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२
क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः । रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३
मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः । मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४
अलमेनं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् । जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५
अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् । तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥ १६
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः । एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥
अब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च ॥ १७
महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय । अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८
ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे । समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालयम् १९
अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः । क्व खल्विदानीं मार्गेण त्वया ह्यन्येन गम्यते ॥ २०
अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति । मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ २१
स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः । उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२
तस्मादेवमहं ब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः । गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३
मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना । अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४
तदिह प्रस्थितोऽहं वै प्रेतराजपुरं प्रति । प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च । प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६

---

१ घनपृष्ठे स्थितम् ।

नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः । चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥ २७
येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः।क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथं२८
स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः । लब्धसंज्ञा विजेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः २९
यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः। तं कथं राक्षसेन्द्रोऽसौ स्वयमेव गमिष्यति३०
यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा । त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते३१
अपरं किंतु कृत्वैवं विधानं संविधास्यति । कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ ३२
विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः । आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति॥ १
अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् । विधानमुपतिष्ठन्तं[1] प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २
स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् । अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३
कच्चित्क्षेमं नु देवर्षे कच्चिद्धर्मो न नश्यति । किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४
अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः । श्रूयतामभिधास्यामि विधानं[2] च विधीयताम्॥ ५
एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः । उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६
एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो । दण्डप्रहरणस्याद्य तव किंनु भविष्यति ॥ ७
एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्तमिवोदितम् । ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः॥ ८
तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः । कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं सोऽभ्यवर्तत ॥ ९
सोऽपश्यत्सुमहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः। प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १०
अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह । यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११
ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः । क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान्[3] ॥ १२
कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ १३
श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः । संतार्यमाणान्वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम्॥ १४
वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान्मुहुर्मुहुः । असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ १५
रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारासु चैव हि । पानीयं याचमानांश्च तृषितान्क्षुधितानपि ॥ १६
शवभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान् । मलपङ्कधरान्दीनान्रूक्षांश्च परिधावतः ॥ १७
ददर्श रावणो मार्गे शतशोऽथ सहस्रशः । कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः ॥
प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८
गोरसं गोप्रदातारो ह्यन्नं चैवान्नदायिनः । गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः ॥ १९
सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलङ्कृतान् ॥ २०
धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान्स्वतेजसा । ददर्श सुमहाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ॥ २१
ततस्तान्भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः । रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली ॥ २२
प्राणिनो मोचितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा । सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कितमचिन्तितम् ॥ २३

---

१ निग्रहानुग्रहकृत्यम् । २ प्रतिक्रिया । ३ निष्टनः क्रूरशब्दः ।

प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा । प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २४
ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः । धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम्॥२५
ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः । पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ २६
तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च । पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २७
देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे । भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २८
असंख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः । शूराणामुग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च ॥ २९
ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा । ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् ॥
अयुध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥ ३०
ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः । अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥३१
अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् । यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः॥ ३२
अमात्यांस्तांस्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः । तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३३
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्झरीकृतः । फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३४
स तु शूलगदाप्रासाञ्शक्तितोमरसायकान् । मुसलानि शिलावृक्षान्मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ ३५
तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् । यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणीतले ॥ ३६
तांस्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च । जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३७
परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव । भिण्डिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयत् ॥ ३८
विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ३९
ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथान्तकः ॥४०
ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके । तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः॥४१
आकर्णात्स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे । मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शंकरो यथा ॥ ४२
तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्छतः ॥ ४३
ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे । मुक्तो गुल्मान्द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति
ते तस्य तेजसा दग्धा सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव॥ ४५
ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः । शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १
स हि योधान्हतान्मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः । अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २
तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् ॥
पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३
येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत्॥ ४
यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ५
तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः । पावकस्पर्शसंकाशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः॥६
ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ ७

ततः प्रचोदयन्सूतस्तानश्वान्रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसंनादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८
मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम् ॥ ९
दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १०
लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ११
स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत्॥ १२
स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥१३
रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४
ततो महाशक्तिशरैः पात्यमानो महोरसि । नाशक्नोत्प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १५
एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना । सप्तरात्रं कृतः संख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १६
तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः । जयमाकाङ्क्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १७
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ १८
संवर्त इव लोकानां युध्यतोरभवत्तदा । राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १९
राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् । निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन्बाणांस्ततोऽसृजत्२०
मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरर्दयत् । यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २१
ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत । ज्वालामाली सनिश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २२
तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसंनिधौ । प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २३
ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत । मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् ॥
नैषा रक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ २४
हिरण्यकशिपुः श्रीमान्नमुचिः शम्बरस्तथा । विसंधिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥ २५
दम्भुर्दैत्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च । राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः॥ २६
ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणाः । युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ २७
क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा । एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ॥ २८
विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ २९
मुञ्च मां साधुधर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् । न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति॥ ३०
बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः । स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१
तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् । अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम्॥ ३२
ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः । कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३३
यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः । पावकाशनिसंकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थितः३४
दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामपकर्षति । किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः॥ ३५
स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् । तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३६
ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्त्रस्ता रणाजिरे । सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥३७
तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् । यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३८
वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम । न हन्तव्यस्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥ ३९
वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव । स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४०
यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोऽपि वा । त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः॥४१

क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये । प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४२
अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः । कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥ ४३
तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि । न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४४
यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः । म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोऽनृतम् ॥ ४५
तन्निवर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् । सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४६
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा । एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ४७
किं न्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि । न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः॥ ४८
एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादद्य रक्षसः । इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९
दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः। आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात्
स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः । जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् । रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह ॥ १
ततो रुधिरसिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्झरीकृतम् । रावणं राक्षसा दृष्ट्वा विस्मयं समुपागमन् ॥ २
जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः । पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३
ततो रसातलं गच्छन्प्रविष्टः पयसां निधिम् । दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४
स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् । कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीं ५
निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् । राक्षसांस्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६
ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः । नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७
शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टसासिपरश्वधैः । अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८
तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः । न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोपि वा ॥ ९
ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः । आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १०
निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् । क्रुद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत्॥ ११
न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः । न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२
राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते । अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः॥ १३
ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः । निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४
अर्थतस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः । स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५
तत्रोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् । सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६
ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् । गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान्॥१७
शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा । श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् ॥
जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा १८॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतम् १९
ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् । वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २०
क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् । यस्याः पयोभिनिष्यन्दात्क्षीरोदो नाम सागरः २१

---

१ स्वामी । २ अन्तर्हितो भवामि । ३ उपधार्य सखित्वेनानुसृत्य ।

दुदर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्र[1]वरारणिम्। य[2]स्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः॥ २२
यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः। अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् २३
यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः। प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम्२४
प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः। तोयधाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा॥
नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम्॥ २५
ततो हत्वा बलाध्यक्षान्समरे तैश्च ताडितः। अब्रवीच्च ततो योधान्राजा शीघ्रं निवेद्यताम्२६
युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम्। वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोस्मीति साञ्जलिः२७
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः। पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन्गौ[3]श्च पुष्कर एव च॥ २८
ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः। युङ्क्त्वा रथान्कामगमानुद्यद्भास्वरवर्चसः॥ २९
ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम्। सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः॥ ३०
अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः। वारुणं तद्बलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम्॥ ३१
समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुतास्तदा। अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः॥ ३२
महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके। आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः॥ ३३
महदासीत्ततस्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य तत्। आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव॥ ३४
ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसंनिभैः। विमुखीकृत्य संतुष्टा विनेदुर्विविधान्रवान्॥ ३५
ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितं। त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकाङ्क्षी व्यलोकयत्३६
तेन ते दारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः। महोदरेण गदया हता वै प्रययुः क्षितिम्॥ ३७
तेषां वरुणपुत्राणां हत्वा योधान्हयाञ्शतान्। मुमोचाशु महानादं विरथान्प्रेक्ष्य तान्स्थितान्
ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्हतैः। महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले॥ ३९
ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः। आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः४०
धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम्। रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ४१
सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः। दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम्॥ ४२
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव निर्गतः। शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषां मर्मस्वताडयत्॥ ४३
ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातयः। मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च॥ ४४
पट्टसांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरांस्तथा। पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः॥ ४५
अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः। महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः॥ ४६
सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वा विह्वलान्सुमहौजसः। ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा॥ ४७
ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान्। नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः॥४८
ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले। रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः॥ ४९
तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम्॥ ५०
रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रभासो नाम वारुणः। गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः॥ ५१
गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि। तत्किं तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे॥
ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः॥ ५२

१ इन्द्रवृषस्य गोः साक्षान्मातरम्। २ क्षीरसमुद्रात्। ३ गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बलाध्यक्षौ।

राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः। हर्षान्नादं विमुञ्चन्वै निष्क्रान्तो वरुणालयात्॥
आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः। लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः॥ २३॥

अथ प्रक्षिप्ताः सर्गाः।

हर्षान्नादांस्तु विसृजन्निष्क्रान्तो वरुणालयात्। महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा॥
ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्युद्धदुर्मदाः॥ १
यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम्। वैडूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम्॥ २
सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः। वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम्॥ ३
बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्रभवनोपमम्। दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान्॥ ४
कस्येदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरसन्निभम्। गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम्॥ ५
एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम्। स शून्यं प्रेक्ष्य तद्द्वारं पुनः कक्ष्यान्तरं ययौ॥ ६
सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत। ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः॥ ७
स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा॥ ८
ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः। आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः९
तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः। विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः॥ १०
अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः। प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः॥ ११
चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः। द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानकः१२
रक्ताक्षः श्वेतवदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान्। महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः॥ १३
गूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालो रोमहर्षणः। एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः॥
गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य सुस्थितम्१४॥अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः॥१५
अस्पन्दतास्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत। निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत्॥ १६
अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत्। किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः१७
युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर। एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत्॥
योत्स्यसे बलिना सार्धं मया वा तद्विधीयताम्॥ १८
रावणोभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत। अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत्॥१९
गृहेत्र तिष्ठते को वा तं ब्रूहि वदतां वर। तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान्२०
स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति॥ २१
एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः। वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः॥ २२
बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः। अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागरः॥ २३
प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा। कालकाङ्क्षी महासत्त्वः सत्यवाक् सौम्यदर्शनः॥२४
स च सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः। एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा॥ २५
देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च महर्षिभिः। भयं यो नाभिजानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि॥ २६
बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर। प्रविश त्वं महासत्त्व संग्रामं कुरु मा चिरम्॥ २७
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः। स विलोक्याथ लङ्केशमट्टहासं जहास च॥ २८

आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः । अथ संदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९
स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् । दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहं ३०
किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर । एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१
श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा । सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धनात्त्वां न संशयः ३२
एवमुक्ते ततो हासं बलिः कृत्वेदमब्रवीत् । श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ ३३
य एष पुरुषः श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यदा । एतेन दानवेन्द्राश्च तथान्ये बलवत्तराः ॥ ३४
वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये । बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ ३५
क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण । सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति ॥
कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६
न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभवत्प्रभुम् । कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७
लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च । संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८
पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वरः । करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुषसत्तमः ॥ ३९
इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर । सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४०
नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१
अहं त्वं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः । नेता तेषां महात्मैष पशुं रशनया यथा ॥ ४२
वृत्रो दनुः शुकः शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च । कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा वैरोचनो बलिः ४३
कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः । हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूम्रशम्बरौ ॥ ४४
यमलार्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह । एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ४५
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तपः । सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥ ४६
सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरैः । दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः ॥ ४७
स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहर्तारः परेष्वपि । समरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समः ॥ ४८
शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः । सर्वविद्याप्रवेत्तारः संग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४९
सर्वैस्त्रिदशराज्यानि काङ्क्षितानि महात्मभिः । युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ५०
देवानामपि ये शक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः । प्रमत्ता भोगरक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥ ५१
यत्स देवान्प्रधर्षेत तदेषो विष्णुरीश्वरः । उपायपूर्वकं नाशं संवेत्ता भगवान्हरिः ॥ ५२
प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निधनं नयेत् । पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥ ५३
एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना । ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिना कामरूपिणा ॥ ५४
समरे च दुराधर्षा नृपास्ते च पराजिताः । तेन नीताः क्षयं सर्वे कृतान्तबलचोदिताः ॥ ५५
एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः । यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥ ५६
एतद्गृहीत्वाऽऽगच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल । ततोऽहं तव चाख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ५७
तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण । एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५८
यत्र स्थितं महद्दिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन । लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५९
न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत्कथंचन । लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ६०
उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः । छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ६१
एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्करसंभवः । राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ६२

ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् । लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६३
आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् । यत्त्वया चोद्धृतं वीर कुण्डलं मणिभूषितम्॥६४
एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् । एतत्पतितमत्रैवमन्यद्ब्रूयो महाबल ॥ ६५
अन्यत्पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु । मकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६६
हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् । न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः॥६७
न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि । न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित्॥६८
विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् । प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६९
तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयंकरः । सर्वदृश्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ७०
उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत् । दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ७१
तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् । एष तिष्ठति द्वाःस्थो वै वासुदेवो निरञ्जनः॥ ७२
तस्य देवाधिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह । वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३
इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च । ऋषीणां सप्तसंख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः॥ ७४
वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्॥७५
मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना । पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥
विद्युज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६
रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ ७७
पापानां शमिता चैव स मया युधि निर्जितः । न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर
एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति । रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥७९
एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः । अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः॥८०
ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः । द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ८१
नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः । ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजनप्रियः ॥ ८२
एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः । एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ ८३
एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः । सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४
सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा । सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ ८५
वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः । एवं मुनिगणाः सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६
य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते । स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्यते ॥ ८७
एतच्छ्रुत्वा च वचनं रावणो निर्ययौ तदा । क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ ८८
तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत्प्रभुः । नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥ ८९
अन्तर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियकाम्यया । न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः ॥ ९०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अथ संचिन्त्य पौलस्त्यः सूर्यलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १
पुष्पकं तत्समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् । मनोवातगतिं दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥ २
तत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् । वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ ३

कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् । केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम्॥४
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् । तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम् ॥ ५
अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् । तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६
स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितम् । गच्छामात्य वद ह्येनं संदेशान्मम शासनम् ॥ ७
मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि मा चिरम् । युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयतां८
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु । तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥ ९
पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोपश्यद्वारपालकौ । आभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम्॥१०
तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः। दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वे प्रणम्याख्यातवान्विभुं११
श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह । उवाच वचनं श्रीमान्बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२
गच्छ दण्डिञ्जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद । कुरु यत्ते काङ्क्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे१३
स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः । कथयामास तत्सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥ १४
स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो वै महात्मनः । घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥ १५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ संचिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १
तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः । अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २
रतिश्रान्तोप्सरोङ्केषु चुम्बितः सन्विबुध्यते । रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३
अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् । दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥ ४
स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यसि । कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ५
निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति । रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते । एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ ७
एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् । तपसा निर्जिता लोका विक्रमेण यथा त्वया॥८
प्रयाति पुण्यवान्वत्स सोमं पीत्वा न संशयः । त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ ९
नेदृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु । अथापश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ १०
जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसंकुलम् । क्वैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ ११
किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् । श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ १२
एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः । युध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १३
कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः । संग्रामे निहतो वीरान्हत्वा च सबलान्बहून्॥
इन्द्रस्यातिथिरेवैष ह्यथ वा यत्र चेच्छति । नृत्तगीतविलासैस्तु सेव्यते नरसत्तमः ॥ १५
पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः। रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत्१६
य एष दृश्यते राजन्विमाने सर्वकाञ्चने । अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ १७
सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः । एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १८
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम॥ १९
कोऽत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः। क्षिप्रमाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत२०

एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा । स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥ २१
वक्ष्यामि च महाराज विचित्राभरणाम्बरः । यस्तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान्॥२२
मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति । पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्२३
कुत्रासौ वर्तते राजा तं ममाचक्ष्व तत्त्वतः । अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुङ्गवः ॥ २४
रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् । युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तमः ॥ २५
सप्तद्वीपान्समुद्रान्ताञ्जित्वाद्य स्वर्गमेष्यति । अथापश्यन्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पितः ॥ २६
अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् । सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन विराजितम् २७
काञ्चनेन विचित्रेण महाहारेण भास्वता । जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ २८
तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति । एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ २९
यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व मामिति । मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ३०
वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे । किमरे मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ ३१
एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधात्तं प्रदहन्निव । आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ ३२
अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः । ववृषुः शरवर्षाणि शूरा युद्धविशारदाः ॥ ३३
अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैरजिह्मगैः । इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४
महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः । अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३५
अप्राप्तानेव तान्सर्वान्प्रचिच्छेद नृपोत्तमः । भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ॥३६
नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना । पुनर्नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ॥ ३७
तोमरैः स महाघोरैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः । ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं वज्रसंनिभम् ॥ ३८
मुमोच सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति । स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसंनिभः ॥ ३९
घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् । तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ ४०
सकलेन्दुकरैः स्पृष्टं यथाम्बु लवणाम्भसः । ततो रक्षोबलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ ४१
परिवार्याथ तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः । ततश्चिरात्समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ ४२
मांधातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो भृशम् । रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४३
विरथः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टाट्टहासिनीम् । मांधाता विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति॥४४
मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव । दीप्यन्तीं रुचिराभासं मांधातृकरनिःसृतां॥४५
तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः । ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव पावकः ॥ ४६
यमदत्तं तु नाराचं निकृष्याथ दशाननः । पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४७
मूर्च्छितं नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः । चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः॥४८
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा । तं दृष्ट्वा शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदान्वितैः॥ ४९
जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः । महता शरवर्षेण पीडयन्राक्षसं बलम् ॥ ५०
चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च । संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ५१
तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससंकुलम् । क्रुधाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५२
कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा । मांधाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥ ५३
क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्षं ववर्षतुः । तौ परस्परसंक्षोभात्प्रहारैर्जर्झरीकृतौ ॥ ५४
रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुङ्क्त स महाबलः । आग्नेयेन स मांधाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५५

गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् । गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५६
तोलयामास मांधाता दिव्यं पाशुपतं महत् । तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५७
दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाधिगतं महत् ॥ ५८
ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥ ५९
अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् । पुलस्त्यो गालवश्चैव वरयामासतुर्नृपम् ॥ ६०
उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् । तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा ॥
संप्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ यथा येनैव चागतौ ॥ ६१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः । दशयोजनसाहस्रं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥ १
अत्यक्रामन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः । यत्र तिष्ठन्ति संन्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः॥ २
अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा चैष मरुत्पथम् । दशयोजनसाहस्रं तद्धि वै परिगण्यते ॥ ३
तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यसंश्रिताः । आग्नेयाः पक्षजा ब्राह्मास्त्रिविधा इति संस्थिताः
अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमं । नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ५
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान्रावणस्तथा ॥ ६
वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च सविनायकाः । अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ ७
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादयः ॥ ८
कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चन्ति शीकरान् । गङ्गातोयेषु तिष्ठन्तः पुण्यं कुर्वन्ति सर्वशः॥ ९
ततः करिकराद्भ्रष्टं वायुना लोलितं भृशम् । जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवति राघव ॥ १०
ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते । योजनानां सहस्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥ ११
यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः । तथैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ १२
सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र वै ऋषयः स्थिताः । अत ऊर्ध्वं स गत्वाथ सहस्राणि दशैव तु ॥ १३
अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता । आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता॥ १४
वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति॥ १५
अशीतिस्तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि । चन्द्रमा तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥ १६
शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् । प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ १७
ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव । स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ १८
नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निं भयपीडिताः । रावणं जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
राजञ्शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम् । चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ २०
स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः । एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥ २१
विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् । अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः॥ २२
दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत । गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयाशुगैः २३
लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः । मन्त्रं च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम् २४
यस्त्विमं संस्मरेन्मन्त्रं न स मृत्युमवाप्नुयात् । एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २५

यदि तुष्टोऽसि मे देव अनुग्राह्यो यदि ह्यहम् । यदि मन्त्रेश्वरो देयो दीयतां मम धार्मिक २६
यं जप्त्वाहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः । अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥ २७
त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भयं विद्यते मम । एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ २८
प्राणात्यये तु वै दद्मि न नित्यं राक्षसाधिप । अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् २९
अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति । शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ ३०
मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् । नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१
भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गललोचन । बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२
आरुणेयोऽसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः । हरो हरितनेमिस्त्वं युगान्तदहनोऽनलः ॥ ३३
गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः । महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ ३४
कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः । वेदान्तगो वेदमयः पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५
शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरिः शिवः । जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च महायशाः ३६
भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः । सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७
कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा । माननीयोऽर्हणीयश्च ओंकारः सामवेदगः ॥ ३८
मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः । ब्रह्मचारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ ३९
अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा । श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दमः ॥ ४०
भगनेत्रप्रहर्ता च पूषदन्तनिपातनः । ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ ४१
उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः । उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः ॥ ४२
वामनो वामदेवश्च प्राग्दक्षिण्यश्च नामतः । भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ४३
चक्रहस्तः प्रतिष्टम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा । ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुरलोचनः ॥ ४४
वानस्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः । जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः॥ ४५
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः । त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभः ॥ ४६
देवदेवोऽभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा । नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ ४७
सुब्रह्मण्यः शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा । सर्वभूतनिवासश्च सर्वबन्धविमोचकः ॥ ४८
मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः । पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ ४९
हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः । भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥ ५०
मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् । जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१
दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः । पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५२
रावणो हि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा । निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ ५३
जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

केनचित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् । पश्चिमार्णवमागच्छत्सचिवैः सह राक्षसैः ॥ १
द्वीपस्थो ददृशे तेन पुरुषः पावकप्रभः । महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ २
यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल उत्थितः । देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ३

शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा । पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥४
तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा । गर्जन्तं विविधैर्नादैर्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ५
दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महौजसम् । मण्डूककुक्षिं पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम् ॥ ६
पद्मपादतलं भीमं रक्ताम्बुजनिभाननम् । महाकायं महानादं मनोनिलसमं जवे ॥ ७
भीममाबद्धतूणीरं संघट्टं बद्धचामरम् । ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥ ८
मालया स्वर्णपद्मानां वक्षोदेशावलम्बया । ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ ९
सोऽञ्जनाचलसंकाशः काञ्चनाचलसंनिभम् । अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ १०
जगर्ज चोच्चैर्बलवान्सहामात्यो दशाननः । धृत्वा स राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टसान् ॥११
स द्वीपिना सिंह इव शलभेनेव कुञ्जरः । सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णवः ॥ १२
अकम्प्यमानः पुरुषो रावणं वाक्यमब्रवीत् । युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥१३
रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयावहः । तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १४
अभवत्तस्य सा दृष्टिर्गृहमालेव चाद्भुता । दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकरः ॥ १५
धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुके । ऊरू संश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमास्थितः ॥ १६
विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतो यस्य शीर्षगाः । मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः १७
पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः । पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहः ॥१८
गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च । सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि वै १९
हिमवान्हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च । नरं तु तं समाश्रित्य ह्यसिभूता व्यवस्थिताः ॥ २०
मही वक्षोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता । उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥ २१
बाहू धाता विधाता च भगः पूषा उभौ करौ । ऐरावतो विशालाक्षः शेषो वासुकिरेव च ॥ २२
कम्बलाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनंजयौ । स च घोरविषो नागस्तक्षकश्चोपतक्षकः ॥ २३
करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः । अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २४
दन्तान्मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतवः स्थिताः । नासे कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः २५
ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती । नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ २६
वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि च । सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजस्सिद्धिस्तपांसि च २७
एतानि नररूपस्य तस्य देहं श्रितानि वै । तेन मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ २८
पाणिना ताडितं रक्षो निपपात महीतले । पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान् ॥२९
ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः । प्रविवेश च पातालं गच्छत्पर्वतसंनिभः ॥ ३०
उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् । क्व गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३१
एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्तमथाब्रुवन् । प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३२
अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् । शीघ्रं स तु बिलद्वारं प्रविवेश च दुर्मतिः ॥ ३३
प्रविश्य च स तद्द्वारं रावणो वरनिर्भयः । अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३४
केयूरधारिणः शूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् । अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३५
दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनां । नित्योत्सवाः शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥
क्रीडतः प्रेक्षते तान्वै राक्षसो भीमविक्रमः । द्वारस्थो रावणस्तेषां तासु कोटीषु निर्भयः ॥३७
यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तांस्तस्य सर्वशः । एकवर्णास्त्वेकबलानेकरूपान्महौजसः ॥ ३८

चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्स रावणः । तान्दृष्ट्वाथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३९
स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ । अथापश्यत्परं तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ ४०
पाण्डुरेण महार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् । शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४१
दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः । दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥४२
वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता । लक्ष्मीर्बर्हिः सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी४३
प्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् । जिघृक्षुः स तदा साध्वीं सिंहासनमुपाश्रिताम् ४४
विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा । हस्तैर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥ ४५
सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालचोदितः । अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४६
ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा । जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४७
तेजसा तस्य संदीप्तो रावणो लोकरावणः । घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन्राम रसातले ॥ ४८
कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले । पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४९
उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते । प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ ५०
गच्छ रावण विस्रब्धं नात्र वै मरणं तव । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ५१
तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः । एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टकः ॥ ५२
रोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महामुनिम् । को भवाञ्छौर्यसंपन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ ५३
ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्वदेहेषु सुस्थितः । एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ ५४
प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगम्भीरया गिरा । किं त्वं मया दशग्रीव वध्योऽसि न चिरादिह॥५५
एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं गतः ॥ ५६
स न जातो जनिष्यो वा मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि । प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रितः ५७
न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभः । त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यस्तत्कुर्याद्वरं वृथा ॥ ५८
अमरो वा सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशद्भयम् । अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो५९
यशस्यं श्लाघनीयं च त्वत्तो मे मरणं त्विदम् । अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ६०
देवदेवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ॥ ६१
सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा । समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६२
ग्रहास्तारागणा व्योम साध्या गन्धर्वचारणाः । महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजंगमाः ॥ ६३
ये चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः । गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६४
आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमं । द्वीपस्थः पुरुषः कोसौ तिस्रः कोट्यश्च ताश्च काः
शयानः पुरुषः कश्चिद्दैत्यदानवदर्पहा । रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६
श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सनातनः । भगवान्कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६७
स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव ॥ ६८
अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः । ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमतः ६९
तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै । नातिक्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ७०
न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावणः प्रभो । भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ॥ ७१
वाक्छरैस्तं बिभेदाशु रहस्यपिशुनो यथा । अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ ७२

आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवाः स्थिताः । तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ७३
श्रुत्वैतद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः । पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥ ७४
आश्चर्यमिति तत्प्राहुर्वानरा राक्षसैः सह । विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत्॥७५
आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् । अथागस्त्योऽब्रवीत्सर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया॥७६
दृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः॥ ७७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् । जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १
दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां स्त्रीं वाथ पश्यति । हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोधह २
एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः । यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३
ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलम् । तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ॥४
ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः । आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः[1] ॥ ५
नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः । दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६
दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७
रथकूबरसंकाशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः । स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८
शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः । तासां निःश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥ ९
अग्निहोत्रमिवाभाति संनिरुद्धाग्नि[2] पुष्पकम् । दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः॥१०
दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव । काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ११
काचिद्दध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् । इति मातृपितॄन्स्मृत्वा भर्तॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ॥
दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२
कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना । कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे १३
हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना । मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीं १४
किंनु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ १५
एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे । न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्तमात्मनः
अहो धिङ्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः । यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥ १७
सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः । अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ १८
अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते । सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ १९
इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् । यस्मादेष परक्यासु[3] रमते राक्षसाधमः ॥ २०
तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् । सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१
नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च । शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः॥
पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव । एवं विलपितं तासां शृण्वन्राक्षसपुङ्गवः ॥
प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरः ॥ २३

१ भयशोकाभ्यां अशिवं अश्रु यासां ताभिः । २ संनिरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशं अग्निहोत्रमिव अग्निहोत्रकुण्डमिव । ३ परकीयासु ।

एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी । सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४
तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् । अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामासि मे द्रुतं २५
सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् । कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् २६
एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे । कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश॥२७
प्राणेभ्योऽपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ २८
सोऽपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना। त्वयास्मि निहता राजन्स्वयमेव हि बन्धुना॥२९
राजन्वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम् । ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि॥
स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥ ३०
एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्याक्रोशमानया । अब्रवीत्सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥३१
अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः । दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः॥३२
युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकाङ्क्षी क्षिपञ्शरान्। नावगच्छामि युद्धेषु स्वान्परान्वाप्यहं शुभे ३३
जामातरं न जाने स्म प्रहरन्युद्धदुर्मदः । तेनासौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४
अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् । भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ३५
चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति । प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः॥ ३६
तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्रातायं वै खरः प्रभुः । भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७
शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान्परिरक्षितुम् । दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ३८
तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति सदा खरः । रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ ३९
एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह । चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ ४०
स तैः परिवृतः सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनैः । अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः ॥ ४१
स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् । सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् । भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत्
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् । तद्राक्षसेन्द्रो बलवान्प्रविवेश सहानुगः ॥ २
ततो यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योपशोभितम् । ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया संप्रज्वलन्निव ॥ ३
ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् । ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४
तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः । अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५
उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंपत्समृद्धये । रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६
अहमाख्यामि ते राजञ्श्रूयतां सर्वमेव तत् । यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७
अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः । राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८
माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे । वरांस्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९
कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् । मायां च तामसीं नाम यया संपद्यते तमः ॥ १०
एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर । प्रयुक्तया गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥११

१ अन्नपानवस्त्रादिदाने ।

अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् । अस्त्रं च बलवद्राजञ्शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२
एतान्सर्वान्वराँलब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन । अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः स्थितो ह्यहं १३
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् । पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४
एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः । आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५
ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः । स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६
लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् । तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् १७
ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः । धर्षणं ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८
ज्ञातींस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वराङ्गनाः । त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुम्भीनसी हृता १९
रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किंन्विदं । कोयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः २०
विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २१
मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः
पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताभवत्
मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्यानलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २४
सा हृता मधुना राजन्राक्षसेन बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५
कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २६
धर्षयित्वा हृता सा तु सुप्ताप्यन्तःपुरे तव । श्रुत्वापि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥ २७
यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः । तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते २८
अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः ॥
दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भ इव सागरः ॥ २९
ततोब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥ ३०
भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः । वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३१
अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः ॥ ३२
अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ ३३
इन्द्रजित्त्वग्रजित्सैन्यात्सैनिकान्परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३४
विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३५
खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः । राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाकाशं निरन्तरम् ॥ ३६
दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन्हि पृष्ठतः ॥ ३७
स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८
सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९
तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा । तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४०
रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते । साब्रवीद्यदि मे राजन्प्रसन्नस्त्वं महाभुज ॥
भर्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४१
न हीदृशं भयं किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥ ४२

१ स्वेच्छया । २ तपोर्थमिति शेषः ।

सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् । त्वयाप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ४३
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यतां ४४
सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयावहे । तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात् ॥ ४५
इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् । अब्रवीत्संप्रहृष्टेव राक्षसी सा पतिं वचः ॥ ४६
एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः । सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ४७
तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस । स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४८
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ४९
ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य सः । पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५०
प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् । तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१
ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् । राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् । अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १
उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि । प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २
रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि । स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३
कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा । पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ४
चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा । चूतपाटललोध्रैश्च प्रियंग्वर्जुनकेतकैः ॥
तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ ५
[आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ।] एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ॥
किंनरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ६ ॥ समं संप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७
विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः । योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८
घण्टानामिव संनादः शुश्रुवे मधुरस्वरः । अप्सरोगणसंघानां गायतां धनदालये ॥ ९
पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः । शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १०
मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् । प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोनिलः ॥ ११
गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् । प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२
रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः । विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३
एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा[1] । दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५
चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् । समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम्[2] ॥ १६
कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः[3] षडर्तु[4]कुसुमोद्भवैः ॥ १७
बभावन्यतमेव श्रीः कान्तिश्रीद्युतिकीर्तिभिः । नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवगुण्ठिता ॥ १८
यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे । ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥
सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १९

१ मन्दारपुष्पालंकृतकेशीत्यर्थः । २ रतिवर्धकम् । ३ अलंकारैः । ४ ऋकारस्य गुणश्छान्दसः ।

ता समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवशं गतः । करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत॥२०
क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् । कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते२१
त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः । सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२
स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ । कस्योरस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ॥२३
सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु । अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४
मद्विशिष्टः पुमान्कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ । मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरु न शोभनं
विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् २६॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते२७
तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः । भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व मां२८
एवमुक्ताब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः । प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २९
अन्येभ्यो हि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि । तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते३०
अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीस्थिताम् । रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३१
सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः । बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम्॥३२
धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव । पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३३
धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् । क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ३४
तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै । तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ ३५
तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति३६ तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्यरिन्दम३७
स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन्समुत्सुकः । तत्र विघ्नं सुतस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम् ३८
सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव । माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथास्मि ते ॥ ३९
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् । स्नुषास्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः ॥
देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ४०॥ पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः॥४१
एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले । कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥४२
सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा । गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥४३
लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा । पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४४
सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः । नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४५
तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः । अब्रवीत्किमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥४६
सा वै निःश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः । तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४७
एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् । तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ ४८
आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिंदम । गृहीता तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा॥४९
मया तु सर्वं यत्सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् । काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम॥५०
याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो । तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता५१
एवं त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि सुव्रत । न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ५२
एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः । धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह॥ ५३
तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रणात्मजः । मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ५४

१ कस्य भोगसिद्धिम् । २ यापिता । इहेति शेषः ।

गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि । उत्ससर्ज यथाशापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५५
अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता । तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ५६
यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् । मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ५७
तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥
पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५८
ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः । ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥ ५९
श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् । नारीषु मैथुने भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ६०
तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः । नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ६१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

कैलासं लङ्घयित्वाथ दशग्रीवः स रावणः । आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १
तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः । देवलोकं ययौ शब्दो मथ्यमानार्णवोपमः ॥ २
श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् । अब्रवीत्तत्र तान्देवान्सर्वानेव समागतान् ॥ ३
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्विश्वान्साध्यान्मरुद्गणान् । सज्जीभवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४
एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि । संनह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५
स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति । विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६
विष्णो कथं करिष्यामि महावीर्यपराक्रमः । असौ हि बलवान्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७
वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना । तत्तु सत्यवचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८
तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ । त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९
न ह्यन्यो देव देवेश त्वामृते मधुसूदन । गतिः परायणं नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १०
त्वं हि नारायणः श्रीमान्पद्मनाभः सनातनः । त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ११
त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२
तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् । अपि चक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रभो ॥ १३
एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः । अब्रवीन्न परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १४
न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः । हन्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५
सर्वथा तु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कटः । राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६
यत्तु मां त्वमभाषिष्ठ युध्यस्वेति सुरेश्वर । नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७
नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते । दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८
प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो । भवितास्मि यथास्याहं रक्षको मृत्युकारणम् ॥ १९
अहमेव निहन्तास्मि रावणं सपुरःसरम् । देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥
एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते २०॥ युध्यस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥ २१
ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ । संनद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् २२
एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये । तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः ॥ २३

---

१ प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत्प्रयुद्धं तस्य ।

ते प्रयुद्धा महावीर्या ह्यन्योन्यमभिवीक्ष्य वै । संग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥२४
ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत । तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५
ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् । घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः । युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७
मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८
संह्रादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः । जम्बुमाली महाह्रादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः । त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३०
महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥ ३१
रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह । सदैवतगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः ॥
व्यध्वंसयत्सुसंक्रुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२
तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः । प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३३
एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः । सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४
[सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः । त्रासयन्शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ १]
तथादित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ । निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥३५
ततो युद्धं समभवत्सुराणां सह राक्षसैः । क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३६
ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३७
देवाश्च राक्षसान्घोरान्महाबलपराक्रमान् । समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३८
एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षसः । नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३९
स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४०
ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः । हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ॥ ४१
ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना । वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४२
संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम् । विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४३
ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ ४४
सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः । ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ॥
निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ४५
हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् । गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४६
ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् । तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ४७
सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा । इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ४८
तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे तदा । गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥४९
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समन्ततः । व्यद्रवन्त्सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् ॥
विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् । स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वार्दितं सुरैः ॥ १
ततः स बलवान्क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा । निवर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २

सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः । अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३
ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः । विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४
न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे । सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्तत्रः शक्रोऽब्रवीत्सुरान् ॥ ५
न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः । एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः॥ ६
ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः । रथेनाद्भुतकल्पेन संग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥ ७
ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् । रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे॥ ८
तेषां युद्धं समभवत्सदृशं देवरक्षसाम् । महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९
ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः । सारथौ पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १०
शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् । तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात्प्रत्यविध्यत११
स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः । रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२
ततो नानाप्रहरणाञ्शितधारान्सहस्रशः । पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३
शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् । महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४
ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च तमो महत् । तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः॥ १५
ततस्तद्दैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् । बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरजीवितम् ॥ १६
नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताथ वा । तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात्परिधावति ॥१७
देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा । संमूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८
एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान् । दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९
संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा । आर्यकः स हि तस्यासीत्पुलोमा येन सा शची२०
ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः । अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः संप्रदुद्रुवुः॥ २१
रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः । अभ्यधावत देवांस्तान्मुमोच च महास्वनम् २२
दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् । मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३
स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः । उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः॥२४
ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडिद्वन्तो महाबलाः । अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिःस्वनाः ॥ २५
नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः । ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्गणैः । वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७
निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८
एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान् । आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९
पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः । तेषां निःश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३०
दैत्यैर्निशाचरैश्चैव स रथः परिवारितः । समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१
पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः । सोपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत्३२
ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह । शस्त्राणि वर्षतां घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः । नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४
दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः । येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५
ततो रुद्रैर्महाघोरैः संगम्याथ निशाचरः । प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६
बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् । विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७

ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः । रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८
केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले । वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९
रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगान्रणे । शिंशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥ ४०
तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः। देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः
चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसंप्लवः । निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले॥ ४२
शोणितोदकनिष्यन्दकङ्कगृध्रसमाकुला । प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् । निरीक्ष्य तद्बलं कृत्स्नं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४
स तं प्रति विगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् । त्रिदशान्समरे निघ्नञ्शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५
आगाच्छक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् । यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ४६
तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि । निपातयामास शरान्पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७
तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थितः । शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८
प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समन्ततः । न ज्ञायते तदा किंचित्सर्वं हि तमसावृतम् ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः । अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १
ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां बृहद्बलम् । दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २
तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः । अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ३
इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः । तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४
स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् । क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ॥ ५
क्रोधात्सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह । परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ६
अद्यैतांस्त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयम् । नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७
अहमिन्द्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् । त्रिदशान्विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥
विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथं ८ द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ९
अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् । नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरंगान्स मनोजवान् । आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११
तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा । रथस्थः समरस्थांस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् १२
सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते । जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३
एष ह्यतिबलः सैन्यै रथेन पवनौजसा । गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४
न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात्सुनिर्भयः । तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १५
यथाबलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया । एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६
ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य रावणम् । अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन्रणे ॥ १७
उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः । दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८
ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः । देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९

---

१ महाबली ।

ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रणष्टं तु स्वकं बलम् । न्यवर्तयदसंभ्रान्तः समावृत्य दशाननम् २०
एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः । हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम्॥२१
ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्छितः । तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२
तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां गोपतिना पुरा । प्रविवेश सुसंरब्धस्तत्सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३
स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत । महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४
विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानोऽपि रावणिः । त्रिदशैः सुमहावीरैर्न चकार च किंचन ॥ २५
समातलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः । महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६
ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् । ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम्॥ २७
स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षगः । इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा संप्राद्रवच्छरैः ॥ २८
स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं जज्ञेथ[2] रावणिः । तदैनं मायया बध्वा स्वसैन्यमभितोनयत्॥ २९
तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् । महेन्द्रममराः सर्वे किंनु स्यादित्यचिन्तयन्॥ ३०
दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिंजयः । विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ३१
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा । रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२
रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तथा । न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३३
स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्झरीकृतम् । रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४
आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम्।जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ३५
अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः । स गृहीतो दैवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ३६
यथेष्टं भुङ्क्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा । वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥३७
ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः । तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता बभूव ह ॥ ३८

अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिपः ।
स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९
अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् ।
यदयमतुल्यबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ४०
नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् ।
अहमपि तव गच्छतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥ ४१
अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ।
स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै । प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् । अब्रवीद्गगने तिष्ठन्सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २
वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे । अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोपि वा ३
जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा । कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि स्वसुतेन वै ४

---

१ रुद्रेण । २ ज्ञातवान् ।

अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् । जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५
बलवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः । यं समाश्रित्य ते राजन्स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६
तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः । किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ७
अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः । अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८
चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् । वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ ९
सर्वेपि जन्तवोन्योन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति । अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् १०
ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः । नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥
चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसाम् ११॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित्प्रभुणाव्ययं १२
अथाब्रवीत्स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः । श्रूयतां वा भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १३
ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः संपूज्य पावकम् । संग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ १४
अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः । तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः॥१५
तस्मिन्यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ । युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १६
सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् । विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १७
एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः । मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः १८
एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टाम्बरद्युतिः । इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ १९
तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः । शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २०
अमरेन्द्र मया बह्व्यः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो । एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः॥२१
तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेपि वा । ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् २२
सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे । यद्यत्प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २३
ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता । हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २४
यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता । अहल्येति मया शक्र तस्या नाम प्रवर्तितम्॥२५
निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ । भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोभवत् २६
त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो । स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरंदर ॥ २७
सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः । न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह २८
ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महामुनेः । ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा २९
[स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः । आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥१]
संक्रुद्धस्त्वं हि धर्मात्मन्गत्वा तस्याश्रमं मुनेः । दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ३०
सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना । दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३१
ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा । गतोऽसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३२
यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् । तस्मात्त्वं समरे राजञ्शत्रुहस्तं गमिष्यसि ३३
अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः । मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३४
तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति । न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ३५
यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति । एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाब्रवीत् ३६
तां तु भार्यां सुनिर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत्सुमहातपाः । दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३७

१ भ्रष्टाम्बराणां स्वर्गच्युतानां द्युतिर्यस्य । २ समानभाषाः । ३ दत्ता ।

रूपयौवनसंपन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता । तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३८
रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः । यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ३९
तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः । सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ४०
अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा । न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१
अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः । उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४२
रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति । ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ॥
तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥ ४३
स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतं । तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ४४
वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि । एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ४५
ततश्चचार सुमहत्सा पत्नी ब्रह्मवादिनः । शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ ४६
तत्स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् । तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव॥४७
शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः । पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ ४८
पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे । नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४९
एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् । पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५०
एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया । निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ५१
आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा । अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा॥ ५२
विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् । आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम् ५३
अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ५४
एवं राम समुद्भूतो रावणो लोककण्टकः । सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि । उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १
भगवन्राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् । पर्यटत्किं तदा लोकाः शून्या आसन्द्विजोत्तम २
राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन । धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः॥ ३
उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः । बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४
राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥ ५
इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ । चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६
ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् । संप्राप्तो यत्र सांनिध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७
तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः । अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८
यमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली । अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९
तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः । रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १०
क्वार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ । रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण ह ॥
ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः संनिवेद्यताम् ॥ ११

---

१ मातामहेन । २ शरास्तरणवयत्कुण्डं अग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा ।

इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सुविपश्चितः । अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२
श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् । अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् १३
स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् । अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४
सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् । प्रपातपतितैस्तोयैः साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५
देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिंनरैः । सस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १६
नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् । फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् १७
उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्संनिभं गिरिम् । पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ १८
चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९
महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः । उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ २०
चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः । सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २१
फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् । विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २२
पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् । जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥
पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ २३
इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः । स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ २४
उपोपविष्टैः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः । प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ २५
नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान्राक्षसाधिपः । उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ २६
एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव काञ्चनम् । तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्धं समाश्रितः ॥ २७
मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २८
नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः । मद्भयादनिलोऽप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २९
इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी । नक्रमीनविहङ्गोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ ३०
तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि । चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३१
ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् । महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः ॥
अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३२
अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे । पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥ ३३
रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३४
राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी । वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३५
ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः । उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ ३६
नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे । राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३७
पुष्पेषूपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः । अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥ ३८
तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् । नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ३९
तत्र क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् । रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥ ४०
तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः । यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः ॥
जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४१

१ उपलोपरि चलजलामित्यर्थः । २ पुष्पबलिम् । ३ छान्दसो दीर्घः ।

वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः । अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ४२
ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् ।
समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चाग्रतः ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः । पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः । क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २
तासां मध्यगतो राजा रराज च तदार्जुनः । करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३
जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् । रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४
कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् । कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः । स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६
स वेगः कार्तवीर्येण संप्रेषित इवाम्भसः । पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७
रावणोऽर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियमं तदा । नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८
पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसंनिभम् । वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९
ततोऽनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् । निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १०
सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः । वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥ ११
तौ तु रावणसंदिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ । व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२
अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ । पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३
बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् । मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुलतेजसम् ॥ १४
नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् । गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५
बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् । समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६
तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ । संनिवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७
बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर । नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८
तेन बाहुसहस्रेण संनिरुद्धजला नदी । सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९
इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ । रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २०
अर्जुनाभिमुखे तस्मिन्रावणे राक्षसाधिपे । चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥ २१
सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः । महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२
संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः । अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥
तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३
स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् । नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदार्जुनम् ॥ २४
स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ २५
इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा । अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ २६
युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः । रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते २७
उत्तस्थुः सायुधास्त्राश्च रावणं वाक्यमब्रुवन् २७॥ युद्धस्य कालो विज्ञेयः साधु भोः साधु रावण २८

१ तटवत् ।

यः क्षीबं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहते नृपम् । स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् ॥
वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९
क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यतां शर्वरी त्वया । युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ३०
यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धुं युद्धतृष्णासमावृता । निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१
ततस्ते रावणामात्यैरमात्या पार्थिवस्य तु । सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२
ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ । अर्जुनस्यानुयातॄणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३
इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः । सरावणानर्दयन्तः समन्तात्समभिद्रुताः ॥ ३४
हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सुदारुणः । सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः ॥ ३५
रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः । कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६
अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समन्त्रिणः । क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७
श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं तं ततोऽर्जुनः । उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः॥३८
क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः । प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९
स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् । अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४०
बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् । गारुडं वेगमास्थाय चापपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४१
तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वतः।स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ४२
ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं महोद्धतः । प्रहस्तः प्रेषयन्क्रुद्धो ररास च यथाम्बुदः ॥ ४३
तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसंनिभः । प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४
अथायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदार्जुनः । निपुणं वञ्चयामास सगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५
ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः । भ्रामयानो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६
तथाहतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा । निपपात हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७
प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८
अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते । रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९
सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् । नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५०
सागराविव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ । तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१
बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ । मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥५२
रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ । परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३
वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे । गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४
यथाशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः । तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५
अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाहितोरसि । काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥५६
तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः । अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७
नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः । इदमासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८
शृङ्गैर्महर्षभौ यद्वद्दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ । परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९
ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा । स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६०
वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि । दुर्बलेव यथावेगं द्विधा भूत्वापतत्क्षितौ ॥ ६१
स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२

स विह्वलं तदाऽऽलक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः । सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥६३
स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् । बबन्ध बलवान्राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४
बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः । साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५
व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्तिनम् । ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६६
प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् । सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥६७
नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ । उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८
मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् । मुसलानि सशूलानि ह्युत्ससर्जुस्तदार्जुने ॥ ६९
अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रान्तस्तदार्जुनः । आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥ ७०
ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः । भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१
राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२
स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ।
तदार्जुनः संप्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसंनिभम् । ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १
ततः पुत्रकृतस्नेहात्कम्प्यमानो महाधृतिः । माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥ २
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः । पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३
सोऽमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् । प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४
पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् । ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय न्यवेदयन् ॥ ५
पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः । शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६
पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च । पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७
ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् । अर्जुनो दृश्य संभ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८
स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च । पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९
अद्येयममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता । अद्याहं तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात्पश्यामि दुर्दृशम् १०
अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥
यस्माद्देवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽहं चरणौ तव ॥ ११
इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् । ब्रह्मन्किं कुर्मि किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् १२
तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् । पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथार्जुनम् ॥१३
नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन । अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४
भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ । सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः १५
पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया । मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्स दशाननम् १६
पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किंचन वचोऽर्जुनः । मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥१७
स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः ।
अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८

१ दीर्घ आर्षः । इयं क्रिया साध्वी इति वादिन इति वा । २ सन्धिरार्षः ।

पुलस्त्येनापि संत्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः१९
पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः। मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २०
एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम्। पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१
एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन। नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत्प्रियमात्मनः॥ २२
ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम्।
पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः। चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १
राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम्। रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २
ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम्। गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनं ३
ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः। उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४
राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत्। कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवंगमः५
चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण। इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६
एतानस्थिचयान्पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः। युद्धार्थिनामिमे राजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७
यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस। तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८
पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत। इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९
अथ वा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम्। वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम्॥१०
स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः। पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११
तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम्। रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् ॥ १२
पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः। ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमाव्रजत् ॥ १३
यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः। पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम्॥१४
शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा। न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम्॥१५
जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम्। कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन्महार्णवान्॥१६
द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरुकराम्बरम्। लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७
इत्येवं मतिमास्थाय वाली मौनमुपाश्रितः। जपन्वै नैगमान्मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८
तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ। प्रयत्नवन्तौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९
हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम्। पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः॥२०
ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः। खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१
तं चापीडयमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः। जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२
अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणं दशाननम्। मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥२३
अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः। अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४
तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः। तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः॥ २५

१ तथापि। २ इव।

वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः । किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६
अपक्षिगणसंपातान्वानरेन्द्रो महाजवः । क्रमशः सागरान्सर्वान्संध्याकालमवन्दत ॥ २७
सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः । पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८
तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः । उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् २९
बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः । वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३०
उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् । वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१
तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः । किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ३२
चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः । रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३
रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः । कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं मुहुः ॥ ३४
विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः । राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः । युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया॥ ३६
अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च । येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७
एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव महार्णवान् । मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीरः क्रमिष्यति॥ ३८
त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवंगम । मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९
सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव । त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४०
दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् । सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर॥ ४१
ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ । भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२
अन्योन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ । किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव॥ ४३
स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः । अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४
एवमेतत्पुरा वृत्तं वालिना रावणः प्रभो । धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५
बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् । सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्ग ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् । प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदं वचनमर्थवत् ॥ १
अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च । न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २
शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् । विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३
दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् । समाश्वास्य महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४
धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा । दृष्ट्वा संभाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ५
सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किंकरा रावणात्मजः । एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः ॥ ६
भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् । लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७
न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च । कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः॥ ८
एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः । प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ९
हनूमान्यदि नो न स्याद्वानराधिपतेः सखा। प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान्भवेत् १०

---

१ प्रातस्सन्ध्याकालदेवतारूपं ब्रह्म ।

किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया । तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११
न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् । यद्दृष्टवाञ्जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२
एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामतौ । विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३
राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा । हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमतः । न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५
अमोघशापैः शापस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा । न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६
बाल्येऽप्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल । तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयास्य ते ॥ १७
यदि वास्ति ह्यभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव । समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८
सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९
तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २०
शालिशूकनिभाभासं प्रासूतामुं तदाञ्जना । फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१
एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः । रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२
तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् । ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३
बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् । ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४
एतस्मिन्प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति । देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५
नाप्येवं वेगवान्वायुर्गरुडो वा मनस्तथा । यथायं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६
यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः । यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७
तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः । सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८
बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोऽम्बरम् । पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९
शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्त्वा दिनेश्वरः । कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३०
यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः । तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१
अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि । अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२
स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः । अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३
बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव । किमिदं तत्त्वयादत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४
अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः । अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५
स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः । उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन्काञ्चनीं स्रजम् ३६
ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् । शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७
इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् । प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८
अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् । अनेन च स वै दृष्टः प्रधावञ्शैलकूटवत् ॥ ३९
ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च । उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४०
उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१
इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति संत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२
राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३
ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४

१ सूर्यदत्तवरेण स्वर्णसदृशः । २ शाल्यग्रवत्पिङ्गलाभासम् । ३ स्कन्दः ।

तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥ ४५
एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६
ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत॥ ४७
तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८
प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९
विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५०
वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१
निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२
ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३
ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया नु भगवन्सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥ ५४
त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषःपवनः पतिः । सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ५५
रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥
वायुसंरोधजं दुःखमिदं नो नुद दुःखहन् ॥ ५६
एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः । कारणादिति चोक्त्वासौ प्रजाः पुनरभाषत ५७
यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च । प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ५८
पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः । राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९
अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् । शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ ६०
वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ६१
अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ६२
तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः । मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुताः ६३

ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः ।
जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४
ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गगतं सदागतेः ।
चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः । शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १
चलत्कुण्डलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः । पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाय वेधसे ॥ २
तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना । वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३
स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मयोनिना । जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४
प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा । चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा॥ ५
मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् । शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ६
ततस्त्रियुग्मः स्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः । उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७
भो महेन्द्रेशवरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः । जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८

अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति । तद्ददध्वं वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९
ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः । कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १०
मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११
अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् । इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२
मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३
यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति १४
न चास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने । वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥
वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५
यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्वं च नित्यशः । वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६
गदेयं मामिका चैनं संयुगे न वधिष्यति । इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७
मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं भविष्यति । इत्येवं शंकरेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८
सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति । दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माब्रवीद्वचः ॥ १९
विश्वकर्मा च दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् । शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद्वरमस्य महामतिः ॥ २०
मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि संयुगे । तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ २१
ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलङ्कृतम् । चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २२
अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयंकरः । अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २३
कामरूपः कामचारी कामगः प्लवतां वरः । भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २४
रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च । रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २५
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं त्वमरैः सह । यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २६
सोऽपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् । अञ्जनायास्तमाचख्यौ वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २७
प्राप्य राम वरानेष वरदानसमन्वितः । बलेनात्मनि संस्थेन सोऽपूर्यत यथार्णवः ॥ २८
तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानरपुङ्गवः । आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २९
स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्रं च वल्कलाजिनसंचयान् । भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्संशान्तानां करोत्ययं ३०
एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः । सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शंभुना कृतः ॥ ३१
जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य शक्तितः ॥ ३२
यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोऽञ्जनासुतः । प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥ ३३
ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः । शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३४
बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्लवंगम । तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ॥
यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३५
ततः स हृततेजोजा महर्षिवचनौजसा । एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ॥ ३६
अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता । सर्ववानरराजासीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ३७
स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः । स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण संगतः ॥ ३८
तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः । पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ३९
सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् । आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥ ४०

एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः । वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४१
न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ ४२
देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः । ऋषिशापाहृतबलस्तदैष कपिसत्तमः ॥ ४३
सिंहः पञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४४

पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोऽभ्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४५
असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्सूर्योन्मुखः पृष्ठगमः कपीन्द्रः ।
उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४६
ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः ।
न ह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४७
सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् ।
सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ४८
प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ।
युगक्षये ह्येव यथान्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ४९
एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः ।
सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५०

तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ५१
श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च । विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५२
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया । दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५३
श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः । प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५४
अद्य मे देवता हृष्टाः पितरः प्रपितामहाः । युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः ॥ ५५
विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि तद्वदाम्यागतस्पृहः । तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ५६
पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः । क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ५७
सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् । भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ५८
अहं युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् । अनुग्रहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५९
तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह संगतैः । अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ ६०
एवमस्त्विवति तं चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमुः ॥ ६१
एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् । राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितः ॥ ६२
ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् । संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ॥
प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरचरोऽभवत् ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि । व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी १
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः । वन्दिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २

१ धारयन् अप्रमेय इति च्छेदः । २ सन्धिरार्षः ।

ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः । तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संप्रहर्षिणः ॥ ३
वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन । जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४
विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५
क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः । वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६
अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् । नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप॥७
यथा त्वमतिदुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः । न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८
श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । एताश्चान्याश्च मधुरा वन्दिभिः परिकीर्तिताः९
सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् । स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः॥१०
स तद्विहाय शयनं पाण्डुराच्छादनास्तृतम् । उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११
समुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः । सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥१२
कृतोदकः शुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः । देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३
तत्र देवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वा यथाविधि । बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४
उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५
क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः । रामस्योपाविशन्पार्श्वे शक्रस्येव यथामराः ॥ १६
भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः । उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७
याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः । मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् १८
वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः । सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९
विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः । उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २०
तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः । शिरसावन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ २१
तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृतः । राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२
यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते । अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३
तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥२४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ प्रक्षिप्ताः सर्गाः ।

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् । य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥१
जननी का च भगवन्न त्वया परिकीर्तिता । वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता मे नामतः कुतः ॥
एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः २ ॥ स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत्॥३
शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः । नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४
कदाचिदटमानोऽसावतिथित्वमुपागतः । अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५
सुखासीनः कथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् । कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति॥६
मेरुर्नगवरः श्रीमाञ्जाम्बूनदमयः शुभः । तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७
तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना । तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः८
योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् । तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९

---

१ देवपूजागृहम् ।

निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा । तस्मिन्नश्रुकणे राम वानरः संबभूव ह ॥ १०
उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम । समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११
पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा । तस्मिन्रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२
ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव । कंचित्कालमिहास्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३
एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः । प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४
उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् । यथाज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ १५
एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा । स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६
ब्रह्मप्रतिबलः शैघ्र्ये वने फलकृताशनः । क्वचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥१७
दिने दिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत् । गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च॥
ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् । एवं तस्य गतः कालो बहुपर्यटतो गिरिम् ॥ १९
कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव । ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥ २०
उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् । नानाविहंगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥
चलत्केशरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ २१
ददर्श तस्मिन्सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः । कोऽयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥२२
रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरिः । क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं मावमन्यते ॥ २३
तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया । एवं संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ २४
आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्ह्रदे वानरसत्तमः । उत्प्लुत्य तस्मात्सरस उत्थितः प्लवगः पुनः ॥ २५
तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः। मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा॥२६
विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा । मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ २७
ह्रदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता तथा । त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ २८
लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला । रूपेणाप्यभवत्सा तु श्रीर्गौर्देवी उमा यथा ॥२९
द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत्सा वराङ्गना । एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्तः सुरनायकः ॥ ३०
पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा । तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परिभ्रमन् ॥ ३१
तस्मिन्नेव वने सोऽभूद्यस्मिन्सा तनुमध्यमा । युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी॥ ३२
कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः । ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ ३३
तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः । ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ॥ ३४
अनासाद्यैव तां नारीं संनिवृत्तमथोऽभवत् । ततः सा वानरपतिं प्रासूत बलशालिनम् ॥ ३५
अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मनः । वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥ ३६
भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना । बीजं तु सिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना ॥ ३७
तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वचः शुभम् । निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥ ३८
ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत । एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९
दत्त्वा तु काञ्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः । अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ४०
सूर्योऽपि स्वसुतस्यैनं निरूप्य पवनात्मजम् । कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताम्बरम् ॥ ४१
तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे । स तु वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ ४२
स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवंगमौ । पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत्कामरूपिणौ ॥ ४३

मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा । गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागतः॥४४
दृष्ट्वार्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः । बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५
सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् । गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किन्धां नाम वै शुभां ४६
सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा । तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७
बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः । पण्यापणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥ ४८
विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना । तत्रर्क्षरजसं पुत्रं सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ ४९
यूथपालान्समाहूय यांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन् । तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयजनसंसदि ॥ ५०
अभिषेचय राजानमारोप्य महदासनम् । दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता ॥ ५१
अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः । इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥ ५२
पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् । स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमम्॥५३
स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः । राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तदा ॥५४
स बद्धमकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलङ्कृतः । आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ ५५
सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः । वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्षरजाः पिता ॥ ५६
जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते । यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ ५७
सिद्ध्यन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५८

एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव ।
उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः । भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ १
राघवोऽथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २
बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनिपुङ्गव । उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३
ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ । जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ ॥ ४
एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत । एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल ॥ ५
अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम् । यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥ ६
तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु । पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७
सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः । ददर्श सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ८
विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः । उक्तवान्रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ९
को ह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः । यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून्॥१०
कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः । एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन॥११
विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः । उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ १२
यो बिभर्ति जगत्कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे । सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १३
यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः । येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम्॥१४
तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे । पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवाश्च यजन्ति तम्॥१५

पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च । ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १६
दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः । सर्वाञ्जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७
श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८
दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १९
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः । दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवःस्थलम् ॥ २०
पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले । पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २१

ये ये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन ।
ते ते गतास्तत्र लयं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २२
श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ।
तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथं नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १
मनसश्चेप्सितं यत्ते भविष्यति महाहवे । सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्षय ॥ २
एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः । कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३
राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६
ओंकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः । धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ।
स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः ॥ ८
विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान्सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति ।
क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९

अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन । तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १०
नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवस्त्रकः । प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ११
श्रीमान्मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः । श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२
तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा । संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु संचितैः । शक्यते भगवान्द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः । शक्यते भगवान्द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६
अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि । कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७
कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८
इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति १९
महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः । महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २०

आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा । भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः२१
पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने । विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥२२
तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता । दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात्२३
रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता । छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४
शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता । सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५
एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् । महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६
एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥ २७
वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्थी विचचार ह॥ २८
श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः । शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन्२९

श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ।
पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः । उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १
श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं सत्यपराक्रमम् । कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २
यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा । प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३
एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४
एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः । कथयामास मह्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५
देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् । कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६
नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद । तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ ७
यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह । ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ॥ ८
यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः । स पुत्रपौत्रवान्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

ततः स रावणो राम पर्यटन्पृथिवीतलम् । विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १
दैत्यदानवरक्षःसु यं शृणोति बलाधिकम् । तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २
एवं स पर्यटन्सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते । ब्रह्मलोकान्निवृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३
व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम् । तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४
उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा । आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५
कस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः । योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथासुखम् ६
तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः । चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ७
अस्ति राजन्महाद्वीपः क्षीरोदस्य समीपतः । यत्र ते चन्द्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ ८
महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वनाः । महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहवः ॥ ९
श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप । बलवीर्यसमायुक्तान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ १०

नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह । कथं नारद जायन्ते तस्मिन्द्वीपे महाबलाः ॥ ११
श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः । एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्वतः॥१२
त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा । रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ १३
अनन्यमानसा नित्यं नारायणपरायणाः । तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ १४
एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप । तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं श्रिताः ॥ १५
श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः । ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ १६
चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे। न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ १७
न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् । नारदस्य वचःश्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः॥
ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे। आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः१९
नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः । दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ २०
स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः । रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥२१
महता सिंहनादेन नादयन्स दिशो दश । गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशाः ॥ २२
प्राप श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि । तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ २३
तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् । अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २४
सचिवा रक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दृशम् । अब्रुवन्रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २५
राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः । अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथंचन ॥ २६
एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः । रावणोऽपि हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ २७
विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः । गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ २८
कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितम् । प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २९
प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः । एकया सुस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य स रावणः ॥ ३०
पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः । को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद॥३१
इत्युक्तो रावणो राजन्क्रुद्धो वचनमब्रवीत् । अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥३२
युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन । एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३३
प्राहसंस्ते ततः सर्वे सस्वनं युवतीजनाः । एकया क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य लीलया ॥ ३४
भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्तः स दशाननः । सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतं ३५
दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् । हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते श्रमलालसः॥३६
भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता । पाणावेकाथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३७
मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात्।गृहीत्वान्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा॥३८
ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम्। तया स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ ३९
पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः । पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ ४०
प्रापतत्सागरस्यैव जले तस्थौ निपातितः । एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ ४१
स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः । नारदोऽपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ ४२
विस्मयं सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च । ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ४३
दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः । ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ४४
स्वभावतोऽल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् । नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः॥४५

स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः । बलवद्भिस्तु संधेयमिति संचिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६
भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् । अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७
सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् । जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ ४८
अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् । स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९
व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् । भगवन्केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ॥५०
के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां वर । किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मञ्शंस मे सुसमाधिना५१
एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः । एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥५२
उवाच वाक्यं प्रहसञ्श्रूयतामिति पुत्रक । यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्ति सचराचरम् ॥ ५३
त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे । यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४
आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् । यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५
कैलासनिलयः श्रीमान्भवश्च क्रोधसंभवः । यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हविरध्वरे ॥ ५६
पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेःसुतान् । यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितं५७
गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि । येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋताः ॥ ५८
निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना । तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना ॥
गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ५९॥अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः॥६०
अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः । यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥ ६१
एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः । यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते॥६२
सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः । मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान्हरिः॥६३
मधुकैटभयोर्हन्ता कस्तमन्वेष्टुमर्हति । पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति रावण॥ ६४
यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् । जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः ६५
एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना । पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६
कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि । कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ६७
कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोयं तपसा मया । शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८
आकर्ण्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच मुनिर्धीमांस्तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तःसनातनः । येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम्७०
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ।
स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२

ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च । धराधरधरो देवः सोऽनन्त इति विश्रुतः७३

विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ।
लोकान्सृजत्यवति संहरते सदैव दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४

स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५
तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः । शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६
एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः । अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दग्धतामसैः॥ ७७
यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् । आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८

अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः । वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यति ॥ ७९
नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर । उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम् ॥ ८०
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च । समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१
नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः । द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२
तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । देवान्संश्रावयामास समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३
निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः । नारदं संपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४
हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः । अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ८५
स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् । सभायां गर्हयन्दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ॥ ८६
समुद्गृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे । रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७
स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः । भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ८८
श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् । नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः॥ ८९
तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन । वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोस्तु ते ॥ ९०
कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम । त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१
त्वद्धते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो । प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं हरिः । हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३
स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः । राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४
मानुषत्वमुपागम्य लोकान्हन्तुं कृतोद्यमम् । तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५
वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना । मयापि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६
मयावलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः । यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७
नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतित् । वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८
नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात्प्रमुच्यते । जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥ ९९
सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा । स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः १००
अनुभाव्य सुरान्सर्वान्ययौ स्वं लोकमीश्वरः । नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ १०१
स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् । स मया शास्त्रतः सम्यगभिवाद्याभिपूजितः १०२
आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया । मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ १०३
भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् । एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ १०४
विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरणकाङ्क्षया । भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १०५
शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ १०६
पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः । वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १०७
किं न वेत्सि त्वमात्मानं राम नारायणो ह्यहम्[1] । मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना
गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः । त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मकः ॥ १०९
त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः । त्वयाक्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ ११०
त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान्बलिबन्धनकारणात् । अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥
लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ ११२

---

१ अहं नारायण इति न वेत्सि किम् ।

निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः । प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११३
प्रशान्तं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर । सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातले ॥ ११४
त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा । लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ ११५
एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः । ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ ११६
यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः । तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥ ११७
यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ । अनन्तमक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ॥ ११८
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः । परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥
वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः। राजानश्च सहामात्या ये चान्येपि समागताः १२०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः । सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः १२१
राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः । अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ १२२
दृष्टः संभाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् । एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् ॥ १२३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः । प्रशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १
ततः कतिपयाहःसु वैदेहं मिथिलाधिपम् । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २
भवान्हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् । भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३
इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः । अतुलाः प्रीतयो राजन्संबन्धकपुरोगमाः ॥ ४
तद्भवान्स्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव । भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेऽनुयास्यति ॥ ५
स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि भवतो राजन्दर्शनेन नयेन च ॥ ६
यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं संचितानि वै । दुहित्रे तानि वै राजन्सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः । प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८
ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९
इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः । आयत्तास्त्वं हि नो राजन्गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १०
राजापि वृद्धः संतापं त्वदर्थमुपयास्यति । तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११
लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते । धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥ १२
युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् । रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३
प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः । रामेण हि कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४
लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः । हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १५
तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् । प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६
दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् । उद्योगश्च कृतो राजन्भरतेन त्वया सह ॥ १७
तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज । रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां सुतोरणाम् ॥ १८
एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् । पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥ १९
विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः । राघवेणाभ्यनुज्ञातः काशीशोऽप्यकुतोभयः ॥
वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ २०

१ क्रियाविशेषणम् ।

विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् । प्रहसन्राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१
भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता । धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ २२
युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् । हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः॥२३
हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः । रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४
भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना । श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हृताम् ॥ २५
उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् । कालो व्यतीतः सुमहान्गमनं रोचयाम्यतः२६
प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महतावृताः । दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठितः२७
दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः । एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा २८
यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ २९
एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे । प्रशंसार्ह न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ ३०
आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् । वर्तामहे महाबाहो प्रीत्यात्र महतावृताः ॥
भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१
बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विताः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ ३२
पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् । गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १
अक्षौहिण्यो हि तत्रासन्राघवार्थे समुद्यताः । भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २
ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः । न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३
भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् । हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४
रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च । सुखं पारे समुद्रस्य युध्येम विगतज्वराः ॥ ५
एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६
स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च । समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च७
यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ । रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददुः ॥ ८
अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् । चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च९
मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः । अजाविकं च विविधं रथांश्च विविधान्ददुः१०
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलाः । आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११
आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः । तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन्॥१२
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः । सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३
विभीषणाय च ददौ तथान्येभ्योऽपि राघवः । राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान्१४
ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः । शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५
हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः । अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥
रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् १६ ॥ अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः१७

१ रामशत्रुं रावणम् ।

सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ । अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर॥ १८
इत्युक्त्वा व्यवमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः । स बबन्ध महार्हाणि तदाङ्गदहनूमतोः ॥१९
आभाष्य च महावीर्यान्राघवो यूथपर्षभान् । नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥ २०
सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च । जाम्बवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २१
वलीमुखं प्रजङ्घं च संनादं च महाबलम् । दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २२
मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव । सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३
युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः । धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः॥२४
एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः । वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः॥२५
ते पिबन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः। मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च२६
एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा । मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥ २७
रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः । राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥ २८
एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् । वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः२९
इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् । रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

तथा स्म तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् । राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १
गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः । पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् २
अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः । पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३
सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम् । कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४
वीरं शतवलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च । गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥
पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ५
ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम् । ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ ६
पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ७
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः पुनः । विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८
लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम । पुरस्य राक्षसानां च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च ॥ ९
मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन्कथंचन । बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् १०
अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया । स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ११
रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः॥१२
तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च । माधुर्यं परमं राम स्वयंभोरिव नित्यदा ॥ १३
तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् । हनूमान्प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु१५
यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥ १६
यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथां ते रघुनन्दन । तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७
तच्छ्रुत्वाहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो । उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः॥१८

एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् । उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९
एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः । चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥
तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेप्यसवस्तथा २०लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे कथा
एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यमि ते कपे । नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २२
ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः । वैडूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २३
तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः । रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २४
श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः । प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः॥२५
सुग्रीवः स च रामेण निरन्तरमुरोगतः । विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवाः ॥ २६
सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः । संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥२७
कृतप्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना । जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २८
ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ।
वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् । भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १
अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः । शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २
सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् । कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३
तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि धनदं प्रति । उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४
निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना । निहत्य यधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५
ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि । रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६
स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना । वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७
परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनन्दनम् । वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८
सोऽहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः । त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९
अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया । चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १०
एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः । उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११
यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक । आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२
लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः । पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३
गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा । सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय
प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ १४
एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् । अभिप्रेतां दिशं तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकं तदा॥१५
एवमन्तर्हिते तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि । भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १६
विविधात्मनि[1] दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति । अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः१७
अनामयश्च सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् । जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव१८

---

१ नानारूपे ।

अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः। हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिनः॥ १९
काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः। वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः२०
ईदृशो नश्चिरं राजा भवेदिति नरेश्वर। कथयन्ति पुरे राजन्पौरजानपदास्तथा॥ २१
एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः। श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः।

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम्। प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा॥ १
चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि। देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम्॥ २
चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनैः। शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः॥ ३
लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः। मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम्॥ ४
प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च बकुलैरपि। जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम्॥ ५
सर्वदा कुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः। दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः॥ ६
तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः। चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः॥ ७
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः। शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः॥ ८
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः। नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपाः॥९
सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च। दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा१०
माणिक्यवृतसोपानाः स्फटिकान्तरकुट्टिमाः। फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः॥ ११
दात्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः। तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः॥ १२
प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः। तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसंनिभैः॥ १३
शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम्। तत्र संघर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम्॥ १४
प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव। नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा॥
तथाभूतं हि रामस्य काननं संनिवेशनम्॥ १५
बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम्। अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः॥ १६
आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते। कुथास्तरणसंवीते रामः संनिषसाद ह॥ १७
सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि। पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः॥ १८
मांसानि च सुमृष्टानि फलानि विविधानि च। रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन्॥ १९
उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः। बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशानुगाः॥ २०
मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः। रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषितः॥ २१
स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह। अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा॥ २२
एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम्। रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत्॥ २३
तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम्। अत्यक्रामच्छुभः कालः शिशिरो भोगदः सदा२४
दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः। प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः॥ २५
पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित्। शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत्॥ २६

१ राजानं उप अनृत्यन्।

सीतापि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै । श्वश्रूणामकरोत्पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २७
अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणाम्बरा । त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ २८
दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् २९
अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् । [1]अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ ३०
किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३१
स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् । तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ३२
गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् । फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३३
एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् । अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३४
तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजां । मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः । कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १
विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः । सुराजः कालियो भद्रो दन्तवक्रः सुमागधः ॥ २
एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः । कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३
ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत । काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४
मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः । किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणं ५
किंनु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकेयीं किंनु मातरम् । वक्तव्यतां च राजानो वने राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६
एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् । स्थिताः कथाः शुभा राजन्वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७
अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् । भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८
एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् । कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९
शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः । श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च १०
कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः । कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११
राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः । प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२
शृणु राजन्यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् । चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३
दुष्करं कृतवान्रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् । अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४
रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः । वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५
हत्वा च रावणं संख्ये सीतामाहृत्य राघवः । अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६
कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् । अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७
लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् । रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८
अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति । यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९
एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः । नगरेषु च सर्वेषु राजञ्जनपदेषु च ॥ २०
तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् । उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१

---

१ तव गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ।

सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च । प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२
श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् । विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः । समीपे द्वाःस्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २
रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ३
उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः । द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरं ४
बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् । प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५
प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वाःस्थो भरतमन्तिकात् । उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥६
विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वाःस्थाद्रामसमीरितम् ७
उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली । दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥ ८
शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह । एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९
गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः । श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १०
शिरसा वन्द्य धरणीं प्रययौ यत्र राघवः । द्वाःस्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥
निवेदयामास तदा भ्रातॄन्स्वान्समुपस्थितान् ॥ ११
कुमारानागताञ्श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः । अवाङ्मुखो दीनमना द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् १२
प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः । एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३
आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शुक्रतेजसः । प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः १४
ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा । सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ १५
बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः । हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६
ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः । तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् १७
तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः । आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह १८
भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम । भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९
भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः । संभूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः॥२०
तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः । उद्विग्नमनसः सर्वे किंनु राजाभिधास्यति॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् । उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १
सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा । पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा॥२
पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च । वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३
अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । सीतापि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनां ४
जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने । रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ५
तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति । अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥ ६

प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा। प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः॥
अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः॥ ७
चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा। ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम्॥ ८
एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ। लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता॥ ९
अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीं। ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः १०
अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते। पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च॥ ११
अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित्। पतत्येवाधमाल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते १२
अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते। कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम्॥१३
अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः। अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम्॥१४
तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे। न हि पश्याम्यहं भूतं किंचिद्दुःखमतोऽधिकम्१५
श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम्। आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज १६
गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः। आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः॥ १७
तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन। शीघ्रमागच्छ भद्रं ते कुरुष्व वचनं मम॥ १८
न चास्मिन्प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन। तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा१९
अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वय्येतत्प्रतिवारिते। शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च॥२०
ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन। अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात्॥ २१
मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः। इतोद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम२२
पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान्। पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम्॥ २३
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः। प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः२४
शोकसंलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः।

ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः। सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता॥ १
सारथे तुरगाञ्शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे। स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्चासनं कुरु॥ २
सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम्। मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः॥ ३
सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः। रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया॥ ४
आनीयोवाच सौमित्रिं मित्राणां मानवर्धनम्। रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो ५
एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः। प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः॥ ६
त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः। नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति॥ ७
गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमाञ्शुभान्। शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः॥
अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अपनेया भविष्यसि॥ ८
एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना। प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत्॥ ९
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च। गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे॥ १०
इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम्। वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च११

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् । प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥१२
अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३
नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते । हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४
औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम । शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥१५
अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल । श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ १६
पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७
लक्ष्मणोऽर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसाऽऽवन्द्य मैथिलीम् । शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता १८
ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे । प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९
योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥२०
सोऽश्वान्रज्ज्वाऽथ चतुरो रथे युङ्क्त्वा मनोजवान् । आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत्
सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् । सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता॥२२
आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् । अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् २३
निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥ २४
सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् । उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥२५
जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम । हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६
नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ । कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७
ममापि दयितो रामो जीविताद‌पि लक्ष्मण । न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव॥२८
तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् । ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्याभरणानि च२९
ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् । तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः॥३०
ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् । त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ॥ ३१
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे । नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ३२
इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३३
तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपारुहत् । गङ्गां संतारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः । आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १
सुमन्त्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः । उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २
ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः । उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पसंप्लुतः ॥ ३
हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता । अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४
श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् । न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते
प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने । इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६
रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः । मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥७
किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण । पश्यामि त्वां नच स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः॥८

---

१ कृताञ्जलिः ।

शापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्वं संतापमागतः । तद्ब्रूयाः संनिधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९
वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः । अवाङ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १०
श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् । पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥
रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ ११
न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः । यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः॥ १२
सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ। पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा॥१३
आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि। राज्ञः शासनमाज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् १४
तदेतज्जाह्नवी तीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् । पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥१५
राज्ञो दशरथस्येष्टः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः । सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६
पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः । उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७
पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि । श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा । परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १
सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा । लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २
मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण । धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥३
किंनु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः । याहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥४
पुराहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी । अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५
सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता। आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा
किंनु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् । कस्मिंश्चित्कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ७
न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८
यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् । निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ९
श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च । शिरसा वन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १०
शिरसाभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण । वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११
जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव । भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः॥
अहं त्यक्ता त्वया वीर अयशोभीरुणा जने । यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ॥
मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३
वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः । यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४
परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५
यत्तु पौरजनो राजन्धर्मेण समवाप्नुयात् । अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६
यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन । पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥ १७
प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः । इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहः ॥
निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम्[1] ॥ १८

---

१ गर्भिणीम् ।

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः । शिरसाऽऽवन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह १९
प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः । ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने २०
दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे । कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१
इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् । आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत्॥२२
स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः । संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ २३
मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् । चेष्टन्तीं परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ २४
दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः । निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत्२५
सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधना नाथमपश्यती सती ।
रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः । प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः॥ १
अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये । सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २
अदृष्टपूर्वा भगवन्कस्याप्येषा महात्मनः । पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३
भगवन्साधु पश्य त्वं देवतामिव खाच्च्युताम् । नद्यास्तु तीरे भगवन्वरस्त्री कापि दुःखिता॥४
दृष्टास्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा । अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥ ५
न ह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् । आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता॥
त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६
तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् । तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली॥७
तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् । तं तु देशमभिप्रेत्य किंचित्पद्भ्यां महामतिः॥८
अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् । ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९
तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः । उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा॥१०
स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महषी प्रिया । जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ११
आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना । कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥१२
तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः । सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३
अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा । विस्रब्धा भव वैदेहि सांप्रतं मयि वर्तसे ॥१४
आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः । तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः
इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा । यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः १६
श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् । शिरसाऽऽवन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः१७
तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १८
तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः । उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९
स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते । अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे२०
तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् । सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥२१
स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती । अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२

इमां भवत्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि । गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोस्तु विशेषतः ॥२३
मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशाः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे संप्रवेशिताम् । संतापमगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १
अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् । सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥ २
ततो दुःखतरं किंनु राघवस्य भविष्यति । पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३
व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् । वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४
यो हि देवान्सगन्धर्वानसुरान्सह राक्षसैः । निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते ॥ ५
पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने । उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६
ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् । पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७
को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन्यशोहरे । मैथिलीं प्रति संप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८
एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः । सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह॥९
न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति । दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥१०
भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोऽपि सौख्यभाक् । प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं[1] प्रियैर्ध्रुवम्११
त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतावुभौ । संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥१२
इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा । राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह१३
महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ । ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च संनिधौ ॥ १४
ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः । सूत न क्वचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥ १५
तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत्सुसमाहितः । नैव जात्वनृतं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम्[2]॥१६
सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः । यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७
यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा । तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८
येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् । न त्वया भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि संनिधौ ॥१९
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् । तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत्२०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना । तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १
पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः । वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥२
तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः । पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३
स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा । उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४
तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् । स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥
पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५
तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगते[3]ऽहनि ॥ ६

१ वियोगेनावस्थानम् । २ मतम् । ३ मध्यगतादित्ययुक्तेऽहनि । मध्याह्न इत्यर्थः ।

ततः कथायां कस्यांचित्प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७
भगवन्किंप्रमाणेन मम वंशो भविष्यति । किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ८
रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् । काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम॥९
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य च । दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १०
शृणु राजन्पुरावृत्तं तदा दैवासुरे युधि । दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ ११
तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२
तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः[1] । चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥१३
ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः । शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४
यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्छितः । तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन॥ १५
तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकं१६ शापाभिहतचेताः स स्वात्मना भावितोभवत्१७
अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ १८
तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः । लोकानां संप्रियार्थं तु तं शापं ग्राह्यमुक्तवान् ॥ १९
इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि । इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २०
राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद । तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत्॥ २१
अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति । सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येनुगाः२२
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति॥ २३
समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः । राजवंशांश्च बहुशो बहून्संस्थापयिष्यति ॥ २४
द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु । अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः॥२५
सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ २६
स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् । आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः २७
तूष्णींभूते तदा तस्मिन्राजा दशरथो मुनौ । अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ २८
एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा । श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति॥ २९
एवंगते न संतापं कर्तुमर्हसि राघव । सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥ ३०
श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ३१
ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि । अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः । प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः । अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २
सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः । रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३
तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् । रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४
राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य रथोत्तमात् । अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५
स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥ ६

1 विष्णुः ।

जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः । उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७
आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् । गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ॥८
तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् । पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९
मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी। त्वद्विधा न हि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विनः१०
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः। संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितं ११
तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च । नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२
शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसैव हि । लोकान्सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः ॥
नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः । अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४
यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप । सोऽपवादः पुरे राजन्भविष्यति न संशयः ॥ १५
स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः । त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं संतापं मा कुरुष्व ह ॥ १६
एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना । उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः १७
एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण। परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८
निर्वृतिश्चागता सौम्य संतापश्च निराकृतः । भवद्वाक्यैः सुरुचिरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् । सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः । यादृशस्त्वं महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुगः ॥ २
यच्च मे हृदयं किंचिद्वर्तते शुभलक्षण । तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३
चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्यं पौरजनस्य वै । अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति॥४
आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा। कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियो वा पुरुषर्षभ ॥ ५
पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने । संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६
श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः । बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक् शुचिः७
स कदाचिद्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः । नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः॥ ८
ततः सङ्गाद्गता धेनुः सवत्सा स्पर्शितानघ । ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥ ९
स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्र तत्र च । नापश्यत्सर्वराज्येषु संवत्सरगणान्बहून् ॥१०
ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् । ददर्श गां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने॥११
अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः । आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरं१२
तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै । अन्वगात्पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् १३
योपि पालयते विप्रः सोपि गामन्वगाद्द्रुतम् । गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम्॥ १४
स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह । तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः ॥ १५
विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥१६
अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ ॥
क्रुद्धौ परमसंतप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७

---

१ दत्ता ।

अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि१८
वहुवर्षसहस्राणि वहुवर्षशतानि च । श्वभ्रेऽस्मिन्कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९
उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धनः । वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः॥२०
स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति । कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति२१
भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ । उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२
एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ । तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥२३
एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४
कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते । तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः॥२५
सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नावैति पार्थिवः। तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाञ्जनः॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १
अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः । महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापरः ॥ २
श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ । किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् । शृणु सौम्य यथापूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४
अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा । आहूय मन्त्रिणः सर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ॥ ५
तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा । दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥ ६
नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् । गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥ ७
कुमारोऽयं वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम् । श्वभ्रं च यत्सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम ॥
यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिःसृतम् ॥ ८
वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा । ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ९
फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवन्त्यश्च या लताः । विरोप्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः॥
क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतोदिशम् । सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः॥११
पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः । परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा१२
एवं कृत्वा विधानं स संदिदेश वसुं तदा । धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३
प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः । नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥१४
मा कृथास्तनुसंतापं मत्कृतेऽपि नरर्षभ । कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति।लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च१६
पूर्वं जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १७
एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुतं राजा महायशाः । श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १८

एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् ।
संपादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया । यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १
एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् । तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः । कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३
आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ४
स राजा वीर्यसंपन्नः पुरं देवपुरोपमम् । निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५
पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् । निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशाः ॥ ६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् । यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ॥ ७
ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् । वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८
अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः । अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९
तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् । वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १०
अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११
निमिस्तु राजा विप्रांस्तान्समानीय नराधिपः । अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः ॥
पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२
इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः । सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३
तदन्तरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् । कोपेन महताविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयापहृतो भृशम् ॥ १५
ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः । अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६
यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव । चेतनेन विना भूतो देहस्तव भविष्यति ॥ १७
ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् । ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात्क्रोधमूर्च्छितः॥ १८
अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । मुक्तवान्मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९
तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः । देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः॥ २०
इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ ।
सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दनः । प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३
तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ । अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४
अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः । वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५
सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६
भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् । लोकनाथ महादेव अण्डजोऽपि त्वमब्जजः ॥ ७
सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥
देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८

तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः । मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं महायशः ॥ ९
अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम । धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १०
एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११
तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु ऊर्वशी परमाप्सराः । यदृच्छया समुद्देशमाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३
तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये । आविशत्परमो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ॥ १४
स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५
प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६
वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः । इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते ॥ १७
एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि । कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ॥ १८
तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९
काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् । भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २०
उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन्कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१
उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता । तां तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२
मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३
अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४
बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरूरवाः । तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५
ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् । प्रतियाता पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६
तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः । नहुषो यत्र पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ॥ २७
वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेऽथ त्रिदशेश्वरे । शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८
सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ।
बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् । लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः । तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३
यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः । तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४
पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५
तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् । तस्मिन्त्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६
कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७
तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् । वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥ ८
एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथा भवेत् ॥ ९
दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते । तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां मनीषिणः ॥ १०

तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः॥११
ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् । आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव॥१२
सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तथाब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३
एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४
बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५
त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६
एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् । ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन्॥१७
अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् ॥
यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ १९
एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा । प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १
महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् । निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह ॥ २
निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः । न क्षमां कृतवान्राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥३
एवमुक्तस्तु तेनायं श्रीमान्क्षत्रियपुङ्गवः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४
रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् । न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५
सौमित्रे दुःसहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना । सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः॥६
नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः । तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७
एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता । शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८
अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ । नतु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९
तयोः पुत्रौ तु संभूतौ रूपवन्तौ समाहितौ । शर्मिष्ठाजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥ १०
पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च । ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११
भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः । सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुःसहम् ॥ १२
आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् । राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥१३
यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि । क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥१४
पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः । देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५
इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा । आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६
दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् । पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७
पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् । देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम । भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि नतु शक्ष्यामि जीवितुम्॥१९
न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् । वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मन्छिद्यन्ते वृक्षजीविनः॥ २०
अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव । मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहु मन्यते ॥ २१

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः । व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२
यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् । जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥२३
एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य च भार्गवः । पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः ॥ २४

स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्वास्य च देवयानीम् ।
पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदार्तो नहुषात्मजः । जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १
यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् । जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २
न तावत्कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ । अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३
यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् । पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४
बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव । प्रतिगृह्णातु वै राजन्कः सहाश्नाति भोजनम् ॥ ५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् । इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६
नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ७
पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा । प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥ ८
ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान्सहस्रशः । बहुवर्षसहस्राणि पालयास मेदिनीम् ॥ ९
अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् । आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे॥१०
न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा । तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः
प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् । त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपं १४
एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः । देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३
राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः । प्रतिहंसि ममाज्ञां यत्प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४
पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे । राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५
न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः[1]। वंशोऽपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति १६
तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् । अभिषेकेण संपूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७
ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । त्रिदिवं संगतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८
पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृतः । प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशाः ॥ १९
यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः । पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृतः ॥ २०
एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना । धारितः क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्च न चक्षमे ॥ २१
एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् । अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२

इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ।
अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

---

१ दुर्मतेः तव । संतान इति शेषः ।

अथ प्रक्षिप्ताः सर्गाः ।

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः॥१
राजधर्मानवेक्षन्वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह । पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २
मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः । नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा सभावृता ॥ ३
सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च । शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याऽक्लिष्टकर्मणः ॥ ४
अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन ॥
कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपाक्रम ॥ ५
रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः । द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ ६
न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै । नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ ७
पक्वसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता । न बालो म्रियते तत्र न युवा नच मध्यमः ॥ ८
धर्मेण शासितं सर्वं नच बाधा विधीयते । दृश्यते नच कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैवं न्यवेदयत् ॥ १०
अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् । भूय एव तु गच्छ त्वं कारिणः प्रविचारय॥११
सम्यक्प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् १२
बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः । तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः॥१३
एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् । अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४
तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वाथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥ १५
किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत१६
सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे । भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः । राघवाय तदाऽऽख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम्॥१८
निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् । वक्तव्यं यदि ते किंचित्तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९
देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा । वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ २०
नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् । प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामो धर्मो विग्रहवान्नृपः॥२१
सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः । षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ २२
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः ॥ २३
स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा । वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४
तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः । अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् २५
आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः । नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्॥२६
श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन । यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो ॥
श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ २७
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् । संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठ एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा । श्वानमाहूय मतिमान्राघवाय न्यवेदयत् ॥ १
दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् । विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २
अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः । राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥३
राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता । राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत्४
नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता । यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः॥५
धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः । यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६
धारणाद्धि द्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन्प्रजाः । तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७
एष राजन्परो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव । नहि धर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ८
दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् । एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च ॥ ९
त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत । विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ १०
धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः । अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥ ११
प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि । शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् १२
किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोब्रवीदिदम् १३
धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् । धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ १४
इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम राघव । भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथेऽवसत् ॥ १५
तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः । एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वाःस्थः संप्रेषितस्तदा ॥ १६
आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः । अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥ १७
किं ते कार्यं मया राम तद्ब्रूहि त्वं ममानघ । एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १८
त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज । किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९
क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः । क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोपकर्षति॥२०
तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति । क्रोधेन वै संहरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१
इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् । कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम्॥२२
मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् । श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते२३
न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतः पदा । अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दुरनुष्ठितः॥२४
विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते । प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५
एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा । द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥ २६
मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा । भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७
रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः । अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः
क्रोधे तु क्षुधयाविष्टस्तदा दत्तोऽस्य राघव । प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ॥
त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९
अथ रामेण संपृष्टाः सर्वे एव सभासदः । किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै कोऽस्य पात्यताम् ३०
सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता । भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥३१
धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा । एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र संगताः ॥ ३२
अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः । ब्रुवते राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ ३३

अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा। राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव॥ ३४
त्रैलोक्यस्य भवाञ्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः। एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत्॥३५
यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देयो वरो मम। प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम्॥३६
प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं धराधर। कौलंचरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम्॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचितः। प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चितः॥३८
अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन्। वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते॥३९
एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत्। न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम्॥४०
अथ पृष्ठस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम्। अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः॥ ४१
देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव। संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता॥ ४२
विनीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः। सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम्॥ ४३
एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मा हिते रतः। क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः॥४४
कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव। तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत्॥ ४५
यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम्। देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च॥ ४६
ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत्। दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति॥४७
ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव। सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते॥ ४८
मनसापि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः। निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः॥ ४९
तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः। श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः॥ ५०
मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः। वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये प्रक्षिप्तपाठे द्वादशः सर्गः॥ १२॥

त्रयोदशः सर्गः।

अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते। नदीकीर्णे गिरिचरे कोकिलानेककूजिते॥ १
सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते। गृध्रोलूकौ प्रहरतो बहुवर्षगणानपि॥ २
अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः। ममेदमिति कृत्वासौ कलहं तेन चाकरोत्॥ ३
राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः। तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत्॥ ४
इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम्। गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ५
रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ। तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा॥ ६
अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत्। सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम॥ ७
बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते। परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः॥ ८
दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे। सागरश्चासि गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि॥ ९
क्षान्त्या धरण्या तुल्योसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः। गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव॥१०
अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः। शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव॥ ११
ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव। उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि॥ १२
एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत्। सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा॥ १३
जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुषः। त्वं तु धर्ममयो देवो नारायण इवापरः॥ १४

या च ते सौम्यता राजन्सम्यक् प्रणिहिता विभो ।
समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५
क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः । दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेन्द्र इव नो भवान् १६
अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः । अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसंनिभः ॥ १७
साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः । वित्तेशस्येव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८
धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् । समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९
शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव । धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् २०
यस्य रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति । गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१
यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम । आनृशंस्यपरो राम जातिषु क्षमयान्वितः ॥ २२
दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् । अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः सगतिर्भवान् ॥ २३
अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक । ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥ २४
त्वं हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः । एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत्स्वयम्॥२५
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः । अशोको धर्मपालश्च सचिवः सुमहाबलः ॥ २६
एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च । नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ २७
प्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः । तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च २८
गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः । कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं कृतम् ॥ २९
एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः । एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तम् ३०
इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा । उत्थितैरावृता सर्वा तदा प्रभृति मे गृहम् ॥ ३१
उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता । यदेयं पृथिवी राजंस्तदा प्रभृति मे गृहम् ॥ ३२
एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच ह ॥ ३३
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४
ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते । यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः॥
जानन्न वाऽब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा । सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥
तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ ३६
तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा । एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ ३७
उलूकः शोभते राजन्न तु गृध्रो महामते । त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥ ३८
राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः। शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति दुर्गतिम्
वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः । सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥४०
श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् । द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ ४१
सलिलार्णवसंपूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् । एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२
पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् । तन्निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवं ४३
सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून्वर्षगणानपि । विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ ४४
रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् । नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥
स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः। सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान्समहीरुहान् ४६

तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः। जरायुजोण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महातपाः॥ ४७
ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह। दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ॥ ४८
दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः। वेगेन महता तत्र स्वयंभुवमधावताम्॥ ४९
दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा। तेन शब्देन संप्राप्तौ दानवौ हरिणा सह॥ ५०
अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ। मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः॥ ५१
भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा। शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ५२
ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः। मेदोगन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ५३
तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः। तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम्॥५४
पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम्। अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात्प्रबोधिनी५५
मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात्। काले गौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो धनेश्वरः॥५६
ब्रह्मदत्तस्तु नाम्नैषः शूरः सत्यव्रतः शुचिः। गृहमस्यागतो विप्रो भोजनं प्रति गौतमः॥५७
साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम। ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः॥ ५८
हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः। मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः॥
अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोस्य दारुणः५९ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्निति शप्त्वाथ सोब्रवीत्
उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशाः। इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः६१
तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः। स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः॥ ६२
गृध्रत्वं त्यक्तवान्राजा दिव्यगन्धानुलेपनः। पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम्॥ ६३
साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो। विमुक्तो नरकाद्घोराच्छापस्यान्तः कृतस्त्वया॥६४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

षष्टितमः सर्गः।

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा। वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा॥ १
ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाह्णिकक्रियः। अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित्॥ २
ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत्। एते प्रतिहता राजन्द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः॥३
भार्गवच्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः। दर्शनं ते महाराज चोदयन्ति कृतत्वराः॥
प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित्। प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः॥५
राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः। प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान्६
शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा। प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम्॥ ७
ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः। गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन्बहु॥ ८
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः। तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च॥ ९
उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन्। इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम्॥ १०
रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः। बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते॥ ११
उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः। प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत्॥ १२
किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः। आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम्॥१३

इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् । सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि वः॥ १४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् । ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५
ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महतावृताः । उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६
बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः । कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् १७
त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ।
ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् । किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः॥ १
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् । भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २
पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेयः सुमहाबलः । लोलापुत्रो[1]ऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ ३
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ॥ ४
स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः । बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याकरोत्तपः ॥ ५
रुद्रः प्रीतोऽऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ६
शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य[2] महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ७
त्वयायमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः कृतः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८
यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर । तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम्॥ १०
एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः । प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११
भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२
तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महातेजा नैतदेवं भविष्यति ॥ १३
मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्भजिष्यते ॥ १४
यावत्करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति॥ १५
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १६
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा १७
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः । बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत्॥
तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । मधुः स शोकमापेदे न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥१९
स विहाय त्विमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् । शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २०
स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । संतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्॥ २१
एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् । श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः॥
बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा । अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे ॥ २३
ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् । त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम् ॥
तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४

---

१ लोलायाः पुत्रः । २ शूलाच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वेत्यर्थः ।

इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत्।
विनिवारयितुं भवान्क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकषष्टितमः सर्गः॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः।

तथोक्ते तानृषीन्रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः। किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥१
राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते। ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २
आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः। आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान्। मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४
ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः। संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन्। घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम्॥६
प्रतिज्ञाय तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम्। स भ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७
को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम्। भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ८
राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत्। अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम्। लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥१०
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम्। कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥ ११
आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता। संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति॥१२
दुःखानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव। शयानो दुःखशय्यासु नन्दिग्रामेऽवसत्पुरा ॥ १३
फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा। अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः ॥
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत्। एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५
राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे। निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६
शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७
यो हि शत्रुं समुत्पाट्य पार्थिवस्य पुनः क्षये। न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति॥ १८
स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम्। राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९
उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम। बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः॥ २०
अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम्। वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः।

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत्। शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १
अधर्मं विद्म काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर। कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २
अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ। तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३
त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम्। नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति॥४

१ वेद्मीत्यर्थः। २ मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थः। घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति सति। हि यस्मात्। मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यम्।

[1]व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे । तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५
उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः । अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६
सोहं [2]द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् । मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ७
[3]कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ । अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८
एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना । उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९
संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः । अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १०
पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा । मन्त्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११
राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथाः । अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥
प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२
तथाभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः । संप्रहर्षकरः श्रीमान्राघवस्य पुरस्य च ॥ १३
अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः । अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः १४
अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । पौराः प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ १५
कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा । चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः॥१६
ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः । हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७
ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः । उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८
अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरंजयः । अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९
सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ २०
स्वयम्भूरजितो देवो यं नापश्यन्सुरासुराः । अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं तु शरोत्तमः ॥ २१
सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः । मधुकैटभयोर्वीर विघाते वर्तमानयोः ॥
स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रींस्तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२
तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा । अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २३
नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना । मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥ २४
यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना । दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५
स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः । दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥२६
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन्कश्चिदेनं समाह्वयेत् । तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्म रक्षः करोति हि२७
स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् । अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २८
अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ । आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २९

---

१ तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः । तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनम् । २ सोहमित्यादि । भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोहं हे काकुत्स्थ, तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह—मेति । द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत् । भरते जिगमिषन्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्डः पतितः । त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः । ३ फलितमाह–कामकार इति । अहं तव कामकारोस्मि अभीष्टनियोगकर्तास्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे । अधर्मं ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्तं । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्याल्लोकस्य अधर्मं अधर्मबुद्धिं जहि परिहर ।

अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति । यदि त्वेवं कृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः । श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः । पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १
इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ । रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २
अन्तरापणवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३
हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ । आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४
बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् । संभाषासंप्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५
न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः । सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥६
ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् । एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥७
यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकाङ्क्षिणम् । लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ८
न तस्य मृत्युरन्योस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ । दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९
स ग्रीष्म अपयाते तु वर्षारात्र उपागते । हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥
महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः । यथा ग्रीष्मावशेषण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११
तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः । अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥१२
एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् । सेनामुख्यान्समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३
एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ । स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित्
तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत्
रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाभिप्रणम्य च । रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६
लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७

प्रस्थाप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ।
उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि । एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १
द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः । वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २
सोऽभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् । कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह॥३
भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः । श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशं४
शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५
स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि । आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे॥६
प्रतिगृह्य तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् । भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥७
स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह । पूर्वा यज्ञविभूतीयं कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८
तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् । शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९

युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः । पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १०
स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे । चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११
शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान्बहुसहस्रशः । भक्षमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२
स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् । क्रोधेन महताऽविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥ १३
विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः । विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४
निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः । सन्तापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५
यस्मादनपराधं त्वं सहायं मम जघ्निवान् । तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६
एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत । कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७
राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः । अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८
तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुतः । समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९
अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् । वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २०
अस्य यज्ञस्य जातोऽन्तो सामिषं भोजनं मम । दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा । भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२
हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् । तथा कुरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः २३
शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य सूदः संभ्रान्तमानसः । स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४
स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् । इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥ २५
स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् । मदयन्त्या नरव्याघ्र सामिषं रक्षसाहृतम् ॥ २६
ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भाजनं गतम् । क्रोधेन महताविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७
यस्मात्त्वं भोजनं राजन्ममैतद्दातुमिच्छसि । तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८
ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना । वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९
राजन्प्रभुर्यतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः । प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३०
ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् । व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१
तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ । तदाप्रभृति राजासौ सौदासः सुमहायशाः ॥
कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२
स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः । पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसाधिकृतं च तत् । पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४
मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः । नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५
कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति । मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥
एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः । प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७
तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् । आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव ३८
तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् । विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १
ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् २

भगवन्रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४
जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५
कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ६
यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७
यश्चापरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव इत्येव नामतः ॥ ८
एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः
तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिताः । अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १०
तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥
अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् । पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १२
तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा ॥ १३
प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥
स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि । ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५
स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः । कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १६

स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ।
कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् । पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथाबलम् ॥ १
शूलस्य च बलं ब्रह्मन्के च पूर्वं विनाशिताः । अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः । प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३
असंख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन । इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४
अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली । मांधातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५
स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः । सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६
इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् । मांधातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७
अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्थेन च पार्थिवः । वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८
तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९
राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ । अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १०
यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे । देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११
इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मांधाता वाक्यमब्रवीत् । क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२
तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः । मधुपुत्रो मधुवने न तेऽज्ञां कुरुतेनघ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् । व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह १४

१ कुशमुष्टिं लवं चैवोपादाय । लूनकुशानामग्रभागः कुशमुष्टिरित्युच्यते । तेषामधोभागो लव इति । २ मांधातरि । ३ ते आज्ञामिति च्छेदः । सन्धिरार्षः ।

आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः । पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५
स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः । आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः ॥ १६
स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः । दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि ॥ १७
स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् । वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८
चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः । अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९
ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २०
तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् । भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत्करम् ॥ २१
एवं स राजा सुमहान्हतः सबलवाहनः । शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२
श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः । अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३
लोकानां स्वस्ति चैव स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४
एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः । शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ ॥
विनाशश्चैव मांधातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५

त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन्वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ।
शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

कथां कथयतां तेषां जयं चाकाङ्क्षतां शुभम् । व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १
ततः प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षसः । निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २
एतस्मिन्नन्तरे वीरः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् । तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः । आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ४
ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् । तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५
ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम । भक्षितानि मया रोषात्कालमाकाङ्क्षसे नु किम् ॥ ६
आहारश्चास्य संपूर्णो ममायं पुरुषाधम । स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः । शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ ८
तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९
उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् । योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ॥ १०
पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागतः ॥ ११
तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् । शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन्गमिष्यसि १२
तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव । प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते ॥ १३
मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिपः । हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४
तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् । अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५
निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा । भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६
तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते । तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये ॥
ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ १७

तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन्गमिष्यसि । शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना १८
यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ । स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९
तस्मात्सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि ।
यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १
पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाय्य च । लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २
तमाह्वयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् । शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथान्ये निर्जितास्त्वया । तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥४
ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वां निहतं रणे । पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥५
त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर । पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६
अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः । प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७
एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः । शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८
तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु । पादपान्सुबहून्गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९
शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् । त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १०
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि । शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११
ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२
तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् । ऋषीणां देवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३
तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् । रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४
नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् । ततो हत इति ज्ञात्वा तान्भक्षान्समुदावहत् १५
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः । शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६
ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् । ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७
वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरसंनिभम् । नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८
असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् । दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणां च दारणम् ॥ १९
तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २०
सदेवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् । जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१
ऊचुश्च देवा देवेशं वरदं प्रपितामहम् । कच्चिल्लोकक्षयो देव संप्राप्तो वा युगक्षयः ॥ २२
नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह । देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः । भयकारणमाचष्ट लोकानामभयंकरः ॥
उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ २४
वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः । तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५
एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः । शरस्तेजोमयो वत्स तेन वो भयमागतम् ॥ २६
एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः । सृष्टो महात्मना येन वधार्थे दैत्ययोस्तयोः ॥ २७

एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् । एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः॥२८
इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना । रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९
तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः । आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ॥ ३०
तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् । ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१
आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः । सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२
आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना । लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३
आ कर्णात्स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः । तं मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ ३४
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३५
गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः । पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६
शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः । पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः॥ ३७
तच्च शूलं महत्तेन हते लवणराक्षसे । पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३८

एकेषुपातेन भयं निपात्य लोकत्रयस्यापि रघुप्रवीरः ।
विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३९
ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ।
दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १
दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः । हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २
वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः । विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान्॥४
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता । निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः ॥ ५
तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् । भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६
ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा । शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७
सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् । निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८
सा पुरा दिव्यसंकाशा वर्षे द्वादशमे शुभे । निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९
क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः । अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १०
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता । शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः ॥
चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११
यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् । तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२
आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समन्ततः । शोभितां शोभनीयैश्च तथान्यैर्देवमानुषैः ॥ १३
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् । नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम्॥१४
तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः । निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १५
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् । रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६

ततः सताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभिसंवृताम्।
नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्ततितमः सर्गः॥ ७०॥

एकसप्ततितमः सर्गः।

ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम्। अयोध्यां चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः॥ १
ततो मन्त्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च। जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः॥ २
स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनन्दनः। वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ३
सोऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः। पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः॥ ४
बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः। कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने॥ ५
उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम्। सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया॥ ६
बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः। लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः॥ ७
स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ। जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा॥ ८
रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः। इदं तु सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः॥ ९
प्रीतिश्चास्मिन्परा जाता देवानां लवणे हते। भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम्॥१०
तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ। सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव॥ ११
ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते। उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः॥ १२
इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनिः। आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः॥ १३
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम्। शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथाक्रमम्॥ १४
तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम्। संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम्॥
शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले पुरा कृतम्॥ १५
तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः। श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः॥ १६
स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः। तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत्॥ १७
पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसंपदम्। अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन्१८
परस्परं च ये तत्र सैनिकाः संबभाषिरे। किमिदं क्व च वर्तामः किमेतत्स्वप्नदर्शनम्॥ १९
अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः। शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतबन्धं श्रितो भवेत् २०
विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन्। साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम्॥ २१
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान्। सैनिकानक्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः॥ २२
आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः। न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम्॥ २३
एवं तद्वाक्यमुक्त्वा च सैनिकान्रघुनन्दनः। अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः॥ ७१॥

द्विसप्ततितमः सर्गः।

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा। चिन्तयन्तमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम्॥ १
तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम्। श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः॥ २
तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकं क्रमम्। उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम्३

भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् । त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४
इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् । वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज च राघवम् ॥ ५
सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् । अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६
स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः । प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७
स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् । पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८
अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९
यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् । हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १०
द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन । नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११
स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम । मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् १२
एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् । मा विषादं कृथाः शूर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३
नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव । प्रजा नः परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४
काले काले च मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् । आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव १५
ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः । अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६
तस्मात्त्वं वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस । ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥ १७
रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् । शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८
सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया । उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९
आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २०
दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना । भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरं ततः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः । प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १
ततः कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः । मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २
रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्वितः । असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
किंनु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् । यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४
अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् । अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५
अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः । अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६
न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम् । सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ७
केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः । अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८
नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् । मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९
रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १०
न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् । त्वं राजञ्जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतं ॥ ११
राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् । ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२
भ्रातृभिः सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि । उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल १३
इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः । कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् १४

संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥१५
राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १६
यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च । कुर्वते न च रक्षास्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७
सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः । पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८
एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः । राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगूहते ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् । शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १
स दुःखेन च संतप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् । वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २
ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः । राजानं देवसंकाशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥ ३
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः । कात्यायनोऽथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥
एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ ४
महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः । मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् । राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधते ॥ ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां संनिधौ नृपम् ॥ ७
शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः । श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन्कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८
पुरा कृतयुगे राजन्ब्राह्मणा वै तपस्विनः । अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९
तस्मिन्युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते । अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ १०
ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् । क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसान्विताः ॥ ११
वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि । मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२
ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमपरं च यत् । युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३
अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः । स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतम् ॥ १४
तस्मिन्युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते । अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले ॥ १५
अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं भविष्यति ॥ १६
आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् । अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७
अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः । ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८
पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले । शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९
त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये । तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २०
स धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं समागमत् । पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह । ततः पूर्वे भृशं ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२
ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् । ततो द्वापरसंज्ञास्य युगस्य समजायत ॥ २३
तस्मिन्द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये । अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४
तस्मिन्द्वापरसंख्याते तपो वैश्यान्समाविशत् । त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वै तप आविशत् २५

---

१ अधर्मावरणरहिते ।

त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठितः । न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ ॥
हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ २६
भविष्यच्छूद्रयोन्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे । अधर्मः परमो राजन्द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ २७
स वै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः । अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २८
यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु । करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः ॥
क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ २९
अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च । षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
षड्भागस्य न भोक्तासौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ ३१
स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् । दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ ३२
एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् । भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा । प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् । बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २
गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः । यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३
यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन्क्लिष्टकर्मणः । विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४
एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५
इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः । आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६
सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप । वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७
भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः । अभिवाद्य महर्षींस्तान्विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८
धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् । निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९
प्रायात्प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः । उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशं हिमवता वृताम् ॥ १०
अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् । पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११
प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् । पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२
दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः । शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः ॥ १३
तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः । ददर्श राघवः श्रीमाँल्लम्बमानमधोमुखम् ॥ १४
राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् । उवाच स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५
कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रमः । कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् १६
कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोऽथ वा । वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् ॥
यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १७
ब्राह्मणो वासि भद्रं ते क्षत्रियो वासि दुर्जयः । वैश्यस्तृतीयवर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥
इत्येवमुक्तः स नराधिपेन ह्यवाक्शिरा दाशरथाय तस्मै ।
उवाच जातिं नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तपःप्रयत्नः ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाडे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः। अवाक्शिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह॥ १
शूद्रयोन्यां प्रसूतोऽस्मि शम्बुको नाम नामतः। देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः॥ २
न मिथ्याहं वदे राम देवलोकजिगीषया। शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम्॥३
भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम्। निष्कृष्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः॥ ४
तस्मिञ्शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः। साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः॥५
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानां सुसुगन्धिनाम्। पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह॥ ६
सुप्रीताश्चाब्रुवन्रामं देवाः सत्यपराक्रमम्। सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते॥ ७
गृहाण च वरं सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम। स्वर्गभाङ्ग हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन॥ ८
देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः। उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम्॥ ९
यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु। दिशन्तु परमेतन्मे ईप्सितं परमं मम॥ १०
ममापचाराद्यातोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः। अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम्॥ ११
तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ। द्विजस्य संश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम्॥१२
राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः। प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम्॥१३
निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः। जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः१४
यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः। तस्मिन्मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत॥१५
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ। अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव॥ १६
तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः। द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः॥१७
काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम्। त्वं चाप्यागच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम्१८
स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः। आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम्॥ १९
ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः। रामोऽप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम्॥ २०
दृष्ट्वा तु देवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः। अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः॥ २१
प्रतिगृह्य ततः पूजां संपूज्य च महामुनिम्। जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगैः॥ २२
गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च। ततोऽभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम्॥ २३
सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा। आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः॥ २४
तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः। स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव॥ २५
त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः। अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः॥ २६
सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम्। ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः२७
उष्यतां चेह रजनी सकाशे मम राघव। प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि॥ २८
त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः॥२९
इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा। दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा॥
प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव॥ ३०
दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते। भरणे हि भवाञ्शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि॥ ३१
त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः। तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप॥३२
दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम्॥ ३३

अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः । रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४
प्रतिग्रहोऽयं भगवन्ब्राह्मणस्य विगर्हितः । गृह्णीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५
ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६
आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे । अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ३७
ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् । सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥३८
प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् । तस्मै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि ॥
न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ३९ प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम्
ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् । समाहूयाऽब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥४१
ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागन्स्वतेजसः । अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः॥४२
तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् । ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम्॥४३
तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः । वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४
कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा । यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः॥
तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् । तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७
प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् । आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८
अत्यद्भुतमिदं दिव्यवपुषा युक्तमुत्तमम् । कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९
कुतूहलतया ब्रह्मन्पृच्छामि त्वां महायशः । आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ५०
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् । शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१
रमणीयप्रदेशेऽस्मिन्वने यद्दृष्टवानहम् । आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् । समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १
तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् । अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २
तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह । फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३
तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् । हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४
पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम् । तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५
अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणायुतम् । समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६
पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् । तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ ॥ ७
प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे । अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचित् ॥ ८
पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् । तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ९
तमर्थं चिन्तयानोहं मुहूर्तं तत्र राघव । उषितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो॥१०
अथापश्यं मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम् । विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ ११
अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन । उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ १२
गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपराः । क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः॥

अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरैः । दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४
ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् । पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ॥
तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १५
तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् । अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६
उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी रघुपुङ्गव । आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७
तमहं देवसंकाशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै । विमानमब्रुवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८
को भवान्देवसंकाश आहारश्च विगर्हितः । त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९
कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंमतः । आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः२०
नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं शवम् ॥ २१

इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात्सूनृतया गिरा च ।
श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत्सर्वं तथाचाऽकथयन्ममेति ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् । प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गी रघुनन्दन॥ १
शृणु ब्रह्मन्पुरा वृत्तं ममैतत्सुखदुःखयोः । अनतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २
पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः । सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३
तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन्द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत । अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ४
ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् । तत्राहं कृतवान्राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५
एवं वर्षसहस्राणि ममातीतानि सुव्रत । राज्यं कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६
सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम । कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥७
सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८
भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् । इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥ ९
सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने । तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १०
तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम । बाधेते परमोदार ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः ॥
गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ ११
भगवन्ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः । कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम्१२
आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३
पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज । स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः॥१४
स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् । अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५
तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्मापि वने सत्त्वनिषेविते । पुरा त्वं भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप ॥
न हि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै ॥ १६
दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे । तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया॥१७
स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् । भक्षयित्वामृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८

---

१ शुद्धाचमनं कर्तुम् । २ स्वर्गं प्राप्तस्य ।

यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे॥ १९
स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि । किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् २०
सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् । आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१
बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदं मया । क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२
तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय । अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम्२३
इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४
इदं तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज । भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च॥ २५
सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव । तारणो भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६
तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् । तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥२७
मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे । मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८
प्रणष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा । तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥२९
तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम । तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वागस्त्यस्य राघवः । गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १
भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः । श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥ २
तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३
रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४
पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥ ५
तं पुत्रं पूर्वके राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् । पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६
तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव । ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७
प्रीतोऽस्मि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः । दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८
अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै । स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम्॥९
तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक । धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १०
इति तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना । जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११
प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः । जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत्॥ १२
कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् । जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३
तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन । मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४
नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधसः । अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥१५
अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव । विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६
स दण्डस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि । पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७
पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो । पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८
एवं स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः । प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९

---

१ पर्वतप्रान्ते । २ इन्द्रः ।

ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीम्।
चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनाशीतितमः सर्गः॥ ७९॥

अशीतितमः सर्गः।

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसंभवः। अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे॥ १
ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम्। अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम्॥ २
अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम्। रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे॥ ३
तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि। विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम्॥ ४
स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः। अभिगम्य सुसंविग्नां कन्यां वचनमब्रवीत्॥ ५
कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वासि सुता शुभे। पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने॥६
तस्य चैवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः। भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम्॥ ७
भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः। अरजां नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम्॥८
मा मां स्पृश बलाद्राजन्कन्या पितृवशा ह्यहम्।गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः
व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः॥ ९
यदि वान्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा। वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम्॥ १०
अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्घोराभिसंहितम्। क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत्११
दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता॥ १२
एवं ब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः। प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम्॥ १३
प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि। त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने॥ १४
त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः। भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलं१५
एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्बली। विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे१६
एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम्। नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम्॥ १७
अरजापि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः। प्रतीक्षन्ती सुसंत्रस्ता पितरं देवसंनिभम्॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽशीतितमः सर्गः॥ ८०॥

एकाशीतितमः सर्गः।

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः। स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः संन्यवर्तत॥ १
सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम्। ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम्॥२
तस्य रोषः समभवत्क्षुधार्तस्य विशेषतः। निर्दहन्निव लोकांस्त्रीञ्शिष्यांश्चैतदुवाच ह॥ ३
पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः। विपत्तिं घोरसंकाशां क्रुद्धामग्निशिखामिव॥ ४
क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः। यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छति५
यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरसंहितम्। तस्मात्प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः॥ ६
सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः। पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः॥ ७
समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः। [1]धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः॥ ८

१ नाशयिष्यतीत्यर्थः।

सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९
दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १०
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११
श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः । निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात्स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः
स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् । इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३
इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् । अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४
त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशां । अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा १५
श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा । तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ॥
इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६
तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् । सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७
तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप । शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८
ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोभवत् ॥ १९
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव । सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २०
एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः । कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१
स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः । रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ।

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्ध्यामुपासितुम् । उपाक्रमत्सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १
तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २
तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम् । शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४
प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाह्निकमरिन्दमः । ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५
अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसंभवम् । आपृच्छे त्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः । द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७
तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् । उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८
अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् । पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९
मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन । पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥ १०
ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि । हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११
ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् । भुवि त्वां कथयन्तोऽपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२
गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् । प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् १३
एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्तपोधनान् । अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५
तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः । अपूजयन्महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६

---

१ धर्मः नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य सः ।

खस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते। शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः। अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवारुहत् १८
ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत्। विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेस्त्विति च प्रभुः
कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वाःस्थं रामोऽब्रवीद्वचः। लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥
ममागमनमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः। द्वाःस्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १
दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ। परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २
कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम्। धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३
अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम। धर्मप्रसाधकं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४
युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम्। सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः॥ ५
इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः। सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६
सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित्। प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥ ७
अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह। हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः। भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९
त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा। प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १०
महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः। निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम्॥ ११
प्रजाश्च पितृवद्राजन्पश्यन्ति त्वां महाबल। पृथिव्या गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२
स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप। पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३
पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागताः। सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४
स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम। पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५
भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा। प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः ॥ १६
उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम्। प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ १७
इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम्। व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १८
एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात्। निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९
लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः। बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥
तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः।

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि। लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १
अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम्। पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २
श्रूयते हि पुरा वृत्तं वासवे सुमहात्मनि। ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३
पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे। वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४

विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः । अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६
तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही । रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७
अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः । स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् । तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९
स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् । तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १०
तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् । विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११
तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः । बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुं १२
यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवासुरेश्वरः । यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३
तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबल । क्षणं हि न भवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४
यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः । तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् १५
स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः । त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६
इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः । वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७
त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् । असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः । वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १
राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः । भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २
सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३
पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः । तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४
अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् । तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते ॥ ५
त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः । तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६
एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु । तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७
तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् । एवमेतन्न संदेहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८
भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः । भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९
ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः । तदरण्यमुपाक्रामन्यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १०
तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् । पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११
दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् । कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः ॥ १२
तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरंदरः । वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३
कालाग्निनेव घोरेण दीप्तेनेव महार्चिषा । पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४
असंभाव्यं[1] वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः । चिन्तयानो[2] जगामाशु लोकस्यान्तं[3] महायशाः १५
तमिन्द्रं ब्रह्महत्याशु गच्छन्तमनुगच्छति । अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६
हतारयः प्रणष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७

१ वृत्रदेहधारणशक्तिसिद्ध्यर्थम् । २ अनुचितमिति चिन्तयानः । ३ लोकस्य अन्तप्रदेशम् ।

त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता । रक्षार्थं सर्वभूताना विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८
हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् । बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥१९
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् । मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम्२०
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः । पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम् ॥ २१
एवं संदिश्य तां वाणीं देवानाममृतोपमाम् । जगाम विष्णुर्देवेशस्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ।

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः । कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे । ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः । कालं तत्रावसत्कंचिद्वेष्टमान इवोरगः ॥ ३
अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् । भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निःस्नेहा शुष्ककानना ॥ ४
निःस्रोतसश्च ते सर्वे ह्रदाश्च सरितस्तथा । संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५
क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्संभ्रान्तमनसः सुराः । यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७
ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया । तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् ॥ ८
ततोऽश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९
ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः । अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क्व मे स्थानं विधास्यथ॥१०
ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११
देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । संनिधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा॥१२
एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामवारिणी ॥ १३
भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन दुर्वसा । वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४
योयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५
हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् । तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६
प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७
ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत॥१८
प्रशान्तं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते । यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन । यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २०
इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ।
परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन्राघवो वचः ॥१
एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २

१ स्नातुमिच्छतामिति शेषः । २ पुरुषसंयोगसुखहारिणीति भावः ।

श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः । पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशाः ॥ ३
स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः । राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४
सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनैः । नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५
पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनन्दन । अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६
स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः । बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशाः ७
स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने । चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८
प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगाञ्शतसहस्रशः । हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९
नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना । यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ १०
तस्मिन्प्रदेशे देवेशः शैलराजसुतां हरः । रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११
कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः । देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन्पर्वतनिर्झरे॥१२
ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः । वृक्षाः पुरुषनामानस्तेऽभवंस्त्रीजनास्तदा ॥ १३
यच्च किंचन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह । एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ॥
निघ्नन्मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४
स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिकम् । आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन ॥ १५
तस्य दुःखं महच्चासीदृष्ट्वात्मानं तथागतम् । उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६
ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् । जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७
ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः । प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल । पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९
ततः स राजा दुःखार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना । न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात्
ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः । प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१
ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी । अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा ॥ २२
हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसंनिधौ । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य संमता ॥ २३
अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् । तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४
तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् । संप्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५
यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि । मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः॥२६
ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७
राजन्पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि । स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥२८
एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाथ कार्दमिः । त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाभवत्॥२९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

तां कथामिलसंबन्धां रामेण समुदीरिताम् । लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १
तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः । विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः २
कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः । पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३

१ सुब्रह्मण्यः ।

तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४
तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी । ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वपदानुगाः ॥ ५
तत्काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी । द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६
वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्ततः । पर्वताभोगविवरे तस्मिन्रेमे इला तदा ॥ ७
अथ तस्मिन्वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः । सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८
ददर्श सा त्विला तस्मिन्बुधं सोमसुतं ततः । ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९
तपन्तं च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् । यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १०
सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता । सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११
बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः । नोपलेभे तदात्मानं संचचाल तदाम्भसि॥ १२
इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभां। चिन्तां समभ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका॥
न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरःसु च । दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४
सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः । इति बुद्धिं समास्थाय जलात्कूलमुपागमत् ॥ १५
आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६
स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी । किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरं१७
शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् । श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा॥१८
अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा । अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९
तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च । विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः २०
सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथागतम्। सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गवः ॥२१
अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ । आवासस्तु गिरावस्मिञ्शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२
मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा । स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तॄन्समुपलप्स्यथ ॥ २३
तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः । उपासांचक्रिरे शैलं वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमः सर्गः ।

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा । आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १
अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः । कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २
सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किंनरीर्ऋषिसत्तमः । उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३
सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने । भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता । इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५
अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी । प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६
तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः । स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७
बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् । गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८
अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः । प्रजापतिसुतः श्रीमाञ्शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९
सोऽपश्यत्सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये । ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १०
भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः । न तु पश्यामि तत्सैन्यं क्व नु ते मामका गताः॥११

तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन्परया गिरा॥१२
अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः । त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥ १३
समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः । फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४
स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद्भृशम्
त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः । वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६
सुतो धर्मपरो ब्रह्मञ्ज्येष्ठो मम महायशाः । शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते १७
न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् । प्रतिवक्तुं महातेजः किंचिदप्यशुभं वचः॥
तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परमभद्भुतम् । सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९
न संतापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल । संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः । वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१
मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा । मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२
ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् । जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३
जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत् । बुधस्य समवर्णाभमिलापुत्रं महाबलम् ॥ २४
बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् । कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् । उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः॥ १
इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता । अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २
तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः । रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३
पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् । संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४
च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् । प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५
एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः । उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६
अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः । जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७
तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् । कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८
पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च । ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥ ९
ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे । हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥ १०
कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् । द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि११
नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् । नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः ॥
तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ १२
कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः । रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३
संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरंजयः । मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४
ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः । रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥ १५
अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा । उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६
प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः । अस्य बाह्लीपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम्१७

तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः । प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात्पुरुषस्त्विला ॥ १८
ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः । इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत॥ १९
निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः । यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ २०
राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१
शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लिं परपुरंजयः । प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२
स काले प्राप्तवाँल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् । ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ । स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ।

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः । लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १
वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान्॥ २
एतान्सर्वान्समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण । हयं लक्षणसंपन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३
तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः । द्विजान्सर्वान्समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४
ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवन्दनम् । राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५
प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् । आचचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशाः॥६
ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् । अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ७
स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् । अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा॥८
विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । प्रेषयस्व द्रुतं दूतान्सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९
यथा महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च वनौकसाम् । सार्धमागच्छ भद्रं ते ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥ १०
विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः । अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११
राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः । सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२
देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः । आमन्त्रयस्व तान्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३
ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपोधनाः । देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः ॥
तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४
यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिशे वने । आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५
शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥ १६
शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् । अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७
तुष्टः पुष्टश्च सर्वोसौ मानितश्च यथाविधि । प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः॥१८
शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् । अयुतं तिलमुद्गानां प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९
चणकानां कुलित्थानां माषाणां लवणस्य च । अतोनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च॥ २०
सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना॥ २१
अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः । सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२
भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः । नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः॥ २३
कर्मान्तिकान्वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान्। मम मातृस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च २४

काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः २५
उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महौजसाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

तत्सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः । हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १
ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च । ततोभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशं २
यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥ ३
नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः । आनिन्युरुपहारांश्च तान्रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४
उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५
अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् । भरतः संददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६
वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७
विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ ८
एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत । लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत ॥
ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ ९
नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः । छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः १०
तावत्सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः । विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११
न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् । तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२
न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाप्यथ कर्शितः । तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३
ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः । नास्मरंस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत्स कदाचन ॥ १४
यः कृत्यवान्सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः । वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५
रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् । अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६
न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा । ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७
सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः । वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८
ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः । संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ।

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते । सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १
स दृष्ट्वा दिव्यसंकाशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् । एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २
शकटांश्च बहून्पूर्णान्फलमूलैश्च शोभनान् । वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३
आसीत्सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः । वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ४
स शिष्यावब्रवीद्धृष्टो युवां गत्वा समाहितौ । कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां परया मुदा ॥ ५
ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च । रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ६
रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते । ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७

१ विदुषः । २ कृष्णवर्णप्रधानम् ।

इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च । जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायतां८
न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै । मूलानि च सुमृष्टानि नगराद्बहिरास्यथः॥ ९
यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः । ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ १०
दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा । प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११
लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनकाङ्क्षया। किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलोपजीविनाम् १२
यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ। आवां वाल्मिकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवं नराधिपम्
इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वा पूर्वदर्शनम् । मूर्छयित्वा सुमधुरं गायेथां विगतज्वरौ ॥ १४
आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् । पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः॥१५
तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ । गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६
इति संदिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा । वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः॥१७
संदिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ । तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिंदमौ ॥ १८

तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा ।
समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्णवतितमः सर्गः ।

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ । यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १
तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् । अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलङ्कृताम् २
प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रीलयसमन्विताम् । बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३
अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् । पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४
पौराणिकाञ्शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः । स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान्५
लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः । पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥ ६
कलामात्रविभागज्ञाञ्ज्यौतिषे च परं गतान् । क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान्॥ ७
भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः । हेतूपचारकुशलान्वचने चापि हैतुकान् ॥ ८
छन्दोविदः पुराणज्ञान्वैदिकान्द्विजसत्तमान् । चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९
शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् । एतान्सर्वान्समानीय गातारौ समवेशयत् ॥१०
दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः । पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ॥११
ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः । उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोत्थितौ ॥१२
जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि । विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च॥१३
तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् । गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४
ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् । न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसंपदा ॥ १५
प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् । ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६
ततोऽपराह्णसमये राघवः समभाषत । श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान्भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः । प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकाङ्क्षितम् ॥
ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ॥ १८
दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णीतां कुशीलवौ । ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९

वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २०
तथा तयोः प्रब्रुवतोः कुतूहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः॥ २१
तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः । पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥२२
किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः । कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः२३
पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४
वाल्मीकिर्भगवान्कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् । येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५
संनिबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् । उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६
आदिप्रभृति वै राजन्पञ्च सर्गशतानि च । काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥
कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरितं तव २७॥ प्रतिष्ठाऽऽजीवितं यावत्तावत्सर्वस्य वर्तते॥ २८
यदि बुद्धिः कृता राजञ्श्रवणाय महारथ । कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २९
बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् । प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३०
रामोऽपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः। श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ३१

शुश्राव तत्ताललयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् ।
तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम्॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् । शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः॥ १
तस्मिन्गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ । तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥
दूताञ्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया २॥ मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३
यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा । करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम्॥ ४
छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् । प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५
श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा । करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् । दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ७
ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् । ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च॥ ८
तेषां तद्व्याहृतं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् । विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९
एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः । तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः॥ १०
तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् । प्रत्येत्य राघवं क्षिप्रं मुनिवाक्यं बभाषिरे॥ ११
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः । ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत॥१२
भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः । पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि काङ्क्षते१३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४
राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघवम् । उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५
एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः । विसर्जयामास तदा सर्वांस्ताञ्शत्रुसूदनः ॥ १६

इति संप्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयं वै ।
विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः । ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २
पुलस्त्योऽपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः । मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः ॥ ३
गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् । भरद्वाजस्य तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४
नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः । कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ॥ ५
एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः । कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः ॥ ६
राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः । सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ ७
क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः । नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ८
ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथापरे । सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः ॥ ९
तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् । श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १०
तमृषिं पृष्ठतः सीता त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी । कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥११
दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीं । वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत्१२
ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ । दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३
साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे । उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १४
ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः । सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम्॥१५
इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी । अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६
लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत । प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ । सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन । न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९
बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता । नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २०
मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् । तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिली २१
अहं पञ्चसु भूतेषु मनष्षष्ठेषु राघव । विचिन्त्य सीता शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२
इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता । लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति॥ २३

तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा ।
लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत । प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १
एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् । प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २
प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसंनिधौ । शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ॥
लोकापवादो बलवान्येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३
सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता । परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ४
जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ । शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ५

अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः । सीतायाः शपथे तस्मिन्महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६
पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ७
आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्गणाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥ ८
साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षयः । नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥
सीताशपथसंभ्रान्ताः सर्व एव समागताः ॥ ९
दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् । प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ १०
शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ११
ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः । तज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः॥ १२
तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरैक्षन्त समागताः । मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३
सर्वान्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ १४
यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५
मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६
यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७
तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८
ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९
तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् २०
तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत्॥ २१
साधुकारश्च सुमहान्देवानां सहसोत्थितः। साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम्२२
एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः । व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३
यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते । राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४
अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः । दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः॥ २५
केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः । केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित्सीतामचेतनाः ॥ २६
सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः । तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः । चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसंनिधौ ॥ १
दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः । अवाक्शिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः॥ २
स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् । क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३
अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति । पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी॥ ४
साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कां पारे महोदधेः । ततश्चापि मयानीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५
वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६
कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली । कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७
तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे । पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया॥ ८

१ माधवपत्नी भूमिः ।

आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते । न मे दास्यसि चेत्सीतां यथारूपां महीतले९
सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् । नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह १०
एवंब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११
राम राम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत । स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२
न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् । इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३
सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा । नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४
स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः । अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् १५
एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतं । सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः १६
जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् । भविष्यदुत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७
आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते १८
श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह । दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९
स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः । शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥ २०
उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः । तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१
न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् । परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥ २२
एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबान्धवैः ॥ २३
ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः ॥
उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४
ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् । श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् २५
भगवञ्श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते संप्रवर्तताम् ॥ २६
एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ । तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् ॥
तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ।

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् । गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १
ततः समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु । भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २
प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसंपदा । तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३
अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् । शोकेन परमायस्तो न शान्तिं मनसागमत् ॥ ४
विसृज्य पार्थिवान्सर्वानृक्षवानरराक्षसान् । जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५
एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत्स तु राघवः । ततो विसृज्य तान्सर्वान्रामो राजीवलोचनः ॥६
हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह । इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७
न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ८
दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् । वाजपेयान्दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ १०

---

१ प्राप्तमोहः । २ देवैः सहावताराय कृतं विचारम् ।

एवं स कालः सुमहान्राज्यस्थस्य महात्मनः । धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ११
अनुरञ्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् । ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२
काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३
नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा । नाऽनर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्यं प्रशासति
अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी । पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५
अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी । धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६
सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥ १७
तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति । मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८
पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् । चकार रामो धर्मात्मा पितॄन्देवान्विवर्धयन् ॥ १९
एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् । यज्ञैर्बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः । स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥
गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् १॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २
कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् । रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३
श्रुत्वा तु राघवो धीमान्ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् । मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४
प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५
तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ॥
उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६
किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७
रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसंकाशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८
मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९
अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १०
तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ११
तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ १२
अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३
तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४
सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् । इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५
भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च । मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६
भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान्द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७
निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ संनिवेश्य च । आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८
ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् । आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९
नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरःसुतम् । भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥ २०
सा सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ । राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरैरपि ॥ २१

मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च । अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२
भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः । गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३
सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् । बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४
अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया । हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ।

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः । युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १
स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः । त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान्कामरूपिणः ॥ २
भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः । गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३
श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः । योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन्वै समन्ततः ॥ ४
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५
खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः । नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ६
ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् । संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७
ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः । क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८
तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः । निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९
हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः कैकयीसुतः । निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ १०
तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते । गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥ ११
धनरत्नौघसंपूर्णे काननैरुपशोभिते । अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२
उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः । उद्यानयानसंपूर्णे सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३
उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते । गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४
शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः । तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५
निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः । पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां कैकयीसुतः ॥ १६
सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् । राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७
शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् । निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह । वाक्यं चाद्भुतसंकाशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १
इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ । अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २
इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् । रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ३
न राज्ञा यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् । स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ४
तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५
निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६
तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः । तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७
अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८

चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा९
ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १०
अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघवः । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११
अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोनुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२
लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः । पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३
भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् । अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४
उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ । कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५
एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा । धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६

विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रिया वृता धर्मपुरे सुसंस्थिताः ।
त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नयः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।

कस्य चित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १
सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् । मां निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २
दूतोऽस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः । रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः । न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ४
जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते । दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ५
तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह । प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ६
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् । ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ७
सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा । ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८
तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् । ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९
पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः । आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १०
तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने । प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः॥ ११
चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत । द्वन्द्वमेतत्प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे ॥ १२
यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव । भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यपेक्षसे ॥ १३
स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १४
स मे वध्यः खलु भवेत्कथां द्वन्द्वं समीरिताम् । ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः१५
ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहम् । तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः१६
यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वासि समाहितः । कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ।

शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागतः । पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १
तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय । मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २

१ श्रेष्ठस्य । २ ब्रह्मणः । ३ रहस्ये । ४ अन्यतोपसारय ।

पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः । समयस्ते कृतः सौम्य स्वाँल्लोकान्परिरक्षितुम् ॥ ३
संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः॥४
भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् । मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५
मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता । इयं पर्वतसंबाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६
पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम्॥७
सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम्। रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान्॥८
ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९
अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः । समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साह्याय कल्पसे ॥ १०
स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर । रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनो दधाः ॥ ११
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२
स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह । कालोऽयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३
यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् । वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः ॥१४
अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव । सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥ १५
श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् । राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६
श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् । प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७
त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः । भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥१८
हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा । मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना ॥
स्थातव्यं सर्वसंहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १
सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते॥ २
मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
किं कार्यं ब्रूहि भगवन्को वार्थः किं करोम्यहम् । व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन्मुहूर्तं प्रतिपाल्यतां४
तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५
अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिपादय । अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥६
विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७
न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः ॥
चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८
एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च । निसृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह१०
सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ११
तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् । प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥१२

१ दुर्वाससम् ।

अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम । सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः । भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४
स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५
तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः । संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६
दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्घोरदर्शनम् । अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७
ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः । नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् । राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १
न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि । पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २
जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय । हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३
यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि । जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४
लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः । मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५
अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः । दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत । वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७
दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् । लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८
त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः । विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोऽपि च लयं व्रजेत् ॥ ९
ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १०
स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् । लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ११
तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् । श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् १३
रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः । लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४
स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः । निगृह्य सर्वस्रोतांसि निःश्वासं न मुमोच ह ॥ १५
अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः । देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६
अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् । प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७
ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे पूजयन्समहर्षयः ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः । पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १
अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् । अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् २
प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालस्य पर्ययः । अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् । मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४
भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् । राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५

१ तत्कालोत्पन्नम् । २ सर्वेन्द्रियाणि ।

सत्येनाहं शपे राजन्स्वर्गलोके न चैव हिं। न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६
इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप। कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ ७
शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमाः। इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम्॥८
तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान्। पौरान्दुःखेन संतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ९
वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः। ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः१०
वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम्। किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वा वचनमब्रवीत्॥११
ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन्। गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२
पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः। सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम्॥१३
तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा। वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर॥१४
एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः। हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५
पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत्। स्वकृतान्तं[1] चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः॥१६
कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७
अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः। परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥ १८
रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च। दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९
बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ। स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २०
अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा। दूतान्संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः।

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः। प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं च नाध्वनि ॥ १
ते तु त्रिभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ। शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २
लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च। पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३
कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि। कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥
श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४
अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा। स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५
एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने। विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं कुलक्षयमुपस्थितम्। प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७
तेषां सर्वं यथावृत्तमब्रवीद्रघुनन्दनः। आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ८
ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिपः। सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९
द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः। धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः
सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम्। ययौ स्थाप्य तदायोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११
स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम्। सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२
सोऽभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः। उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन्॥१३
कृत्वाभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन। तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४

---

[1] स्वकर्तव्यताम्।